

સ ર વ જા હ ની
પ્રણ વાર્તાઓ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

अनुक्रमांक १०८१८ वर्गांक

पुस्तकानुं नाम २१२६ (१५७५) ग्राम्यालोदो

विषय ३९२७ : ३

શરત્ બાબુની ત્રણ વાર્તાઓ

અનુવાદક
મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ

નવચંપન પ્રકાશન મંદિર
અમદાવાદ

મુદ્રક અને પ્રકાશક:

રામદાસ મોહનદાસ ગાંધી

નવજીવન મુદ્રણાલય

અમદાવાદ

*

સંવત ૧૯૭૯

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
રામદાસ
પ્રકાશન
૨૦૨૩ ૧૯૯૫
૭ ૨૨૩

પ્રસ્તાવના

શ્રી૦ શરશ્ચન્દ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયની આ વાર્તાઓ શ્રી૦ મહાદેવ-ભાઈએ જોલમાં પોતાના વિનોદન અર્થે જ લખી હોય, પણ અનેક ધરોનાં જીવન ઉપર આ વાર્તાઓ સરસ છાપ પાડશે એ વિષે અમને શંકા નથી.

મહાદેવભાઈની ઇચ્છાથી આ પુસ્તકની કિંમત અમારા હમેશના દર કરતાં મોંઘી રાખી છે. પડતર કિંમત બાદ કરતાં ખર્ચત રહેશે તે તિલક સ્વરાજ કાળાના ગ્રામસેવા વિભાગમાં આપી દેવામાં આવશે.

મંત્રી

નવજીવન પ્રકાશન મન્દિર

પ્રસ્તાવના

નવલકાર શરત બાપુ બંગાળાના ગૃહજીવન અને સ્ત્રી-સ્વભાવના કુશળ આલેખનાર તરીકે બંગસાહિત્યમાં મથહૂર છે. દેશના બહાર જીવનમાં સ્ત્રીઓનો કેટલો ભાગ છે એ વિષે ગમે તેટલો મતભેદ હોય, પણ ગૃહજીવન એટલે તો સ્ત્રી જ એમા ભાગ્યે જ મતભેદ હશે. માટે જ ગૃહિણીને જુદ ગણી છે.

પણ શરત બાપુની આ વાર્તાઓ વાંચતાં અમને જણાય છે કે તેમની પ્રતિમા ખાસ સ્ત્રીપાત્રાલેખનમાં છે, અને ગૃહજીવન તો એ પાત્રોની જૂમિકા છે. સ્ત્રીઓનું જીવન તેઓ સુરેખ ચીતરી શકે છે એટલું જ નહિ, સ્ત્રીસ્વભાવના અને ચિત્તના તેઓ અભ્યાસી છે અને તેના હડા ભાવો ઉકેલી શકે છે એટલું જ નાહ, પણ સ્ત્રીના કોઈ નવા આદર્શની, જીવનચોજનામાં તેના કોઈ નવા સ્થાનની તે આપણને ઝાંખી કરાવવા માગતા હોય એમ અમને લાગે છે.

આ પુસ્તકમાં આપેલી ત્રણેય વાર્તાઓમાં મુખ્ય પાત્રો સ્ત્રીઓ છે.

મૃદુજીવનમાં સ્ત્રી એ સ્વરૂપે હોય છે: પત્નીના અને માતાના. પતિ-પત્નીનો સંબંધ સ્વભાવથી જ અનન્ય સાધારણ છે. એક જ વ્યક્તિ તરફ તે હોય તેમાં જ તેનું સન્દર્ભ છે, શોભા છે. જગતથી અદૃષ્ટ, એ સંબંધના અંડમાં પોષાઈ સ્ત્રી-પુરુષ, વ્યક્તિની—ખાનગી જીવનની સીમાઓ ભેદી માતાપિતા તરીકે સમષ્ટિના જીવનમાં આવે છે. આમાં પત્નીજીવનને પ્રધાન ગણવું અને માતૃજીવન તેના દૈહિક પરિણામ રૂપ ગણવું, કે માતૃજીવનને પ્રધાન ગણવું અને 'પત્નીજીવન તેની માત્ર પ્રસ્તાવના રૂપ ગણવું એમાં જ આખી સંસ્કૃતિઓનો દૃષ્ટિભેદ આવી જાય છે.

શરૂઆત પત્નીજીવનનું, સ્ત્રીજીવનનું સાર્થક્ય માતૃતામાં મળે છે. તેમની આ ત્રણેય વાર્તાઓની નાયિકા માતા છે. પહેલી વાર્તાની નાયિકા ખિન્દુવાસિની, ધનાઢ્ય જમીનદારની દીકરી, મોટા દાયજને અને અતુલ રૂપ લઈ એક સામાન્ય ગરીબ ઘરમાં પરણીને આવી છે તેને ભયંકર આંકડી (હિસ્ટિરિયા) નો વ્યાધિ હતો અને માટે જ કદાચ તેનો સ્વભાવ “કાળી નાગણુ જેવો હતો.” એક દિવસ ખિન્દુની જેઠાણી અન્નપૂર્ણાએ આંકડીની ખીક લાગતાં, હરિ જાણે શાથી! પોતાનો દોઢ વરસનો છોકરો અમૂલ્ય તેના ખેળામાં મુક્યો અને ખિન્દુને આંકડી આવતી રહી ગઈ. ત્યારથી ખિન્દુએ માતૃદીક્ષા લીધી અને તેનો આંકડોનો વ્યાધિ ઓછો થઈ ગયો.

આ જ વાર્તાનું બીજું છે. ખિન્દુ અમૂલ્યની માતા થઈ. ઘરમાં સૌ તેને જ અમૂલ્યની માતા કહેવા લાગ્યાં તેણે જ તેને નિશાળે મોકલ્યો. “કોઈ એની આંખમાં ક્ષમ જ ધોંચી બેસે તો!” એવી કલ્પનાથી તેણે પોતાને પૈસે ધર

આગળ નિશાળ ઉઘડાવી. અમૂલ્યના ઉછેરનું કામ તેણે માથે લીધું. તેને માટે તેની સગી મા ન કરી શકે તેટલો ત્યાગ કર્યો અને “છોકરાને દેશમાં નાખીએ કરવો” અને કોઈ દિવસ ભવિષ્યમાં “દેશના લોક જોઈને કહેશે ‘આ અમૂલ્યની મા’ ” એ એક આશાના તંતુએ તે જીવવા લાગી.

પણ બિન્દુમાં ઘેલછાનો પટ હતો અને અમૂલ્ય સંબંધી તેણે કરેલી યોજનામાં વિઘ્ન પડતાં તે ઘેલછા એકદમ વકરવા માંડી. અને વિઘ્ન તે એકસાથે આવવા માંડ્યાં. થોડા દિવસોમાં તેઓ પૈસાદાર થયાં, નવાં ઘર કર્યો, એક દૂરની વિધવા નણુંદ તેના દીકરા નરેન્દ્ર સાથે આવી. તેણે મારગ કરી પહોળાં થવા ખટપટ કરી. નરેન્દ્રે અમૂલ્યને માથે બાબરી રખાવતાં, નાયકનો નાય જોતાં, નિશાળમાં તોશાન કરતાં શીખવ્યું. ઘોખીને કપડાં આપતાં અમૂલ્યના કોટના ખીસામાંથી બિન્દુને સિગરેટના કડકા મળ્યા અને જોતજોતામાં વાત વધી પડી. નિશાળમાં કરેલા દંડના પૈસા બિન્દુથી છાના અમૂલ્યે અન્નપૂર્ણા પાસેથી મેળવ્યા. ટુંકી બુદ્ધિથી, અનેક પ્રસંગોના ભેગા થયેલા રોષથી, બિન્દુ અન્નપૂર્ણા સાથે લડી પડી; સેની ઘેલછા ઉપડી આવી. તે હિતાહિતગાનશ્રવ્ય થઈ. અમૂલ્યને સુધારવાની વાત પડતી મુઠી ન બોલવાનું બોલી: “પૈસા કેના ખરવો છો તે તમને સૂઝતું નથી ? કેના રોજગારે ખાઓ છો, પીઓ છો અને શરીર ઢાંકો છો તે બૂલી ગયાં ?” પોતાને થયેલા, પોતાના પતિને થયેલા અપમાનથી અન્નપૂર્ણાનું લોહી ઉઠળી ગયું. પતિની પાસે તેણે સોગન ખાધા: “જે એ લોકોનું અન્ન ખાઉં તો મારા દીકરાનું લોહી પીઉં.” બિન્દુ આ સાંભળી આજે બાર વર્ષે પાછી એકાએક મૂર્છિત થઈને પડી.

મામલો બગડતો જ ચાલે છે. કુટુંબ જ્યારે સુખની ટોચ પર આવવાની સ્થિતિએ આવે છે ત્યારે તેમાં ઘેર કંકાસ જાય છે અને પરિણામે બિન્દુ જે જેઠને હમેશ પૂજ્ય માનતી તે વૃદ્ધ જાદવને “રાધાપુરની અદાલત—આવતાં જતાં પાંચ ગાઉ ચાય—જવા મળરકે આર વાગે નીકળી આપો દિવસ ભૂખ્યા રહી રાત્રે ઘેર આવી એ કાળીયા પામે ત્યારે મહિને બાર રૂપયડી મળે” એવી નોકરી લેવી પડે છે. અને તેની એકલી આશાનો તંતુ અમૂલ્ય નિશાળે જતાં બિન્દુના ઘર આગળથી નીકળતાં છત્રી ઓઢી મ્હોં સંતાડે છે અથવા તેનું ઘર ટાળીને જાય છે. બિન્દુને પતિ તરફથી પણ ધિક્કાર મળ્યો. તેનું જીવન હેતુ વિનાનું થઈ ગયું. તેણે પતિનું ઘર છોડ્યું, અને હમેશ હુકમ કરનારીએ જતાં જતાં છેવટ ઘરની નોકર બ્રાહ્મણીના પગની ધૂળ માથે અડાડી પાછાં ન આવવું પડે તેવો આશીર્વાદ માગ્યો અને પીયર ગઈ આહાર છોડ્યો.

મનુષ્યના અંતઃકરણમાં અનેક વિરોધી બળો એકસાથે ધૂમતાં હોય છે. એ બધાં બળોને ધટાવી સુન્દર જીવન રચવું એ જીવનની મહાન કલા. એટલી કલા ન હોય તેમણે પુરુષાર્થથી અને સંયમથી વિરોધી બળોમાં સમતોલપણું જાળવવું જોઈએ અને તપથી એ બળોનો સમન્વય કરવો જોઈએ. બિન્દુને અને અન્નપૂર્ણાને તકરારો ચાલતી હતી ત્યારે પણ બન્નેને એકબીજાનો રતેહ ઉપકાર વારંવાર યાદ આવતાં, પણ હઠીલાઈ, બન્નેએ અમૂલ્યના ખાધેલા સોગનોનો વહેમ, આભમાન વગેરેના અંતરાયો નડતા. તે સર્વ બિન્દુના તપથી ગળી ગયાં. અન્નપૂર્ણા અન્તે જાદવની ભક્ષાઈને વશ થઈ અમૂલ્યને લઈ બિન્દુને પીયર ગઈ અને છેવટે બિન્દુ મ્હોં

ફેરવી બોલી: “ લાવો દિદિ, શું ખવરાવશો? અને અમૂલ્યને મારી સોડમાં સુવરાવી તમે સૌ બહાર જઈને વિસામો લો. હવે મને ભય નથી. હું મરવાની નથી. ”

બીજી વાર્તામાં મુખ્ય પાત્ર પચીસેક વરસની, જીવનના પૂર્ણ ઉમંગભરી બાઈ નારાયણી છે. ગઈ વાર્તાની મિન્દુની પેડે તે જરા પણ રોગિલી નથી. તેને પોતાનાં બે નાનાં છોકરા છે, પણ નવલકારે આલેખેલું તેનું માતૃત્વ તેના દીયર રામલાલ તરફ પ્રકટેલું છે. નારાયણી તેર વરસની પહેલી સાસરે આવી ત્યારે રામલાલની માએ અઢી વરસના રામલાલને તેને સોંપ્યો હતો. ત્યારથી તે તેની મા થઈ.

વાર્તાની શરૂઆતમાં રામલાલની ઉંમર પંદર વરસની છે. આ ઉંમર હેતુ વિનાના * તોફાનની છે. એ તોફાનને કોઈ ખેવકુશી કહે છે, કોઈ મદ કહે છે, કોઈ દુષ્ટતા કહે છે અને કોઈ પણ બાળક તરીકે તેને માફ કરવા તૈયાર હોતું નથી. તેમાં પણ રામલાલના તોફાનને હદ નથી. તેને અનેક ઊર્મિઓ, તરંગો આવે છે. કોઈ કાર્યનું પરિણામ જોઈ શકે તેટલી પકવ બુદ્ધિ નથી, અને દરેક તરંગ પાર પાડી શકે તેથીયે વધારે બળ છે. ઘરની ચાકરડી તેને મ્હોડે ચડાવેલો ધારે છે, ગામ બધું તેને દુષ્ટ ધારે છે; પણ બધાં ક્ષણિક તોફાન નીચે રહેલો રામલાલના નિર્દોષ સ્વભાવ નારાયણી દેખી શકે છે અને તેના બધાં તોફાનને સહન કરી લે છે. કમચા ધરત્રી નો તે જીવતો દાખલો છે.

આ સ્થિતિમાં નારાયણીની મા દિગંબરી તેને બીજને આધાર નહિ હોવાથી એક નાની સુરઘૂનીને લઈને નારાયણી સાથે રહેવા આવે છે. તેને થોડા જ વખતમાં રામલાલ સાથે આજીવનાવ

થાય છે. રામલાલના રાજ્યને—અને રામલાલને અનેક શાખા-
વાળું રાજ્ય પણ હતું ખરું—જડમૂળથી ઉખેડી નાખવા ડોસી ધર્મ,
આંસુ, દીનતા, વાત્સલ્ય વગેરેના અભિનયોથી અનેક કાવાદાવા,
ગુફાણાં, કાવત્રાં, ખટપટો ચલાવે છે. અન્તે નારાયણીનો ધણી
કાંઈ જઈને પંચ બોલાવી ઘર અને વાસણના ભાગ પાડી
રામલાલને ગુદો કાઢે છે. ત્રણ દિવસના ગુવારાથી દીન થઈ
બાબીને ખુશી કરવા રામલાલ મોસાળ જવા નીકળે છે
ત્યારે નારાયણીનું વાત્સલ્ય ફરી ઉછળી આવે છે અને ત્રણ
દિવસના અપવાસ પછી દીયર બોળાઈ ભેગાં જમે છે. દિગ-
મ્પરીથી સમજાય છે કે હવે તેનાથી તે ઘરમાં રહેવાશે નહિ
અને નારાયણી પણ તેમાં સંમત થાય છે, ત્યારે નારાયણીની
છાતીમાં ને છાતીમાં મ્હોં રાખી ધીરે ધીરે રામલાલ બોલે છે:
“ના બાબી, એમને રહેવા દો. હું સારો થયો છું. મારામાં ડહા-
પણ આવ્યું છે. વળી એક વાર તમે જોજો. ”

માતાના પ્રેમના આવિર્ભાવને કુદુમ્પની કે એવા કોઈ
પ્રકારની સીમા નથી. પોતાનાં અંગનાં બાળકો તરફ તે જેવો
હોય તેવો જ જગતની કોઈ પણ માતાવિહોણી વ્યક્તિ તરફ
તે હોઈ શકે છે. આગલી વાર્તાઓમાં બિન્દુવાસિનીને પોતાની
પ્રજા નથી તો એરમાન જેઠના દીકરાની તે માતા બને છે,
અને એ રીતે પોતાનો ઉદ્ધાર કરે છે. નારાયણીને પોતાની
પ્રજા છે છતાં તે દીયરની માતા થઈ શકે છે. આ બંને
વાર્તાઓમાં માતાનું હૃદય કુદુમ્પના બાળક તરફ જ દ્રવે છે,
પણ એ સીમા પણ આકસ્મિક છે અને ત્રીજી વાર્તામાં
હેમાંગિનીનો સ્નેહ પોતાના કુદુમ્પના સાંકડા વિરોધી ઉપર
વિજયવન્ત નીવડી કુદુમ્પ બહારના નમાયા કેળો તરફ ફળે છે.

નિરાધાર અને નમાયા હોવું એ જગતમાં કરુણમાં કરુણ દશા છે. સામાન્ય રીતે કવિઓએ પણ તેને ન્યાય કર્યો નથી. પણ શરત બાબતે એમાં અપવાદ રૂપ છે. મા મરી જતાં કુષ્ટાને પોતાની ઓરમાન બહેન કાદંબિનીને ઘેર જવું પડે છે ત્યારથી તેની જે પાતનાઓ શરૂ થાય છે તે વાંચતાં કમ-કમાટી જ આવે છે. કાદંબિની તેને પૂરું ખાવા પણ આપતી નથી અને ઘરના ગુલામ તરીકે રાખે છે. આ મરુભૂમિમાં તેને હેમાંગિનીનું આર્દ્ર હૃદય જડે છે અને તે તેનું અવલંબન કરે છે. કાદંબિની હેમાંગિનીની જોડાણી છે. તે હેમાંગિનીના વર્તનને પોતાના ગુલમ કરવાના હકમાં દરમિયાનગિરી અને અપમાનરૂપ સંભળે છે અને જોડાણીપદનો લાભ લઇ અનેક વાર ગાળે અને શાપથી હેમાંગની પર આક્રમણ કરે છે. અન્તે કુષ્ટાની સ્થિતિ હેમાંગનીને અસહ્ય થઇ પડે છે, તેને પોતાના ઘરમાં રાખવાનું વચન તે પોતાના પતિ વિપિન પાસેથી મેળવે છે અને તે પણ વચન ન પાળતાં પોતે જ ગાડી કરી માંદા કુષ્ટાને સાથે લઇ પીયર જવા નીકળે છે. પત્નીનું સત્ય—પ્રચંડ સ્વરૂપ પ્રેમાળ અને સરલ વિપિન ઓળખે છે અને બન્નેને ઘેર લઇ જાય છે.

હેમાંગિની એક પ્રેમાળ માતા હોવા ઉપરાંત સત્ય અને ન્યાયને માટે પ્રચંડ અને અનિરૂદ્ધ આગ્રહ ધરાવનારી છે. છેલ્લા પ્રસંગનું વર્ણન કરતાં કથાકાર લખે છે:

વિપિનને યાદ આવ્યું કે જે દિવસે મોટી લોહારના અનાથ બાળેજનો બાગ વેચવા માટે તે એકઠી બધા લોકોની વિરુદ્ધ ઉભી થઇ હતી, તે દિવસે તેના મુખ ઉપર આવો જ લાવ હતો અને તેનો કંઠસ્વર આવો જ હતો. મનમાં લાગ્યું કે આ મજલી વહુ એવી નથી કે જેના વિચાર ડોળા કાઢી ધમકાવી બદલાવી શકાય.

વિપિન નમ્ર સ્વરે બોલ્યો: “માફ કરો મજલી વહુ, પાછાં વળો.”

આવી સ્ત્રીની સત્યનિષ્ઠા આગળ સામાન્ય રીતે સતીત્વના નામથી ઓળખાતો ગુણ તો કેવળ અભાવાત્મક ગુણ જણાય છે. હેમાંગિનીનું ચરિત્ર જોતાં ચિત્તમાં પ્રસન્ન શ્રદ્ધા ઉપજે છે કે સંસારને પવિત્ર કરવાનું સ્ત્રીના જોડું ખીજનું કેમલ અને કાર્યકારી સાધન નથી.

વાર્તાની વસ્તુ વિકસાવવામાં, પ્રસંગોમાંથી કિતરોત્તર વધારે ને વધારે ચમત્કારી પ્રસંગો આણવામાં કથાકાર અદ્ભુત કૌશલ બતાવે છે. પ્રસંગો જ પોતાની મેળે પાત્રોની માનસિક દશા પૂરેપૂરી કહી આપે છે, અને પાત્રોને આપણે નજરે-નજર જોઈએ છીએ. ટુંકી વાર્તાઓમાં રસવૈવિધ્ય આવી શકતું નથી. અને આ વાર્તાઓમાં ઘણે ભાગે કરુણની જ ખીલવટ છે. કરુણ લાંબો વખત ચિત્તગ્રાહી થઈ શકતો નથી, પણ માતાના સ્નેહના કેમળ મંગલમય વાતાવરણમાં વાંચનાર અનેક અનુભવો લેતો અન્ત સુધી રસમય રહે છે. અને એ કેમલતામાં પણ આહું હાસ્ય, ભાવની પ્રગલ્ભતા અને યુદ્ધિના વિવિધ રંગો આવે છે.

અમે અત્યાર સુધી માત્ર સ્ત્રીપાત્રો વિષે જ કહ્યું. પણ તે સિવાયનાં પાત્રો પણ એટલાં જ સુરેખ છે. ત્રણેય મુખ્ય પાત્રોનાં જોડકાંની અન્નપૂર્ણા, દિગ્ગમ્બરી અને કાદંબિની પણ અપૂર્વ કલાથી ચીતરાયાં છે. પણ અમે માત્ર બે જ ખીજાં પાત્ર વિષે કહીશું. બિન્દુનો જોડ જગદવ સૌજન્ય, ભોળપણ, ક્ષમા, સહનશીલતાની મૂર્તિ વાંચનારની આંખ આગળથી કદિ ખસનાર નથી. હિન્દુઓમાં ઘણીવાર બહારની દેખાતી આગસ, મન્દતા, વ્યસન નીચે જે બહાદુરી, ઉદારતા, અખૂટ ધૈર્ય અને ખીજનાં મન સમજવાની શક્તિ ગૂઢ રહેલાં છે તે લેખકે બહુ

સૂક્ષ્મતાથી બતાવ્યાં છે. મઝલી વહુ બિન્દુનો દુરાગ્રહ—જૂંડપ જ્યારે કોઈ સાંખી શકતું નહોતું, કોઈ માથે કરી શકતું નહોતું, અને જ્યારે એની જૂંડપને લીધે જાદવને સૌથી વધારે દુઃખ વેઠવું પડતું હતું ત્યારે પણ તે તો મઝલી વહુની મંગલ મૂર્તિ જ દેખતો હતો, અને તેને માફ કરવા તેના ચિત્તને પ્રયત્ન સરખો કરવો પડ્યો નથી.

ખીજું આકર્ષક પાત્ર અમને રામલાલ લાગ્યું છે. પાણીનાં માછલાં, વનનાં, ઝાડ, ગામનાં છોકરાં સર્વ પર જે રાજ્ય ચલાવે, ગામના ખેડૂતથી તે સરકારી દાકતર સુધી સૌ જેનાથી ડરતા ચાલે એવા ભરાડી, બળમાં અદ્ભુત પણ પ્રેમથી આપોઆપ જ દમ્ય થનસરા, ભોળા અને જીવાન બાબી જેને ખોળામાં લઇ ખવરાવતાં સંકેત પણ ન પામે એવા નિર્દોષ કિશોરો દેશમાં ઘેરઘેર જોઈને કોણ આનન્દ ન પામે ?

મહાદેવબાઈએ આ વાર્તાઓનો અનુવાદ એટલો સુંદર અને સફળ કર્યો છે કે માણસોનાં અને સગપણનાં નામો અને સંબોધનો બંગાળી ન હોત તો કોઈ આને ગરૂર સુરત આસ-પાસના બાગની વાર્તાઓ સમજત.

રામનારાયણ વિ. પાઠક

શરત બાળુની ત્રણ વાર્તાઓ

૭

બિન્દુનો કોકો	૩
રામની સુમતિ	૬૩
બાબહેન	૧૪૩

બિન્દુનો કીકો

૭

ખિન્દુનો કીકો

૧

જ દવ મુકળું અને માધવ મુકળું સગા ભાઈ ન હતા એ વાત પોતે તો બૂલી ગયા જ હતા, પણ બહારનું જગત પણ બૂલી ગયું હતું. દરિદ્ર જાદવે જેમ તેમ કંઈ નાના જામ માધવને કાપદાની પરીક્ષા સુધી બણાવી પાસ કરાવ્યો હતો, અને મહા મહેનતે ધનાદય જમીનદારની એકની એક છોકરી ખિન્દુવાસિનીની સાથે તેનો વિવાહ તે જોડી શક્યો હતો. ખિન્દુવાસિની અસાધારણ રૂપવાન હતી. જે દિવસ તે પહેલ-વહેલી પોતાનું અતુલ રૂપ અને દશ હજાર રૂપિયા લઈને ઘર માંડવા આવી તે દિવસે તેની જોડાણી અન્નપૂર્ણાની આંખમાં આનન્દનાં આંસુ માયાં ન હતાં. ઘરમાં સાસુ નણંદ ન હતાં, પોતે જ ગૃહિણી હતી. નાની વહુનું મુખ ખતાવી પડોશોને અભિમાજીથી તેણે કહ્યું હતું, “ ઘરમાં વહુ લાવવી તો આવી લાવવી ! જાણે નરી લક્ષ્મીની મૂર્તિ ! ” પણ ચાર દિવસમાં તેની એ ખાન્તિ બાંગી. ચાર દિવસમાં જ તેને ખબર પડી કે નાની

વહુ એક તરફથી રૂપ અને રૂપીયા લાવી છે, ત્યારે બીજી તરફથી ચારગણું અભિમાન અને રૂઆળ લાઇને આવી છે. એક દિવસ જોડાણીએ સ્વામીને એકાન્તમાં લઈ જઈ કહ્યું, “અરે નવરૂં ? રૂપ અને રૂપીયાની પોટલી જોઇને વહુ તો લાગ્યા, પણ કાળી નામણુ લાગ્યા છે !”

જાદવે માન્યું નહિ; માથું ખજવાળ્યું. “ સાચે જ ? સાચે જ ? ” કહી કચેરીમાં ચાલ્યો ગયો.

જાદવ અતિશય શાન્ત પ્રકૃતિનો માણસ હતો. જમીનદારની કચેરીમાં નાયબી બહી, અને ઘેર આવી પોતાની સેવાપૂજા બહી. માધવ મોટા બાઇના કરતાં દશ વરસ નાનો હતો. તેણે હવે વકીલાત શરૂ કરી હતી.

તેણે આવી બાબતને કહ્યું, “બાબી, દાદાને રૂપીયા જ એકલા વહાલા લાગ્યા? ચાર દહાડા ખમી જ્યત તો હું ચે કમાઇને રૂપીયા લાવી આપત. ” અનપૂર્ણા ચૂપ રહી.

આ ઉપરાંત એક પીડા એ હતી કે નાની વહુને વડાચ એમ પણ ન હતું. તેને બચકર આંકડીનો વ્યાધિ હતો. તેની આંકડી જોઇને ધરનાં બધાં માણસ ફફડી જતાં, અને ડાકટર જોલાવ્યા વિના છુટકો ન જણાતો. આમ આરત કરીને વિવાહ કરવામાં એક ભૂલ જ થઇ હતી એવી ધારણા સૌના મનમાં મજબૂત થવા લાગી હતી. માત્ર જાદવ નિરાશ થયો ન હતો. તે સૌની સામે ટક્કર ઝીલતો અને કહેતો, “ ના બાઈ ના, તમે પાછળથી જોશો. વહુમાં મારીનું જમજમ્યાના જેવું રૂપ છે તે શું નિષ્ફળ હોય ? એમ બને નાહ. ”

એક દિવસ કોણ જાણે શી વાત ઉપરથી નાની વહુને મ્હોં ચઢાવીને મુપચુપ બેઠેલી જોઇ અનપૂર્ણાનો બચથી જીવ

હડી મથો. એકદમ તેના મનમાં શું થઈ આવ્યું, હરિ જાણે !
 ઘરમાં ઝટપટ દોડી જઈ પોતાના દોઢ વરસના ઉંઘતા બાળક
 અમૃત્યવરણને ઉઠાવી લાવી બિન્દુના ખોળામાં નાંખી ત્યાંથી
 ઉપડી ગઈ. અમૃત્ય કાચી ઉઘમાંથી જાગી ઉઠવાને લીધે ચીસો
 પાડી ઉઠ્યો. બિન્દુ જેમ તેમ કરી સાવધ થઈ, આંકડીમાંથી
 બચી જઈ, બાળકને કેડે લઈ ઘરમાં ચાલી ગઈ. અન્નપૂર્ણાએ
 આડે ઉભા રહીને આ તમાશો જોયો, અને આંકડીના વ્યાધિનું
 આ અમોઘ દૈવી ઔષધ લાખ્યું જાણી હર્ષધેલી થઈ ગઈ.

સંસારનો બધો ભાર અન્નપૂર્ણાના માથા ઉપર હતો એટલે
 તેને બાળકને ઉછેરવાનો બાગ્યે જ વખત મળતો. વળી આખા
 દિવસના કામકાજ પછી રાત્રે બાળકની સાથે ઉંઘ ન આવે
 તો તેને ભારે અસુખ થતું. તેથી બાળકને રાખવાનું, ઉછેરવાનું
 કામ નાની વહુએ લીધું.

એકાદ મહિના પછી એક દિવસ સવારે તે બાળકને
 ફેડમાં લઈ રસોડામાં જઈ બોલી, “મોટી બહેન, અમૃત્યધનનું
 દૂધ ક્યાં ? ”

અન્નપૂર્ણા ઝટપટ હાથમાંનું કામ છોડી ગમરાયેલી ગમ-
 રાયેલી બોલી, “એક મિનિટ ઉભી રહે, બહેન, આ ગરમ કરી
 દોધું. ”

બિન્દુ રસોડામાં પેસીને દૂધ તૈયાર ન થયેલું જોઈ
 ચીડાયેલી તો હતી જ. ઘાંટો પાડી બોલી હડી, “કાલે પશુ
 તમને કશું હતું કે મારે આઠ વાગ્યા પહેલાં દૂધ જોઈયે.
 આઠના જવ વાગ્યા ! તમને જો એ કામ બહુ ભારી લાગતું
 હોય તો, બહેન, મને ચોખ્ખું કહી દોની, હું બીજો ઉપાય કરી લઉં.
 (રસોડા કરનાર બાલણીને ઉદ્દેશીને) હેં અલિ ! તારામાંયે

જરા કુરતી ન મળે તો, આખા ઘરનાં તપેલાં ઉતારવાનાં જે મિનિટ પછી નહિ ઉતારાય કે ? ”

બાફાણી ચૂપ રહી. અનપૂર્ણા બોલી, “ તારી માશક માત્ર છોકરાને નહવરાવી કાજળ આંજવાનું અને બિંદી કરવાની જ હોત તો અમારામાં પણ કુરતી હોત. એક મિનિટ ખમાય નહિ કે નાની વહુ ? ”

નાની વહુએ વળી ઉત્તર વાળ્યો, “ તમને અઘરામાં અઘરા સમ છે, જે હવે કોઇ દિવસ અમૂલ્યના દૂધમાં હાથ નાંખ્યો તો ! હુંયે શરી કોઇવાર તમને જે કહું તો માફ નામ નાની વહુ નહિ. ” આમ કહી અમૂલ્યને મેજ ઉપર ધળ દઇને બેસાડી, દૂધનું વાસણુ લઈ આવી તેણે ચૂલા ઉપર ચઢાવ્યું. આ વિચિત્ર સપાટાથી અમૂલ્ય ગભરાઇ ખૂબો પાડયા વિના રહે ? બિન્દુએ તેના ગાલ અમળાવી કહ્યું, “ ચૂપ હુઆ, ચૂપ ! ખૂમ પાડી તો મારી નાંખીશ. ” બિન્દુનો સપાટો સાંભળી ઘરની નોકરડી દોડતી આવી કીકાને લેવા ગઇ, પણ બિન્દુએ તેને ધમકાવી ઠાઠી, “ આધી જ, અહીંથી આધી ! ”

તે આગળ આવવાની હિંમત કરી ચક્રી નહિ; બયની મારી સડક ચઢીને ઉભી રહી. બિન્દુ, આ પછી કોઇની સાથે કશું બોલ્યા વિના રોતા બાળકને કેડમાં લઈ દૂધ ગરમ કરવા લાગી.

અનપૂર્ણા પણ જોઇ રહી. ધડીક પછી બિન્દુ દૂધ લઇ ચાલી ગઇ એટલે બાફાણીને કહેવા લાગી, “ અલિ જોયો દમાશો ? પેલે દિવસે હસતાં હસતાં કહ્યું હતું ને કે ‘ અમૂલ્યને તું જ રાખ. ’ ” તેને જોરે જ નાની વહુ આજે મને સમ દઈ ગઈ ! ”

ગમે તેમ હોય, આવી રીતે અનપૂર્ણતા બાળક બિન્દુ-
વાસિનીને ખોળે મોટા થવા લાગ્યો, અને આવું પરિણામ એ
આવું કે અમૂલ્ય કાઠીને મા, અને માને 'દિદિ' * કહેતાં શીખ્યો.

૨

આ પછી ચારેક વર્ષે એક દિવસ ભારે ધામધૂમથી
સરસ્વતીપૂજન થયું અને અમૂલ્યના હાથમાં ખડી આપવામાં
આવી.† તેને બીજે દિવસે સવારે અનપૂર્ણા રસોડામાં મથમૂલ
હતી. બહારથી બિન્દુવાસિનીએ ખૂબ પાડી કહ્યું, “ દિદિ,
અમૂલ્યધન પ્રણામ કરવા આવે છે, જરા બહાર તો આવો.”

અનપૂર્ણા બહાર આવી અમૂલ્યનો શણગાર જોઈ આભી
જ બની ગઈ. આંખમાં કાનુજી, કપાળે બિંદડી, ગળામાં
સોનાનો હાર, માથે ઝોળીને વાળેસો ઝોટસો, અંગે હળદી
રંગે રંગેલું પહેરણ, એક હાથમાં દોરડીએ બાંધેલો માટીનો
ખડીયો, બગલમાં નાની સાદડીમાં વીંટાળેલાં તાલપત્ર.

બિન્દુએ કહ્યું, “ દિદિને પ્રણામ કરો, બાઈ.”

અમૂલ્યે માતાને પ્રણામ કર્યા.

તેના પગમાં જોડા ન હતા, મોળાં ન હતાં, અંગે અનેક
પ્રકારનાં વિલાયતી કપડાં ન હતાં. અનપૂર્ણા આ વિચિત્ર પોશાક
જોઈ હસીને બોલી, “ આવું આવુંથે તને આવડે કરતાં નાની
વહુ ? કોકો બણવા જાય છે કેમ ? ”

---

* બિન્દુ જેકાણીને 'દિદિ' (માટી બહેન) કહેતી હતી તે સાંભળી
છોકરો પણ તેને 'દિદિ' કહેવા લાગ્યો.

† બાળકને નિશાળે મુકવાને આવશે ત્યારે 'હનેખડિ'ની ક્રિયા
થાય છે. સરસ્વતીપૂજન પછી પાડી ઉપર લખવાની ખડી બાળકના
હાથમાં આપવામાં આવે છે.

બિન્દુ હસીને બોલી, “હા, મંગા પંડિતની પાઠશાળામાં મોકલું છું. આશીર્વાદ દો, દિદિ, જે આવતો દિવસ એના જીવનમાં સફળ થાય.”

ચાકરને સંબોધીને બોલી, “ભૈરવ, પંડિત મહાશયને માફ નામ લઈને ખાસ કરીને કહેજે કે મારા છોકરાને મારજી ન કરે.” દિદિ, લો આ પાંચ રૂપીયા, અને સાફ સરખું સીધું શાળામાં ભરી, એ રૂપીયા લઈ કદમની સાથે પાઠશાળામાં મોકલી આપો.” કહી ખૂબ હેતુથી ચુંબન લઈ બાળકને કેડે લઈ ચાલી ગઈ.

અન્નપૂર્ણાની બહે આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. બ્રાહ્મણીને બોલાવીને તેણે કહ્યું, “છોકરા સિવાય બીજી કશી વાત છે એને ? તોયે તો પેટે જણ્યો તો છે નહિ. તેમ હોત તો તો કોણ જાણે શું કરત !”

બ્રાહ્મણી બોલી, “એટલે જ, મને લાગે છે કે ભગવાને કાંઈ એને આપ્યું નહિ. જીઓની અદાર ઓગણીશ વરસનાં તો થયાં.”

વાત પૂરી ન થવા પામી. નાની વહુ એકલી પાછી આંવીને બોલી, “દિદિ, મોટાભાઈને કહીને આપણા ઘરની સામે એક નિશાળ નહિ કઢાવાય ? હું બધો ખરચ આપીશ.”

અન્નપૂર્ણા હસી પડીને બોલી, “હજી એ ડગલાં તો તે ગયો નથી એટલામાં તો તારો વિચાર ફરી ગયો. ન રહેવાતું હોય તો તુંયે જાની, નિશાળમાં જઈને બેસી રહેજો.”

બિન્દુ જરા ઝંખવાણી પડી હસીને બોલી, “વિચાર ફર્યો નથી, દિદિ; પણ મનમાં થાય છે કે આપે હોય તે એક વાત અને આંખ આગળ હોય તે જુદી વાત. છોકરાઓ સુઆ નહારા હોય છે. એને એકલો જોઈને કદાચ મારેજીડે તો ?”

અનપૂર્ણા—માર્ચા! માર્ચા! ઓકરાઓ મારે! સૌનાં ઓકરાં સરખાં. નાની વડુ, તેમનાં માથાપ તેમને નિશાળે મોકલી શકે, તો તું શા માટે તારાને ધીરી નથી શકતી?

ખીન્ન ઓકરાં સાથે સરખામણી ખિન્દુને પસંદ પડતી નહિ. એટલે જ, મનમાં જરા ચીડાઈ બોલી, “તમારું તો બધું કામ જ વિચિત્ર, દિદિ. ધારો કે કોઈ એની આંખમાં કલમ જ ઘોંચી બેસે તો?”

અનપૂર્ણા તેના મનનો ભાવ સમજી હસીને બોલી, “ઘોંચી બેસે તો ડાકટરને ત્યાં લઈ જાય. પણ સાચું કહું છું તને, હું તો સાત દહાડા ને સાત રાત બેઠી બેઠી વિચાર કરું તોયે આંખમાં કલમ ઘોંચવાનું તો મને મનમાંયે આવી શકતું નથી. આટલા ઓકરા બહુ છે. કોઈએ કોઈની આંખમાં કલમ ઘોંચી તો સાંભળી નથી.”

ખિન્દુ—તમે સાંભળી નથી એટલે શું તેમ થાય નહિ? ચનાર વસ્તુ કોણ કહી શકે એમ છે? વાર, પણ તમે એક વાર કહી તો જોજો; પછી જે થાય તે જોઈશું.

અનપૂર્ણા ગંભીર થઈને બોલી, “શું થશે તે જોઈ શકું છું. તે એકવાર મનમાં લીધું છે તે શું કર્યા વિના ઓડવાની છે? પણ મારે મ્હોડેથી એવી અપટિત વાત નીકળે નહિ. તુમે એમની સાથે બોલે છે. શા માટે તું જ નથી કહેતી?”

આ વેળા ખિન્દુ ચીડાઈ બોલી, “બોલીશરતો. આટલે દૂર રોજ રોજ મારાથી ઓકરાને મોકલાશે નહિ. એમાં કોઈને સાઈ લાગે ન લાગે, એ બહો ન બહો. અરે કદમ! તને કશું નહિ કે સીધું આપી આવ? ‘હાં’ કહી ઉભી કેમ રહી છે?”

તેને ચીડાયેલી જોઈ અનપૂર્ણા ગભરાઈ. “સીધું આપું છું. એકીવારે ઉતાવળી ના શા નાની વડુ! વાર, તારો

છોકરો મોટો નહિ થવાનો કે ? શું સદાકાળ તું એને સોડમાં સંતાડી રાખી શકવાની છે કે ? એટલું વિચારતી કેમ નથી ? ”

નાની વહુ આનો જવાબ ખાઈ જઈ બોલી, “ કદમ, સીધું લઈ જઈ ગુરુમહાશયના ચરણની ધૂળ જરા એના કપાળે અડાડી છોકરાને પાછો લઈ આવજો, અને તેમને પણ પાછલા પહેરે આવી જવાનું કહેજો. જે સમજે નહિ તેની સાથે કાણ માથાઝીક કરે ? મેં કહ્યું, ‘ નાનો જાણીને કાંઈ મારજીડ કરે તો ? ’ તો મને કહે છે, ‘ ના, સદાકાળ તું એને સોડમાં સંતાડી રાખવાની છે ? ’ રાખી શકીશ કે નહિ તેની ચર્ચા કરવા તો હું નહોતી આવી ? ” આમ બોલી ઉત્તરની અપેક્ષા કર્યા વિનાં ઝટપટ ચાલી ગઈ.

અમ્મપૂર્ણા સ્તબ્ધ ઉભી રહી.

કદમ બોલી, “ હવે ઉભાં ન રહો, મા. વળી કદાચ પાછો સપાટો આવી પડે. એઓ જે મનમાં લે છે તેને વિધાતાએ રદ કરવા સમર્થ નથી. ”

તે દિવસ સંધ્યાકાળ પછી જાદવ અશીષુ લઈ પચારી ઉપર જરા પડખું વળી પડ્યો પડ્યો, દુકાની નળી મ્હોંમાં ધાલી નૃશ્ણાની પીંડ પર ચાણુક ચલાવી રહ્યો હતો. તેવામાં આરણ્ય ખખડ્યું.

જાદવ જેમ તેમ કરી આંખ બોલી બોલ્યો, “ કાણુ રે ? ” અમ્મપૂર્ણા ઝોરડામાં પેશી બોલી, “ નાની વહુ કાંઈ કહેવા આવી છે, સાંભળો. ”

જાદવ ખળભળી ઉઠી બોલ્યો, “ નાની મા ? કેમ મા ? ” નાની વહુના ઉપર તેનો અધામ પ્રેમ હતો. નાની વહુ કશું બોલી નહિ. તેના તરફથી અમ્મપૂર્ણા બોલી, “ એના

કીકાની આંખમાં નિશાળના છેકરા કલમ થોંચી બેસે તથા તમારે ઘરમાં નિશાળ માંડી આપવી પડશે. ”

જાદવ હાથમાંથી નળા આંધી મુકી, મભરાઇ બોલી ઉઠ્યો, “ કાણે કલમનો ગાદો માર્યો ? ક્યાં ? જોઈ તો, કેમ કરી માર્યો ? ”

અન્નપૂર્ણા તેના હાથમાં નળા ઉઠાવીને આપી, હસીને બોલી, “ હમણાં તો કોઇએ નથી માર્યો—પણુ જો મારે તો ! ”

જાદવ ઠીક થઈ બોલ્યો, “ જોહ ! જો મારે તો ! હું તો સમજ્યો— ”

ખિન્દુ આડમાં ઉભી રહી, હાડેહાડ સળગી જઇ, દબાયેલા સ્વરે બોલી, “ દિદિ, તમે તો કહેતાં હતોં કે એવી અધઠિત વાત મારાથી મ્હોંએ ન અણાય. ત્યારે શા માટે બોલવા આવ્યાં ? ”

અન્નપૂર્ણા પણ સમજી ગઈ હતી કે વાત ખરોખર રીતે શુકાઇ નહિ, અને પરિણામ પણ સારું ન આવવાનું. હવે એ દબાયેલા સ્વરનું રહસ્ય ખરોખર સમજી તે ખરેખર મભરાઇ ઉઠી હતી. તેનો ક્રોધ બિચારા સ્વામી ઉપર નીકળ્યો. બોલી, “ અશીષુના નશામાં માણસની આંખ બંધ થાય છે, કાન પણ બંધ થઈ જાય છે કે શું ? હું બોલી શું અને સાંભળ્યું શું ? પૂછવા લાગ્યા, ‘ ક્યાં ? જોઈ તો, કેમ કરી માર્યો ? ’ મેં તમને શું એમ કહ્યું હતું કે અમૂલ્યની આંખ કોઇએ ફેડી નાંખી ? મારે તો બધું બધી તરફથી દુઃખ તો. ”

આનો કાંઈ પણ વિરોધ ન કરનાર જાદવનો નશો હવે ઉતરવા માંડ્યો હતો. તે બિચારો દિગ્મુદ થઈ બોલ્યો, “ કેમ, શું થયું ? ”

અનપૂર્ણા ચીડાઈને બોલી, “ જો થયું તે સાઈ જ થયું. આવાં માણસની સાથે વાત કરવા જવું એ જખ મારવા બરોબર છે. મારા કરમના ભોગ. ” બોલી રોષમાં ને રોષમાં ઝોરડામાંથી ચાલી ગઈ.

જાદવ બોલ્યો, “ શું થયું છે મા ? સાચેસાચું કહી દો તો. ”

ખિન્દુ ખારણીની આડે ઉભી રહી ધીમે ધીમે બોલી, “ બહાર કોઠારની પાસે એક નિશાળ માંડવામાં આવે તો— ”

જાદવ બોલ્યો, “ એ તો સરસસ્તો, મા. પણ બજાવે કોણ ? ”

ખિન્દુ બોલી, “ પંડિત મહાશય આવ્યા હતા, તેને મહિને દસ રૂપિયા આપવામાં આવે તો નિશાળ અહીં ઉપાડી આણશે. હું કહું છું કે મારા રૂપિયાના વ્યાજમાંથી બધા ખર્ચ નાકળશે. ”

જાદવ સંતુષ્ટ થઈ બોલ્યો, “ વાર તો, મા. કાલે જ હું માણસો કામે લગાડી દઈશ. ગંગારામ અહીં જ પોતાની નિશાળ લઈને આવે તો તેના જેવું બીજું રહું શું ? ”

જેઠની રજા મળ્યાથી ખિન્દુનો રોષ ઉતર્યો. હસતી હસતી રસોડામાં જઈ ડોકીયું ફાંફું. અનપૂર્ણા મ્હોં ચઢાવી બેઠી છે, અને પાસે બેસીને કદમ હાથ મ્હોંના અનેક ચાળા કરી કાંઈ સમજાવી રહી છે. ખિન્દુને પેસતી જોઈને જ તેણે શિકકે મ્હોડે “ ઝો મા ! આ રજાં ઉભાં ” કહી વાત બંધ કરી. ખિન્દુ સમજી ગઈ કે તેની જ વાત થઈ રહી હતી. સામે જઈને બોલી, “ ઝો મા કેમ ? તે બોલની. ”

બપોથી કદમ નિર્વાક થઈ ગઈ. જરા ગળચકું લાઈ બોલી, “ ના દિદિ, કયું નહિ—મોટી મા કહેતાં હતાં કે ધારો કે— છે તે ધારે કે— ”

બિન્દુ ચીડાઇને બોલી, “ ધાર્યાં ધાર્યાં. જા તું કામ કર. ”

કદમ વાત ન કરતાં ચાલી જઈને જ સપાટામાંથી પ તે ગઈ એટલે બિન્દુએ અનપૂર્ણાને કહ્યું, “ કેવી ખાસી ને વહુને સલાહ આપનારી ! મોટાભાઈને કહીને એનો પ વધારાવવો જોઈયે. ”

બિન્દુ જ્યારે ખુશમિનનમાં હોય ત્યારે અનપૂર્ણાને ‘ િ કહેતી, અને ચીડાય ત્યારે ‘ મોટી વહુ ’ કહેતી.

અનપૂર્ણા સળગી ઉઠીને બોલી, “ જજેની. કહેવું તો કહેજેની. મોટાભાઈ માઈ ડોકું ટાપી લેશે ! મોટાભાઈ પાછા એવા તો. તરત જ તેને પૂછવા માંડશે, ‘ શું છે ને શું કહો છો મા ! ખરેખર છે મા. ’ બહુએ ભાગ્યવાન છે; પણ તારા જેવી તો જેવામાં ન આવી, નાની વહુ. ભાગ્ય લઈને જન્મી છે, માડી, જે આખું ઘર જાણે થ કેંપી રહે છે ! ”

બિન્દુને ક્રોધ ચઢ્યો હતો ખરો, પણ અનપૂર્ણાના કરવાના ઢંગથી તે હસી પડી બોલી, “ કેમ, તમે તો ડરતાં ન

અનપૂર્ણા—નહિ ડરતી હમણ ! તારી ચંડીમૂર્તિ ને જેની છાતીનું લોહી પાણી નહિ થઈ જાય તેવી હજી કોઈ માજણી જોઈ નથી. પણ આટલો મિનન નહિ, નાની વહુ ! હજી તું નાની કે ? છોકરાં થયાં હતાં આજે ચાર પાંચ છોકરાંના મા હોત. અને તનેયે દોષ દેવો ? પેલા ધરડા થયા છે તેણે જ આટઆટલાં લાડ લા તને ચડાવી મુકી છે.

ખિન્દુ—ભાગ્ય લાઇને જન્મી એ વાત તો તમારી ખરી છે દિદિ. ધનદોલત, લાલનપાલન સૌને મળે છે, તેમાં કાંઈ ખારે વાત નથી, પણ આવા દેવ જેવા જેઠ મેળવવાને માટે તો અનેક જન્મજન્માન્તરની તપસ્યા જોઈએ ! માઈ ભાગ્ય દિદિ; તેમાં તમે દુઃખી થઈને શું કરશો ? પણ લાડ લડાવીને તેમણે નથી માયું ફેરવ્યું; લાડ લડાવીને જો માયું ફેરવ્યું હોય તો તે તમે ! ”

અનપૂર્ણા હાથ લાંબા કરીને બોલી, “ મેં ! એ વાત તો કોઈ કહે એમ નથી. હું તો, માઈ ચાલે તો, બહુ આકરી છું, પણ કંઈ શું ? માઈ નસીબ જ અવળું છે. કોઈ મારાથી ડરતું જ નથી. નોકર ચાકર સુદ્ધાં મ્હોડા ઉપર સામું બોલે છે, જાણે તે જ શેઠ હોય અને હું નોકરડી હોઉં ! હું એ બધું સાંખી રહું છું. ખીજું કોઈ હોત તો—”

તેની આવી આડીઅવળા વાતથી ખિન્દુ ખિલખિલ હસી પડી બોલી, “ દિદિ, તમે તો સતયુગનાં માણસ છો. દુઃખી થવા કળિયુગમાં શા સાર જન્મ્યાં ? કેમ મારી સાથે કોઈ ઝગડો કરતું નથી ? ” બોલી એકદમ સામે આવી કુંટણીએ પડી બને હાથે અનપૂર્ણાને ગળે વળગી પડી બોલી, “ એક વાત કહોની, દિદિ ! ”

અનપૂર્ણા ચીડાઈને બોલી, “ જા, ખસ બહી થી ? ”

કદમ દોડતી આવીને કહેવા લાગી, “ દિદિ, અમૃત્યધન સુડીએ હાથ કાપીને રૂએ છે. ”

ખિન્દુ તરત જ ગળું છોડી ઉભી થઈને બોલી, “ સુડી મળી ક્યાંથી ? તમે બધાં શું કરતાં હતાં ? ”

“હું પેલા ઝોરડામાં બિછાનું કરતી હતી, દિદિ, હું તો જાણતીયે નથી ક્યારે એ મોટી માના ઝોરડામાં પેટા—”

“વાર થયું, થયું, જા;” કહી બિન્દુ ત્યાંથી ઉપડી ગઈ. ઘડીકમાં અમૂલ્યની આંગળીને છેડે બીના ચીથરાની પછી બાંધી કેડે લઈ આવીને કહેવા લાગી, “વાર દિદિ, તમને કેટલીયે વાર કહ્યું છે કે બચ્ચાંકચ્ચાંવાળા ઘરમાં સૂડી ખૂડી વગેરે સંભાળીને મુકવાં જોઈએ—તે—”

અનપૂર્ણા વળી વધારે ચીડાઈને બોલી, “તું તો એવી એવી વાતો કરે છે, નાની વહુ, કે જોને થડ મૂળ કાંઈ હોતું નથી. કદિક તારો કોકો ઝોરડામાં પેસી હાથ કાપે તેટલા સારૂ સૂડી તાળાકુંચીમાં વાસી રાખું કેમ ? ”

બિન્દુ—“ના, કાલથી એને દોરડીએ બાંધી રાખીશ. એટલે ફરી ઝોરડામાં પેસે નહિ.” બોલી બહાર ચાલી ગઈ.

અનપૂર્ણા—સાંભળી કદમ, એની જખમ્મતીની વાત ! સૂડી તે લોક પેડીમાં વાસી રાખતા હશે ?

કદમ કાંઈ બોલવા જતાં જતાં ‘હા’ કહી અટકી ગઈ.

બિન્દુ પાછી આવી બોલવા લાગી, “ફરી જો તમે નોકરચાકરનો ફેંસલો લેવા જશો તો, સાચેસાચું કહી દઉં છું તમને, કે છેકરો લઈને હું મારે પીયર ચાલી જઈશ.”

અનપૂર્ણા—ચાલી જાશે. પણ માયું ફાડીને મરી જશે તોયે પાછી લાવવાનું નામ સુદ્ધાં પાડવાની નથી, એ યાદ રાખજો.

“પાછી આવે મારો દૈ” કહી બિન્દુ મ્હોં ચઢાવી ચાલી ગઈ. બે કલાક પછી અનપૂર્ણા ધમધમ કરતી નાની વહુના ઝોરડામાં પેડી. ઝોરડાને એક છેડે એક નાની મેજ ઉપર માધવચન્દ્ર મુકેદમાના કામળો જોઈ રહ્યા હતા, અને

ખિન્દુ અમૂલ્યને લઈ ખાટલા ઉપર સૂતી સૂતી ધીમેધીમે વાત કહી રહી હતી. અન્નપૂર્ણા બોલી, “ ચાલ, ખાવા. ”

ખિન્દુ—મને જૂખ નથી.

અમૂલ્યે ઝટપટ કાઢીને ગળે વળગી ઉત્તર દીધો, “ નાની મા નથી ખાવાનાં, તમે જાઓ. ”

અન્નપૂર્ણાએ તેને ધમકાવ્યો, “ તું ચૂપ રહે. આ છોકરો જ બધી મ્હોકાણુનું મૂળ છે. ખાટલાં લાડ લડાવે છે, નાની વહુ ! પણ આખરે અખર પડશે. ત્યારે જ પછી રોઈસ ને કહીસ કે ‘ હા, દિદિ ખરૂં કહેતાં હતાં. ’ ”

ખિન્દુએ હળવે હળવે અમૂલ્યના કાનમાં કાંઈક શીખવ્યું. અમૂલ્ય ધાંટો પાડીને બોલ્યો, “ તમે જાઓને દિદિ, નાની મા આગીયા વેતાજની વાત કરે છે. ”

અન્નપૂર્ણાએ પાછો તેને ધમકાવ્યો. “ મહું ચાહતી હોય તો ઉઠી આવ, નાની વહુ ! નહિ તો પછી કાલે તમને બન્નેને વિદાય ના કરૂં તો મારૂં નામ અન્નપૂર્ણા નહિ. ” કહી જેમ આવી હતી તેમ ધમધમ કરતી બહાર નીકળી ગઈ.

માધવે પૂછ્યું, “ આજે વળી તમારી વચ્ચે શાં ખાટાં-મેળાં થયાં ? ”

ખિન્દુ—દિદિ જ્યારે ચીડાય છે ને જે થાય છે તેસ્તો. આજે જરા જૂલમાં મારાથી બોલાઈ જવાયું કે બચ્ચાં-કચ્ચાંના ઘરમાં સૂડી બૂડી સંભાળીને રાખવી, તેટલામાં આ મોટું કાંડ થયું છે.

માધવ—વધારે ગડબડ કરો નહિ, જાઓ. ભાતી એવાં ધમધમ કરતાં ગયાં છે કે દાદા (મોટાભાઈ) ઉઠી પડશે.

ખિન્દુ અમૂલ્યને કહે લઈ, હસી, રસોડામાં ચાલી ગઈ.

એક મનાં બે બાળ માની ઝોથે જેમ મોટાં થાય છે, તેમ આ બે માતાઓએ એકમાત્ર સંતાનની ઝોથે વળી ૭ વર્ષ વીતાડ્યાં. અમૂલ્ય મોટો થયો છે. હવે તે હાઈસ્કૂલના બીજા વર્ગમાં બસે છે. ઘેર માસ્તર રાખ્યો છે. સવારે તેની પાસે બધી અમૂલ્ય ખેલવા બહાર નીકળી પડ્યો છે. આજે રવિવાર હતો, નિશાળ ન હતી.

અમપૂર્ણા ઝોરડામાં આવી બોલી, “ નાની વહુ, શું કરીયે કહેની ? ”

બિન્દુ પોતાના ઝોરડાની મેજ ઉપરની આલમારી ખાલી કરી અમૂલ્યનાં કપડાં પસંદ કરી કરીને કાઢી રહી છે. કાકાની સાથે કોઈ માતબર અસીસને ઘેર જમવાનું નિમન્ત્રણ હતું ત્યાં અમૂલ્ય જવાનો હતો. બિન્દુ સામે જોયા વિના જ બોલી, “ શેનું, દિદિ ? ”

તેનો મિનજ જરા નાખુશ હતો. અમપૂર્ણા બાત-બાતનાં કપડાંનો દગલો જોઈને દિડમૂઠ બની ગઈ હતી, એટલે. તેના મ્હોંનો ભાવ સમજી શકી નહિ. થોડીવાર મૂંઝી જોઈ રહી, પાછું પૂછ્યું, “ આ બધાં કપડાં અમૂલ્યનાં કે ? ”

બિન્દુ—હા.

અમપૂર્ણા—તું કેટલા પૈસા બગાડે છે. એના એક કપડાંના પૈસે મરીબનાછોકરાનાં આખા વરસનાં લુગડાંલતાં થાય.

બિન્દુ ચીડાઈ. પણ સ્વાભાવિક રીતે બોલી, “ તે થાય, પણ મરીબ અને મોટામાં તરાવત તો રહેવાનો જ. તે માટે દુઃખી થયે તે શું વળે, દિદિ ? ”

અમપૂર્ણા—ભલે આપણે મોટાં માણસ હોઈએ; પણ તારો તો બધાં કામમાં હાથ છુટો જ નેહું છું.

ખિન્દુ હવે તેની સામે નેહ્યોલી, “જે કહેવા આવ્યાં હતાં તે કહી દોની, દિદિ. હમણાં મને વખત નથી.”

“તમને વખત વળી હોય છે ક્યારે, નાનાં વદુ !” કહી ઠસ્સો કરી તે ચાલી ગઈ.

ભૈરવ અમૂલ્યને બોલાવી લાવવા ગયો હતો. તેને શોધી લાવતાં તેને કલાકેક થયો.

ખિન્દુએ પૂછ્યું, “ક્યાં હતો અત્યાર સુધી ?”

અમૂલ્ય ચૂપ રહ્યો.

ભૈરવ—પેલા ફળીયાના ખેડુતના છોકરાઓ સાથે ગિલ્લી-દંડા રમતો હતો. આ રમતથી ખિન્દુ બહુ ડરતી હતી, એટલે તે રમવાની તેણે મનાઈ કરેલી હતી. બોલી, “ગિલ્લીદંડા રમવાની મેં ના નથી કહી ?” અમૂલ્યનું મ્હોં ડરથી કતરી ગયું. બોલ્યો, “હું ઉભો હતો. તેઓ મને જખરદસ્તીથી—”

“જખરદસ્તી કરીને તને ? વાર, હમણાં જવાનું છે. જા, પછી નેહ લઇશ.” કહી તેને પોથાક પહેરાવવા લાગી.

જે મહિના ઉપર અમૂલ્યને જનોઈ દીધું હતું. મુંડન કરેલા તાલકા ઉપર જરીની બરેલી ટોપી પહેરવા સામે તેને સખત વાંધો હતો, પણ ખિન્દુ કાંઈ તેને છોડે એમ નહોતી. તેણે મારી આંધીને પહેરાવી. અમૂલ્ય મુંડિત માથે જરીની ટોપી પહેરી ઉભો હતો રોવા લાગ્યો. માધવ ઝોરડામાં પેસતાં પેસતાં બોલ્યો, “હજી કેટલીક વાર થશે રે ?” બીજી કાંઈ અમૂલ્યના તરફ દષ્ટિ પડતાં જ હસીને બોલ્યો, “વાહ ! જાણે મથુરામાં કૃષ્ણચંદ્ર રાજ થઈ રહ્યા છે !”

અમૂલ્ય શરમાઈને ટોપી ફેંકી દઈ ખાટ ઉપર ઉખડો પડ્યો. બિન્દુનો મિનન ગયો. બોલી, “ એક તો છોકરો બિચારો રડતો હતો, તેમાં વળી તમે—”

માધવ ગંભીર થઈ બોલ્યો, “ રો નહિ, અમૂલ્ય, ઉડ. લોક પાગલ કહેશે તો મને કહેશે. તું ચાલ. ”

બરોબર આજ પ્રમાણે પહેલાં પણ એક દિવસ બન્યું હતું, અને બિન્દુ તેથી અત્યંત ચીડાઈ હતી. તેવી જ વાત પાછી બનવાથી તે હાડેહાડમાં સળગી જઈ બોલી, “ હું બધાં કામ પાગલની માફક કરું છું કેમ ? ” કહી, ઉઠી અમૂલ્યને ઉપાડી આણી, પંખાના હાથા વતી સડસડ થોડા સોળ ચોડી, કિંમતી મખમલનાં કપડાં ખેંચી ખેંચીને ઉતારી લઈ ફેંકવા લાગી.

માધવે ડરતાં ડરતાં બહાર જઈ અન્નપૂર્ણાને ખબર દીધી, “ માથામાં ભૂત ભરાયું છે, બાબી, જરા નજાઓની. ”

અન્નપૂર્ણાએ ઓરડામાં જઈ જોયું તો બિન્દુ બધાં કપડાં ઉતારીને સાધારણ વસ્ત્ર પહેરાવી રહી છે. અમૂલ્ય ઉભો છે, તેનું મોં બચથી પડી ગયું છે.

અન્નપૂર્ણા—સરસ તો લાગતો હતો, નાની વહુ, કપડાં ઉતારી શા માટે લીધાં ?

બિન્દુ અમૂલ્યને છોડી, એકદમ ગળામાં લૂગડાંનો છેડો નાંખી હાથ જોડી બોલી, “ તમારે પગે પડું છું, મોટી વહુ, મારી સામેથી નજા. તમારા પાંચ જથ્થાની તળાવટમાં એનાં હાડકાં રંગાઈ જશે. ”

અન્નપૂર્ણા નિર્વાક થઈ ઉભી રહી.

બિન્દુ અમૂલ્યનો એક કાન પકડી તેને ખેંચી લાવી ઓરડાના એક ખૂણામાં તેને ઉભો રાખી બોલી, “ જો નહારે

તું છોકરી છે તેવી જ તને સળ થવી જોઈએ. આખો દિવસઃ
ઝોરડામાં ગા'ધાઈ રહે. દિદિ બહાર આવો. હું બારણું બંધ
કરું છું.” કહી બહાર આવી સાંકળ મઢાવી.

તે વેળા લગભગ એક વાગ્યો હતો. અનપૂર્ણાથી ન રહેવાયું
ઝેટલે બોલી, “હે, નાની વહુ, સાચે જ આજે તું અમૂલ્યને ખાવા
નહિ દે? શું તેને માટે ધરનાં બધાં માણસ ઉપવાસી રહેશે?”

ખિન્દુ—ધરનાં બધાં માણસની કોવી ઇચ્છા.

અનપૂર્ણા—આ તે શી વાત તારી, નાની વહુ! ધરનાં
આટલો એક છોકરો, તે જૂખ્યો રહે તો, મારી તારી તો વાત નથી,
પણ નોકર ચાકર પણ શી રીતે બાતનો દાણો મ્હોંમાં મુકે વાર?

ખિન્દુ જાદ કરી બોલી, “તે હું ન જાણું.”

અનપૂર્ણા દલીલ કરવામાં કાંઈ લાભ નથી એમ જાણી,
બોલી, “અલિ, મોટી બહેનની વાત ન માને? આજે એને માફ
કર. વળી એને જૂએ પેટ દુખી માદો પડશે તો તારે જ પાછું
બોગવવું પડશે.”

વખત સામું જોઈને ખિન્દુ પોતે જ નરમ થઈ જવા
આવી હતી. કદમને બોલાવીને કહ્યું, “જા, લઈ આવ તેને.
પણ આ તમને કહી રાખ્યું, દિદિ, હવે પછી મારી વાતમાં
વચ્ચે પડવામાં કાંઈ સાફ ફળ નહિ આવે.”

આ મડબડ તે દિવસની માફક અહીં જ બંધ થઈ.

નાનો બાઈ વકાલતમાં પાસ થયો ત્યારથી જાલ્લ નોકરી
છોડી પોતાની મિલકતની સંભાળ રાખતો હતો. નાની વહુના
અધીનના જે દશ હજાર રૂપિયા પોતાની પાસે હતા તેને પણ
વ્યાજ મઢાવી મઢાવી બમણા કર્યા હતા. તેમાંથી થોડા રૂપિયા

ઉપાડી અને માધવની કમાણી ઉપર આશા રાખી તેણે ગયે વરસથી ધરથી અઘોઠ માઈલ એક મોટું ધર બંધાવવા માંડ્યું હતું. દરેક દિવસ થયાં તે તૈયાર થઈ ગયું છે. એમ ઠરાવ થયો છે કે દુર્ગાપૂજા પછી સારો દિવસ જોઈ સૌએ ત્યાં રહેવા જવું. એટલે એક દિવસ જાલ્દી જન્મતાં જન્મતાં નાની વહુને કહેવા લાગ્યો, “ તમારું ધર તો તૈયાર થયું, મા. એક દિવસ જન્મને હવે જોઈ આવો, કાંઈ બાકી રહ્યું છે કે કેમ ? ”

બિન્દુની એક ટેવ હતી કે હજાર કામ મુકીને પણ જોઈ ખાવા બેસે ત્યારે બારણાની આડે બેસી રહેતી. જોઈને તે દેવતાની જેમ પૂજતી હતી—સૌ કાંઈ તેને પૂજવું હતું. બોલી, “ હવે કશું બાકી નથી. ”

જાલ્દી હસીને બોલ્યો, “ જોયા વિના જ જવાબ આપ્યો, મા ! વાર, ઠીક. ત્યારે હવે એક બીજી વાત છે. મારી ઇચ્છા છે કે આપણાં પોતીકાં માણસ જે જે જ્યાં જ્યાં છે ત્યાંથી બોલાવી સૌને એકઠાં કરી એક સારો દિવસ જોઈ ચાલ્યાં જાય, જન્મને ગૃહ દેવતાની પૂજા કરીયે. બોલો શું કહો છો, મા ? ”

બિન્દુ ધીરે અવાજે બોલી, “ દિહિને પૂછીશ. તેઓ જે કહેશે તેમ કરશું. ”

જાલ્દી—તે પૂછજો. પણ તમે જ મારા સંસારનાં લક્ષ્મી, મા ! તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે જ થશે.

અનપૂર્ણા પાસે જ બેઠી હતી. હસીને બોલી, “ તોપણ તમારાં લક્ષ્મીમા જો જરા શાન્ત થાય તો. ”

જાલ્દી—શાન્ત વળી શું ? મોટી વહુ, મા અમારી જન્મકાત્રી છે. વર પણ આપે અને જરૂર પડે ખાંડુએ બતાવે.

એ જ હું ચાહું છું. મા ઘરમાં આવ્યાં છે ત્યારથી સંસારમાં મારે જરા સરખું દુઃખ નથી.

અનપૂર્ણા બોલી, “ તે તમારી વાત સાચી. એનાં આવ્યા પહેલાંના દિવસના વિચાર કરેયે ત્રાસ છુટે છે ? ”

બિન્દુ શરમાઇ એ વાત દબાવી દઇ બોલી, “ આપ સૌને બોલાવો. આપણું તે ઘર ખાસ મોડું છે, કોઇને કશી અડચણ પડવાની નથી. ચાહે તો તેઓ માસ ૭ માસ રહીયે શકશે. ”

જાદવ—તેમજ કરશું મા. કાલે જ બોલાવવાનો બંદોબસ્ત કરીશ. ”

૪

જાદવની ફાઇનલ બહેન એલોકેશીની સ્થિતિ સારી ન હતી. જાદવ તેને ઘણુંખરું પૈસાની મદદ કર્યા કરતો. કેટલાક દિવસ થયાં પોતાના પુત્ર નરેન્દ્રને અહીં રાખી બચાવવાની ઇચ્છા બતાવનારા પત્ર તે લખ્યા કરતી હતી. આ વખતે તે બાળક લઇને ઉત્તરવડથી આવીને હાજર થઇ. તેનો સ્વામી પ્રિયનાથ ત્યાં શું કરતો હતો તે કોઇ કહી શકતું ન હતું. બેંક દિવસમાં તેણે આવી પડાવ નાંખ્યો. નરેનની ઉંમર સોળ સત્તર હતી. પોતે પોણી કાનીતું ધોતીયું લૂંગીની માફક પહેરતા, અને દિવસમાં દશવાર વાળ ઝાળતા. તેનાં પટ્ટીયાં ખરેખર જોવા જેવાં હતાં. આજે દીવા વખતે રસોડાના વરંડામાં સૌ સાથે બેઠાં હતાં. એલોકેશી પોતાના પુત્રના અસાધારણ રૂપ ગુણોનો પરિચય આપી રહ્યાં હતાં.

બિન્દુએ પૂછ્યું, “ નરેન, ક્યા કલાસમા બણે છ તું ? ”

નરેન—ફાર્થ કલાસ. રોયલ રીડર, ગ્રામર, જ્યોગ્રાફી, ઍરિથમેટિક, અને બીજી બધુંયે ડેસિમલ, ડેસિમલ વગેરે તોશન તમે તો સમજેયે નહિ, મામી.

એલોકેશીએ અભિમાનથી પોતાના પુત્રની સામું જોઈ બિન્દુને કહ્યું, “ અને એ તો એકાદ ચોપડી છે, નાની વહુ ? અરે ચોપડાંનો પહાડ. કાલે પેટીમાંથી કાઢીને બધી ચોપડી તારી મામીને એકવાર બતાવજે તો ખરે, દીકરા. ”

નરેન ડોકું ધુણાવીને બોલ્યો, “ હા, બતાવીશ. ”

બિન્દુ—પાસ થવાને હજી તો વાર છે ને ?

એલોકેશી—વાર તો શી હોય, વાર ન હત. આટલા દિવસમાં એક થું—ચાર પાસ કરી નાંખી હત. માત્ર મહેબબના માસ્તરને લીધે જ નથી પાસ થતો. તેનું જમ સત્યાનાથ મુઆનું, છોકરાને મારાને જાણે જુએ જુએ ને ઝેર જુએ. કેમ તે તો તે જાણે. એને થું ચઢાવે કે ? ચઢાવતો જ નથી. એના તરફ ખાર રાખીને વરસનાં વરસ થયાં એક જ કલાસમાં નાંખી મુક્યો છે. ”

બિન્દુ વિસ્મિત થઈને બોલી, “ કેમ ? એવું તો બને નહિ. ”

એલોકેશી—થયું છે. થવાનું બાકી છે થું ? માસ્તર બધા એક થઈ લાંચ માગે છે લાંચ. હું ગરીબ માણસ પડી. લાંચના પૈસા ક્યાંથી લાવું, કહે વાર ?

બિન્દુ ચૂપ રહી. અનપૂર્ણા અંતઃકરણથી દુઃખિત થઈ બોલી, “ એમ તે કાંઈ માણસની પાછળ પડાય ? એ તે કાંઈ સાઈ કહેવાય અમારે ત્યાં આવું નથી. અમારો અમૂલ્ય તો

દર વરસે સરસ સરસ ચોપડીનાં ધનામ મેળવે છે. પણ કોઈ વાર લાંચ બાંચ તો દેવી પડી નથી.”

એ વેળા અમૂલ્ય ક્યાંકથી આવી આસ્તે આસ્તે નાની માના ખોળામાં જઈ બેઠો. લાગ્યો જ મળે વળગી કાનમાં કહેવા લાગ્યો, “કાલે રવિવાર, નાની મા, આજે માસ્તર મહાશયને જવાનું કહી દોની.”

ખિન્દુ હસીને બોલી, “આ છોકરાને જોયો, બહેન. આ વાત કરાવ્યા વિના અહીંથી ઉઠવાનો નથી. કેમ માસ્તર મહાશયને જવાનું કહી દે. અમૂલ્ય આજે નહિ બણે.”

નરેન ચક્રિત થઈ બોલ્યો, “આ શું અમૂલ્ય, આવડો મોટો છોકરો થઈને ઝેરાંને બોલે ચક્રિને બેસે છે કે ?”

ખિન્દુ હસીને બોલી, “વાહ એટલું જ છે શું ? હજી સુધી રાત્રે—”

અમૂલ્ય ગભરાઈ તેના મ્હેં ઉપર હાથ દઈ બોલ્યો, “ના, બોલો ના નાની મા, બોલો ના.”

ખિન્દુ ન બોલી, પણ અનપૂર્ણાએ બોલી દીધું. “હજી સુધી રાત્રે નાની માની સાથે સુએ છે.”

અમૂલ્ય શરમથી નાની માની છાતીમાં મ્હેં સંતાડી રહ્યો.

નરેન—હટ, અંગ્રીજ બણે છે ? વાર ‘એન્જિન’ ની બેડણી કર જોડ ? એ તો શું આવડ્યો ?”

એલેકેશી—એ ભાઈ બધી અધરી વાત નાદાન બાગકને શું આવડે ?

અનપૂર્ણા—કેમ અમૂલ્ય કરની વાર.

પણ અમૂલ્ય કેમે કયો મ્હેં હંચું કરે તો ને.

બિન્દુ તેનું માથું જરા છાતીમાં દમાવીને બોલી, “ તમે બધાં મળીને એને શરમાવી નાખ્યો છે એટલે એ શી રીતે બેડછાડી કરે ? ” પછી એલોકેશીની તરફ જોઈ બોલી, “ એ અમારો આવતે વરસે પાસની પરીક્ષા આપશે. અમારા માસ્તર મહાશય કહે છે કે એને ૨૦ રૂપીયા રકૉલરશિપ મળશે. એ રૂપીયા વડે પોતાના કાકાની માફક એક ઘોડો ભરી. ”

વાત સાચી હતી તોપણ સૌ હસવાળેવી માની હસવા લાગ્યાં.

એલોકેશી—મારો નરેન્દ્રનાથ માત્ર લખવા વાંચવામાં જ સારો છે એમ નહિ, થીયેટરમાં એવી સુંદર એક્ટિંગ કરે છે કે લોકોની આંખમાંથી આંસુ ખાળ્યાં નથી ખળાતાં. પેલો સીતાનો પાર્ટ તેં કેવી રીતે બોલી બજવી બતાવ્યો હતો તે એકવાર મામીને સંભળાવ તો બેટા.

નરેને તરત જ છુટણુ જમીન પર ટેકવીને બેસી, હાથ બેડી, ‘બુલંદ’ અવાજે શરૂ કર્યું, “ પ્રાણેશ્વર ! કમ્ કુક્ષણે તમારી દાસીને—”

બિન્દુ ગભરાઈને બોલી ઉઠી, “ અરે, બસ, બસ, બંધ કર. મોટા ભાઈ ઉપર છે. ”

નરેન ચમકી બંધ થયો.

અનપૂર્ણા આટલું સાંભળીને જ મોહિત થઈ ગઈ હતી. બોલી, “ સાંભળો દેવદેવતાની કથા. એ તો સાંભળવા જેવી છે, નાની વ્રજ ! ”

બિન્દુ ચીડાઈને બોલી, “ તમારે સાંભળવી હોય તો સાંભળો દેવદેવતાની કથા. આ હું તો ચાલી. ”

નરેન—વાર, ત્યારે બેસો, હું સાવિત્રીના પાટ બજવું છું.
બિન્દુ—ના.

બિન્દુના અવાજથી જ અન્નપૂર્ણા કળી ગઈ હતી જે મામલો બહુ વધી ગયો છે અને તે આટલામાં જ પતે એમ નથી. એલોકેશી નવીસવી હતી એટલે તે અંદરની વાત સમજી ન સમજી બોલી, “વાર, ત્યારે હમણું રહેવા દો. મરદ લોક બહાર જાય ત્યારે એક દિવસ બપોરે થઈ શકશે. આહા ! ગાવા બગ્ગવવાનું પણ એ કેમ જાણે છે શું ? દમયન્તીનું પેલું રોતાં રોતા ગાવાનું ગીત એકવાર ગાઇ સંભળાવ તો બેટા, તારી મામીઓ એકવાર સાંભળીને છોડી શકવાની નથી.”

નરેન—હમણું જ બોલું ?

બિન્દુનું અંગેઅંગ ક્રોધે સળગી રહ્યું હતું. તે કશું બોલી નહિ.

અન્નપૂર્ણા ઝટપટ બોલી ઉઠી, “ના, ના; ગાનતાન જવા દે હમણું.”

નરેન—વાર ગાયન તો હું અમૂલ્યને શીખવી દઈશ. હું બગ્ગવી પણ જાણું છું. ‘તિરકિટ તાક’ બગ્ગવવું બહુ કઠણ છે જે મામી. પેલી પિતળની તપેલી લાવો જેમણે વાર, બગ્ગવી બતાવું.

બિન્દુ અમૂલ્યને ઉઠી જવાનો ઇશારો કરી બોલી, “જ અમૂલ્ય, ઝોરડામાં જઇને વાંચ.”

અમૂલ્ય મુગ્ધ થઇને સાંભળતો હતો. તેની ઉઠવાની ઇચ્છા થતી ન હતી. ધીમે ધીમે બોલ્યો, “જરાવાર બેસોની, મા.”

બિન્દુ કાંઈ પણ બોલ્યા વિના તેને ઉઠાડી સાથે લઇને ઝોરડામાં ચાલી ગઈ. એકાએક તે કેમ આમ ચાલી ગઈ તે

અનપૂર્ણા સમજી ગઇ, અને કદાચ નરેનની સોબતમાં અમૂલ્ય બગડશે એવા ભયથી નરેનને ત્યાં બચવા રાખવાતું પણ તે પસંદ કરશે નહિ એ પણ યરોબર સમજી તે મનમાં ઉદ્વેગ કરવા લાગી. બોલી, “ બેટા નરેન, તારી નાની મામીની સામે આવું ઍકિટંગ ફ્રિકિટંગનું ધત્તિંગ ફરી કરીશ મા હો. એનો મિળન તીખો છે, એને એવું ગમતું નથી. ”

એલોકેશી ચક્તિ થઇ પૂછવા લાગી, “ નાની વહુને એવું બધું ગમતું નથી એમ કે ? તેથી જ આમ કરી ઉઠી ગયાં હશે ! ”

અનપૂર્ણા—ખીજી એક વાત; બેટા, તારે તારી મેળે ખાવું પીવું, બણ્યા કરવું, જોથી માનું દુઃખ બંધ થાય એવું કામ કર્યા કરવું અને અમૂલ્યની સાથે ઝાઝું બળવું નહિ. એ નાદાન રહ્યો, તારા કરતાં બહુ નાનો રહ્યો. ” વાત એલોકેશીને ગમી નહિ. તે બોલી, “ એ વાત તો યરોબર કહી. એ મરીબને છોકરો રહ્યો, એણે મરીબની જેમ રહેવું ધટે. પણ તમે બોલ્યાં તો હું કહું છું, બાબી, અમૂલ્ય જ તમારો નાદાન અને મારો નરેન તો ધરડો થઇ ગયો કેમ ? એકાદ વરસ નાનો હોય તેથી મોટો મોટો કહેવાતો હશે ? અને એણે તો જાણે કદિ મોટા લોકનાં છોકરાં જોયાં જ નહિ હોંય જાણે, અહીં આવીને જ જોયો કેમ ? એની થીયેટરની ટોળીમાં કાંઈ જે તે નહિ, રાજ રાજવાડાના છોકરા હતા. ”

અનપૂર્ણા ઝંખવાણી પડી બોલી, “ ના, બહેન, એમ નથી કહેતી હું. હું તો કહું છું—”

“ ત્યારે શું કહેતા હતાં. મોટી વહુ ? અમે તો જાણે માંડા રહ્યાં. પણ એટલાં બધાં માંડાં નથી જે આટલી વાતે ન

સમજાવે. ત્યારે હાદાએ શું કરવા કહ્યું જે નરેન અહીં જ રહીને બહુશી ? તેથી જ આવવું થયું. નહિ તો શું અમારા કાંઈ દહાડા નહોતા નીકળતા શું ? ”

અનપૂર્ણા સજવાઈ મરી, બોલી, “ ભગવાન જાણે, બહેન, હું તો એમ બોલી નથી. મેં તો કહ્યું કે જેથી માનું દુઃખ મટે, જેથી—”

એલોકેશી—વાર, તેમ તેમ. જ નરેન તું બહાર જઈને ખેસ બાઈ, મોટા માણસનાં છોકરાં સાથે બળીશ નહિ. કહી છોકરાને હડસેલો મારી ત્યાંથી કાઢી પોતે પણ ચાલી મઈ.

અનપૂર્ણા વાવાઝોડાની માફક બિન્દુના ઓરડામાં પેસી રોવાની તૈયારીમાં હોય તેમ બોલી ઉઠી, “ વાહરે અલિ, તારે માટે શું કુટુંબ કુટુંબીઓને પણ બચે કરવાં કે ? શું કરીને ચાલી આવી કહે જોઈએ ? ”

બિન્દુએ અત્યંત સહજભાવે જવાબ દીધો, “ શા સારુ બચે કરવાં પડશે દિદિ ? તમારાં પોતીકાં, કુટુંબીઓ વગેરેને લઈ તમે મોજથી ધર માંડોની. હું છોકરો લઈને ચાલી જઈશ. ”

“ ક્યાં ચાલી જશે, કહેને વાર ? ”

બિન્દુ—જવાને દિવસે તમને ઠેકાણું કહીને જઈશ. ફિકર ન કરો.

અનપૂર્ણા—“ તે તો હું જાણું છું. જેથી પાંચ માણસ પાસે મ્હોં પણ દેખાડી ન સકામ એવું કાંઈ ક્યાં વિના તું રહેવાની છે શું ? હમણે માટે આવી વહુ સાથે કપાળકૂટા કરવાથી મારાં તો હાડમાંસ જાણે સળગીને આખ થઈ ગયાં ! ” એમ કહી બહાર જતી હતી, પણ માધવને ધરમાં આવતો

જોઈ ફરી બજારી ઉઠી, “ના, દીયરજી, તમે બીજે ક્યાંક જઈને રહો, નહિ તો આ વહુને વિદાય કરો. હવે મારાથી એને નહિ રખાય. આ આજે તમને ચોખ્ખું ને ચટ કહી દીધું.” કહી ચાલી ગઈ.

માધવ ચક્રિત થઈ ઝીંકી પૂછવા લાગ્યો, “શું તોફાન છે?”

ખિન્દુ—જાણતી નથી. મોટી વહુ કહે છે કે મને વિદાય કરી દો.

માધવ કાંઈ બોલ્યો નહિ. ટેબલ ઉપરથી વર્તમાનપત્ર ઉપાડી બહારના ઝોરડામાં ચાલ્યો ગયો.

૫

નણુદી દેખાતાં હતાં તે અપ્પટ જેવાં, પણ તેમ ન હતાં. તેણે જાણ્યું કે નિઃસંતાન નાની વહુની પાસે દોલતની પોટલી છે ત્યારથી તે તે બાજુએ ઢળી, અને દર રાત્રે પોતાના સ્વામી પ્રિયનાથને ઇપકો આપ્યા વિના રહેતી નહિ. “તમારે લીધે જ માફ સર્વસ્વ ગયું. તમારી સાથ મફતની પડી નહિ રહી હોત તો આજે હું રાજની મા હોત. મારો આવો સોનાંના ચંદ્ર જેવો દીકરો મુકી શું આવા કાળા જૂતના જેવા છોકરાને નાની વહુ—” કહી ઉઠે. નિઃસાસો નાંખી તે કાળા જૂતનું સમસ્ત આવડાં જાણે ઉડાડી દઈને, ‘ગરીબનો ભગવાન બેસી છે’ કહી પોતાનું બાપજી સમેટી લઈ પોઠી જતી. પ્રિયનાથ પણ મનમાં મનમાં પોતાની મૂર્ખાઈ ઉપર અનુતાપ કરતો કરતો ઉંઘમાં પડતો. આમ આ દંપતીના દિવસ ચાલ્યા જતા હતા અને નાની વહુ પ્રતિ નણુદીની માયા મમતા રેલનાં પાણીની જેમ સપાટે ને કપાટે વધતી જતી હતી.

આજે બપોરે તે બોલી હતી, “આવા કાળા વાદળ જેવા
 ૧, નાની વહુ, પણ કદિ તમને ઓળતાંયે ન જોયાં. આજ
 િનદાસ્ના ધરનાં બેરાં કરવા આવવાનાં છે. આવો
 ટ્લો વાળું.”

બિન્દુ—ના, બહેન, ચોટલો ઓળું તો મારાથી માથા
 ૨ લૂગડું ન રખાય. અને છોકરો હવે મોટો થયો. તેના
 ગળ માથું ઉઘાડું ન રાખું.

નણુદી દિડમૂઠ થઈ, બોલી, “વળી એ તો શી વાત
 ૩ વહુ ? છોકરો મોટો થયો તેથી શું સૌભાગ્યવતીએ
 ટ્લો ન વાળવો ? મારો નરેન્દ્રનાથ તો સત્તર પૂરાં કરી છ
 કેના વળી વધારેતો થયો છે, તેથી શું મારે ચોટલો વાળવો
 ૪ ટ્લો ?”

બિન્દુ—તમે શું કરવા છોડી દો, બહેન ? નરેન તો
 ૫ શ તમને જોતો આવ્યો છે, એની વાત જુદી છે. પણ
 ૬ આ એકાએક આજ મારે માથે અંબોડો જુએ તો આભો
 ૭ નેમ રહે. કદાચ જુઓ પાડવાયે મંડી જાય, નહિ તો
 ૮ કેતું કાંઈ કરી બેસે. ના, ના, એ તો મારે શરમની વાત
 ૯ પડે.

અનપૂર્ણા એકાએક ત્યાંથી જતી હતી. બિન્દુના તરફ
 ૧૦ નિ અટકી ઊભી પૂછવા લાગી, “તારી આંખમાં ઝળઝળાયાં
 ૧૧ છે, નાની વહુ ? આવ જોઈ, તારું શરીર તો સાફ છે ને ?”

બિન્દુ એલોઠેશીની સામે મારે શરમાઈ બોલી, “રોજ
 ૧૨ શરીર શું જોવાનું ! હું તો કાંઈ નાની કીકી હું જે અસુખ
 ૧૩ હોય તો જાણું નહિ ?”

અનપૂર્ણા—ના તું તો ધરડી ! આમ આવ. આસો
બાદરવાના દહાડા સારા નહિ તો. ”

ખિન્દુ—નથી અમારે આવવું. કહું છું કે કશું નથી,
સારી છું, તોયે કહો છો આમ આવ.

અનપૂર્ણા ‘ જોજો, મને છેતરીશ માં. ’ કહી શંકાદષ્ટિયા
જોતી જોતી ચાલી ગઇ.

એલોકેશી—મોટી વહુ જરા વાયેલ છે નહિ ?

ખિન્દુ ધડીક ચૂપ રહી બોલી, “ એવું વાયેલપણું સૌમાં
હોય, બહેન ! ”

એલોકેશી ચૂપ રહી.

અનપૂર્ણા કાંઇક હાથમાં લઇ એ જ રસ્તે પાછી ફરતી
હતી. ખિન્દુએ બોલાવી, “ દિદિ, સાંભળો તો, ચોટલો વાળશો ? ”

અનપૂર્ણા ધરીને ઉભી રહી. જરાકં વાર ચૂપ ઉભી રહી
બુધો મામલો સમજી જઇ તેણે એલોકેશીને કહ્યું, “ મેં તમને
કેટલું કહ્યું, બહેન, એને કાંઇ પણ કહેવું મિથ્યા છે. આટલા
વાળ છે, પણ કદિ ચોટલો વાળવો નહિ; આટલાં લૂગડાં છે
ધરેણાં છે, તે પહેરવાં નહિ; આટલું રૂપ છે પણ કદિ આરસીમા
જોવાની નહિ, એની તો ખુદિ જ ન્યારી છે. છોકરાયે એવો
જ થયો છે. તે દિવસ અમુલ્યે મને શું કહ્યું હતું, જાણે છે,
નાની વહુ ? ‘ કપડાં પહેરેલે શું ? નાની માની પાસે પણ
આટલાં બધાં છે, પહેરે છે ? ’ ”

ખિન્દુ અભિમાનથી માથું ઉંચું કરી હસીને બોલી, “ ત્યારે
જુઓ દિદિ, છોકરાને દેશમાં નામીયો કરવો હોય તો માની ન્યારી
ખુદિની જરૂર નથી શું ? જે તેટલા વખત સુધી જીવતાં રહો તો

જોશી દિદિ, દેશના લોક જોઈને કહેશે, “આ અમૂલ્યની મા.”
જોલતાં જોલતાં તેની બને આંખોમાં પાણી ભરાઈ આવ્યાં.

અમપૂર્ણા તેજોઈને હેતથી જોલી, “તેથીસ્તો તારા છોકરાના
સંબંધમાં હું કશું જોલતી નથી. ભગવાન તારા મનોરથ પૂરા
કરે. પણ એ છોકરો મોટો થશે, દેશનો એક જાણીતો માણસ
થશે એવી આશા મને નથી જો.”

ખિન્દુ છેડાવતી આંખ લુછી જોલી, “પણ હું તો એટલી
આશાને તંતુએ જીવી રહી છું, દિદિ. બાપરે!” એકાએક તેનાં
રામેરોમ ઉભાં થયાં. શરમાઈ, ખડખડ હસીને જોલી, “ના દિદિ,
જો એ આશા ઉપર કેઈ દિવસ ધા પડે તો હું તો માંડી જ થઈ
જાઉં જો.”

અમપૂર્ણા સડક થઈ રહી. તે દેરાણીની વાત સમજતી ન
હતી એમ નહિ, પણ તેની આશા અને મનોરથનું આવું ઉચ્ચ
પ્રતિબિમ્બ કદિ પોતાનામાં સ્પષ્ટ જોઈ શકી ન હતી. આજે તેનામાં
ભાન પ્રગટ થયું કે કેમ ખિન્દુ અમૂલ્યના સંબંધમાં આમ જડ
જેવી જાગૃત રહે છે, આમ પ્રેતની માફક સાવધ રહે છે. પોતાના
પુત્રનું કલ્યાણ ચાહનારીના મુખ તરફ જોઈ, અનિર્વચનીય
બક્તિના માધુર્યથી માતાનું હૃદય ઉભરાવા લાગ્યું. આંખમાં
ભરાઈ આવેલાં આંસુ છુપાવવા માટે તેણે મોં ફેરવ્યું.

નથુંદ—તે ભલે, નાની વહુ! આજે તો તમારે—

ખિન્દુ એકદમ વચ્ચે પડી જોલી, “હા, ખહેન, આજે દિદિનો
ચોટલો વાળો. આ ધરમાં આવી ત્યારથી કદિ મેં જોયો નથી.”
કહી મોં મલકાવ્યું.

પાંચ છ દિવસ પછી એક સવારે ધરનો પુરાણો હજમ
જાદવની હજમત કરી માળ ઉપરથી ઉતરતો હતો. અમૂલ્યે

તેને ઉભો રાખી કહ્યું, “કેલાસકાકા, નરેનદાદા જેવા વાળ કાપતાં આવડે છે?”

હજમ ચકિત થઈ બોલ્યો, “તે વળી કેવા, બાઈસાહેબ?”

અમૂલ્ય પોતાના માથાના અનેક ભાગ બતાવતાં કહેવા લાગ્યો, “જુઓ અહીં બાર આની, અહીં છ આની, અહીં માત્ર બે આની અને અહીં ગળાની પાછળ તો એકદમ બારી! આવડે છે કાપતાં?”

નાની હસીને બોલ્યો, “ના બાઈસાહેબ, એ તો માં બાપના બાપ આવે તોયે ન આવડે.”

પણ અમૂલ્યે કેડો નુકયો નાહ. નાનીને હિમ્મત આપતે કહેવા લાગ્યો, “એ કાંઈ કદાચ નથી, કેલાસકાકા. જુઓ અહીં બાર આની વાળ, અહીં છ આની—”

નાની ભાગવાનો ઉપાય શોધીને બોલ્યો, “પણ આંધાર શો? તમારી નાની માની રજા ચિના વાળ કપા નહિ, બાઈ.”

અમૂલ્ય—“વાર ઉભા રહો, હું પૂછી આવું.” કહી એક ડગલું જઈને પાછો આવી બોલ્યો, “વાર, તમારી છત્ર આપો જોઈ. નહિ તો તમે ચાલ્યા જાઓ.” કહી ખેંચીને તેની છત્રી લઈ ઉપડી ગયો. વટોળીયાની જેમ ઓરડામાંથી ઓરડામાં દોડી પૂછ્યું, “નાની મા, જરા જલદી આવોની.”

નાની મા તે જ ધડીએ સ્નાન કરી સેવા કરવા બેસતી હતી. મમરાયલી ગમરાયલી કહેવા લાગી, “અરે અડીશ મા, અડીશ મા. સેવા કરું છું.”

“સેવા પછી કરજો, નાની મા. એકવાર બહાર આવી રજા આપી જાઓની. નહિ તો પેલો વાળ નહિ કાપે. તે ઉભો છે. ”

ગિન્દુ કાંઈક આશ્ચર્યમાં પડી. હમેશાં વાળ કપાવવા માટે મારામારી કરવી પડે, આજે કેમ તે પોતે ચાલીને વાળ કપાવવા માગે છે, એ ન સમજી તે બહાર ગઈ. તેને આવતી જોઈને જ નાવી બોલ્યો, “બારે કંઠણુ પ્રમાણ થઈ છે, મા. નરેન બાપુની માફક બાર આની, છ આની, ત્રણ આની, બે આની. એક આની વાળ કાપવા પડશે. એ કાંઈ મને આવડે ? ”

અમૂલ્ય બોલ્યો, “ખાસું આવડે. વાર ઉભા રહો, હું નરેનદાદાને બોલાવી લાવું. ” કહી ઉડી ગયો. નરેન ઘરમાં હતો નહિ. જરા તપાસ કરી પાછો આવીને બોલ્યો, “એ નથી; વાર ન હોય તોયે થું ? નાની મા, તમે ઉભાં રહી બતાવોની. બરોબર જોજો હોં—અહીં બાર આની, અહીં છ આની, અહીં બે આની અને અહીં બહુ જ બારીક. ”

તેની અધીરાઈ જોઈ ગિન્દુ હસીને બોલી, “હું હવે મારી સેવા કરવા જાઉં છું રે. ”

“સેવા પછી કરજો, નહિ તો અડી દમ્પિય. ”

ગિન્દુને ન છુટકે ઉભા રહેવું પડ્યું. હજમ વાળ કાપવા લાગ્યો.

ગિન્દુએ આંખનો અણસારો કર્યો એટલે પેલાએ બધા વાળ સરખા કાપી નાંખ્યા. અમૂલ્ય માથા ઉપર હાથ ફેરવી ખુશી થઈ બોલ્યો, “આ તો સરસ કપાયા. ” કહી કુદતો કુદતો ચાલ્યો ગયો. હજમ છત્રી બગલમાં મારી બોલ્યો, “પણ, મા, કાલે મારે આ ઘરમાં પેસવું બારે પડવાનું છે.”

બ્રાહ્મણી ભાત પીરસી બૂએબૂમ પાડી રહી હતી. બિન્દુ રસોડાની એક બાજુએ બેસી દૂધ ગરમ કરતી હતી. તેણે સાંભળ્યું કે અમૃત્ય આખા ઘરમાં કાકાનું વાળ ઝોળવાનું બ્રથ શોધી રહ્યો છે. થોડીક વારમાં તો તે રેતો રેતો આવી બિન્દુની પીઠ ઉપર તૂટી પડી બોલ્યો, “કશું થયું નાહ, નાની મા. બધું ખરાબ કરી દીધું. કાલે એને હું મારી નાંખીશ.” બિન્દુ હવે હસતું ખાળા સફાઈ નહિ. અમૃત્ય પીઠ છોડી ચીડાઈને રેતો રેતો બોલ્યો, “તમે શું આંધળાં હતાં ? તમારાથી દેખાતું ન હતું ?”

અન્નપૂર્ણા કકળાણ સાંભળી ઝોરડામાં આવી. બધું સાંભળી લઈ બોલી, “તેનું હવે શું થાય ? કાલે સારા કરીને કાપવા કહીશું.”

અમૃત્ય વધારે ચીડાઈ બોલ્યો, “કાલે રી રીને બાન આની થશે ? અહીં વાળ જ ક્યાં છે ?” અન્નપૂર્ણા તેને શાન્ત પાડવા માટે બોલી, “બાર આની નહિ તો આઠ આની-દશ આની તો થશે ?”

“કપાળ થશે. આઠ આની દશ આની કાંઈ ફેશન હશે ? નરેનદાદાને પૂછી જુઓ, બાર આની જ ભેષ્ઠે.” તે દિવસે અમૃત્ય ધરાઈને જમ્યો નહિ. છાંડી વેરીને કડી ગયો.

અન્નપૂર્ણા બોલી, “તારા છોકરાને વળી પટીયાં પાડવાને શોખ ક્યારથી થયો છે ?”

બિન્દુ હસી, પણ ખીજ જ ફાળે ગંભીર થઈ જર નીસાસો નાંખી બોલી, “દિદિ, ધૂળ જેવી વાત છે એટલે હમું છું. પંજુ ભયથી માઈ લોહીનું પાણી થઈ જાય છે. બધી વાત શીખવાની આમ જ શરૂઆત થાય.”

અમપૂર્ણ પણ્ય કરું બોલી ન શકી.

દુર્ગાપૂજા આવી. પેલા રણીયાના જમીનદારને ઘેર આનન્દની સામગ્રીના પાર ન હતો. બે દિવસ પહેલેથી જ નરેન તેમનામાં ધુસી ગયો. સમગ્રીની રાત્રે અમૂલ્યે આવીને હાલીધી.
“નાની મા, બવાઇ થાય છે. જોવા જઈ?”

નાની મા—થતી નથી. થવાની છે ને?

અમૂલ્ય—નરેનદાદા કહે છે, રાત્રે ત્રણ વાગ્યાથી શરૂ થાય છે.

“અત્યારથી આખી રાત ઠંડીમા પડી રહીશ? ના, તે બનવાનું નથી. કાલે સવારે તારા કાકાની સાથે જજે, સરસ જગા મળશે.”

અમૂલ્ય રડું રડું કરતો બોલ્યો, “ના, જવા દોની. કાકા કદાચ જશે નહિ, નહિ તો કોણ જાણે કેટલા મોડા જશે.”

બિન્દુ—ત્રણ ચાર વાગે બવાઇ શરૂ થશે ત્યારે ચાકરની સાથે મોકલીશ. હમણાં સુધ જ.

અમૂલ્ય ચીડાઇ પથારીને એક છેડે બીંતના તરફ મ્હોં કરી સુઇ ગયો.

બિન્દુ ખેંચવા ગઇ, પણ હાથ છોડાવી દઇ કડક થઇને પંડી રહ્યો. પછી થોડી વાર બધાંને જરાક ઢલુકો આવ્યો હશે તેટલામાં બહારના મોટા ઘડીયાળના અવાજથી અમૂલ્યની ઉદ્વેગભરી નિદ્રા ઉડી ગઇ. તે કાન માંડી ગણવા લાગ્યો. એક-બે-ત્રણ-ચાર-હાંજળો શાંજળો ઉડી પડી બિન્દુને જોરથી હલાવી ઉઠાડી કહેવા લાગ્યો, “ઉઠો, ઉઠો, નાની મા, ત્રણ ચાર વાગી ગયા.” બહારની ઘડીયાળમાં વાગવા લાગ્યા-છ-સાત-આઠ. અમૂલ્ય રોઇ પડી બોલ્યો, “સાત વાગી ગયા. ક્યારે

જાઈશું ? ધડીયાળમાં વળી વાગ્યા—નવ—દશ અગીયાર—બાર. બાર વાગીને ટકેરા બંધ થયા. ધરને પેલે છેડે ખાટલા ઉપર માધવ સૂતો હતો, રોકકળાટમાં તેની પશુ ઉંધ ઉડી ગઈ હતી.

ખડખડાટ હસી પડી તે બોલ્યો, “અમૂલ્ય, શું થયું રે ?” અમૂલ્યે શરમના માર્યા જવાબ ન દીધો. બિન્દુ હસીને બોલી, “એણે જેવી મને ખડાવરી કરી મુકી છે તેવું તો માણસ પોતાના ઘરમાં આગ લાગે તોયે ન ખડાવડું થાય.” અમૂલ્ય શાન્ત થઈ ગયો છે જોઈ તેને દયા આવી. તે બોલી, “વારૂ જા, પણ કોઈની સાથે ટટો દિસાદ કરીશ મા.”

પછી ભૈરવને બોલાવી શાનસ લઇને તેની સાથે તેને મોકલ્યો. બીજે દિવસે દશ વાગે બવાઇ જોઈને હરખધેસો અમૂલ્ય ઘેર આવ્યો, અને કાકાને ત્યાં જ જોઈને પૂછવા લાગ્યો, “કેમ, તમે નથી ગયા ?”

બિન્દુએ પૂછ્યું, “જેવીક જોઈ રે બવાઇ ?”

“બહુ સરસ નાની મા. કાકા, આજે રાત્રે રામજનીને! અદ્ભુત નાચ થશે. કલકતાથી બે આવી છે. નરેનદાદાએ તેમને જોઈ છે. આખેહૂબ નાની માના જેવી—બહુ દેખાવડી—તેઓ નાચવાની છે. બાપાને પણ મેં કહ્યું છે.”

“કાંઈ કસર નહિ” કહી માધવ ખડખડાટ હસી પડ્યો.

કોઈથી બિન્દુનું મોં લાલચોળ થઈ રહ્યું, “તમારા ગુણના બંડાર ભાણેજની વાત સાંભળો !” (અમૂલ્યને ઉદ્દેશીને) “હવે ખબરદાર તું કદિ ત્યાં ગયો તો. નાલાયક લુચ્ચા, કેણે કહ્યું મારા જેવી ? નરેને ?”

અમૂલ્ય ભયથી કાંપતો બોલી ઉઠ્યો “હા. તે જોઈ આવ્યો છે ને.”

“ કાણુ નરેન ? વારૂ આવવા દે તેને. ”

માધવ હસતું દખાવી બોલ્યો, “ ગાંડી છે તું તો ગાંડી, દાદા સાંભળે છે, મડખડ ન કરો. ” એટલે બિન્દુ કડવો છુટડો પી લઇ, કોષે પ્રવળી રહી. ”

સંધ્યાકાળ પહેલાં અમૂલ્ય અન્નપૂર્ણા પાસે જઈ હઠ લઇ મેડો, “ દિદિ, માતાના મન્દિરમાં નાચ જોવા જઇશ, જોઇને હમણાં જ પાછો ચાલ્યો આવીશ. ”

અન્નપૂર્ણા કામમાં ગુંચાયલી હતી. બોલી, “ તારી માને પૂછી જો, જા. ”

અમૂલ્ય જીદ કરવા લાગ્યો. “ ના દિદિ, હમણાં જ પાછો આવીશ. તમે રજા આપોની. ઈનક ? ”

અન્નપૂર્ણા—ના ભાઈ, ના. તેનો મિજાજ ખરાબ છે, તેને જ પૂછીને જા. ”

અમૂલ્ય રોવા લાગ્યો. તેનું લૂગડું પકડી ખેંચવા લાગ્યો—
“ તમે નાની માને કહોની, હું નરેનદાદાની સાથે જઈશ. હમણાં જ પાછો આવીશ. ”

અન્નપૂર્ણા બોલી, “ તેની સાથે જતો હોય તો—”

અમૂલ્યે એ વાક્ય પૂરું થાય તે પહેલાં તો મારી દોઢ અને ઉપડી ગયો.

કલાકેક પછી અન્નપૂર્ણાએ સાંભળ્યું કે બિન્દુ પેલાને શોધી રહી છે. શોધ વધવા લાગી, એટલે તેણે બહાર નીકળીને કહ્યું, “ નાચ છે શું આજે ? નરેનની સાથે તે જોવા ગયો છે, હમણાં જ પાછો આવશે. ચિંતા ન કર. ”

બિન્દુએ પાછી આવીને પૂછ્યું, “ કાણે જવાતું કહ્યું ? તમે ? ”

અમૂલ્ય રગ લીધા વિના જ ગયો છે એ વાત અનપૂર્ણ કબુલ કરતાં કરી, એટલે બોલી, “ હમણાં જ આવશે. ”

ખિન્દુ બીહામણું મ્હોં કરી ચાલી ગઇ. થોડીક જ વાર પછી અમૂલ્યે ઘરમાં આવતાંની સાથે સાંબળ્યું કે નાની મા બોલાવે છે. તે જઈને પોતાના પિતાના બિઝાનાની એક ફોરે સુઈ ગયો.

દીવાની આગળ બેસી જાદવ નાકે ચશ્મા ચડાવી ભાગવત વાંચતો હતો. મ્હોં ઉંચું કરી પૂછ્યું, “ કેમ રે અમૂલ્ય ? ”

અમૂલ્યે જવાબ દીધો નહિ.

કદમ આવીને બોલી, “ નાની મા બોલાવે છે. ચાલો. ”

અમૂલ્ય પિતાની સોડમાં બરાઈ બોલ્યો, “ બાપા, તમે મને ત્યાં મુકી જાઓ. ચાલોની. ”

જાદવ વિસ્મિત થઇ બોલ્યો, “ હું મુકી જાઉં ? શું થયું છે કદમ ? ”

• કદમે હકીકત જણાવી.

જાદવ સમજી ગયો કે આમાંથી જરૂર એક ટટો ઉઠે. ચવાનો: એકે મના કરી છે, ખીજીએ રગ આપી છે. એટલે અમૂલ્યને સાથે લઇ નાની વડુના ઓરડાની બહાર ઉભા રહીને કહ્યું, “ આટલી વાર માથ કરો મા. એ કહે છે કે હવે એમ નાહ કરું. ”

તે રાત્રે બન્ને દેરાણી જોડાણી વાળુ કરવા બેઠાં હતાં. ખિન્દુએ કહ્યું, “ હું તમારા ઉપર ચીડાતી નથી, દિદિ, પણ મારાથી અહીં હવે વધુ ન રહેવાય,—નહિ તો અમૂલ્ય છેક હાથથી જવાનો. મેં મના ન કરી હોત તોપણ એક વાત હતી; પણ મના કર્યા છતાં પણ તેની આટલી દિમ્મત કેમ

ચાલી એ જ વિચાર, ત્યારનો મારા મનમાંથી નીકળતો નથી. વળી તે ઉપરાંત એની નાચાલકી જુઓ. મારી પાસે આવતો નથી; આવ્યો તમારી પાસે. ઘરમાં આવીને સાંભળે છે કે હું બોલાવું છું, પણ એ તો ગયો મોટાભાઈ પાસે. અને તેમને બોલાવી લાવ્યો. ના દિદિ, આટલા દિવસ છેક આટલે સુધી ન હતું. બહેતર છે કે હવે હું કલકતામાં ઘર બાંહે કરીને રહું— પણ એકનો એક છોકરો ને વહી જાય અને તેથી આખું જીવન રોઈ રોઈ કાઢવું પડે એ મારાથી ન બને.”

અનપૂર્ણા દુઃખી થઈ બોલી, “ તમે ચાલ્યાં જશો તો હું પછી એકલી શી રીતે રહીશ, કહે વાર ? ”

બિન્દુ ધડીક ચૂપ રહી, બોલી, “ તે તમે જાણો. મેં મારો વિચાર તમને જણાવી દીધો. બહુ નપાતર છે પેલો નરેન.”

“કેમ, શું કહ્યું નરેન ? અને જરા વિચાર કરની, જો એ બંને ભાઈ હોત તો તું શું કરત ? ”

“ જો તેમ હોત તો તો આજે ચાકરની પાસે હાથપગ બંધાવી, કૌવચ લગાડી, ઘરમાંથી વિદાય કરત. પણ ‘જો’-‘તો’ કરેલે કાંઈ વળે એમ નથી દિદિ. એ લોકોને તમે છોડો.”

અનપૂર્ણા કોચવાઈ. બોલી, “ છોડવું ન છોડવું કાંઈ મારા હાથમાં છે, નાની વહુ ? જે એમને લઈ આવ્યા છે તેને કહેને. મને શા સાર મક્કતની સંતોરે છે ? ”

“ એ બધી વાત મોટાભાઈને શી રીતે થાય ? ”

“ જેમ બીજી બધી વાત કરે છે તેમરતો.”

બિન્દુએ બાતની થાળી ખસેડી નાંખી; બોલી, “ મને મૂરખ ના સમજતાં દિદિ. મને પણ સત્તાવીસ અઠાવીસ થવા

આવ્યાં. આ ઘરનાં ચાકર નરસરની વાત નથી, વાત પોતીકાં ચાલુસોની છે. તમે છતાં આ વાત હું મોટા ભાષને કરવા જાઉં તો તેઓ ખીજાય નહિ? ”

અન્નપૂર્ણા—જરૂર ખીજાય. પણ હું જો કહું તો મારું મોંએ ન જુએ. હજાર વાત છતાં આપણે પારકાં, એઓ તો ભાઈબહેન—તે કેમ નથી સમજતી? વળી હું આટલી ધરડી આવી ધૂળ જેવી વાતમાં પડવા જાઉં તો લોકો મને ગાંડી નહિ કહે? ”

ખિન્દુ ભાતની થાળી હાથ વડે વળી દૂર ખસેડી સૂમ થઇને બેસી રહી.

અન્નપૂર્ણા સમજ કે તે કેવળ જોડનાં ભયથી ચૂપ થઇ છે. “ હાથ ઉંચા કરીને બેઠી” છે તે ભાતની થાળીએ શું ગુન્હો કર્યો? ”

ખિન્દુ એકદમ નીસાસો નાંખી બોલી, “ ખાઇ રહી, હું.”

• અન્નપૂર્ણાએ તેનો ભાવ સમજી વધારે આગ્રહ કરવાની હિમ્મત ધરી નહિ. સુવા ગઇ ત્યારે બિજાનામાં અમૂલ્યને ન જોઈ ખિન્દુ પાછી આવીને પૂછવા લાગી કે “ તે ગયો ક્યાં? ” અન્નપૂર્ણાએ કહ્યું, “ આજે મારી પથારીમાં ચુતો દેખાય છે. જાઉં ઉઠાવી લઇ આવું? ”

“ ના, ના. રહેવા દો ” કહી બીહામણું મોં કરી ચાલી ગઇ.

અર્ધક રાત્રે ખિન્દુની સળગ ઉંઘ અન્નપૂર્ણાની જૂએ લાંગી.

“ કેમ દિદિ? ”

અન્નપૂર્ણા બહારથી બોલી, “ બારણું ઉઘાડી, લે તારા છોકરાને. આવવા નાચાલકને તો મારા બાપના બાપ આવે તોયે ન વેઠાય. ”

બિન્દુએ ખારણું ખોલ્યું કે અમૂલ્યને અંદર લઇ જઇ તે બોલી, “અનેક તોફાની છોકરા જોયા, નાની વહુ, પણ આવે તો નહિ જોયો. રાત્રે બે વાગ્યા પણ એક ઉંઘતો ઢણકો આવવા દીધો નથી. કહે કે મચ્છર કરડે છે, કહે કે પાણી પીવું છે. કહે કે પંખો નાંખો. ના નાની વહુ, હું આખો દહાડો વૈતરું કરું છું અને રાત્રે જરાયે ઉંઘ ન આવે તો તો મરી જાઉં.”

બિન્દુએ હસીને હાથ પહોળા કર્યા કે તરત જ અમૂલ્ય તેની સોડમાં જઈને બસાયો, અને છાતી ઉપર માથું નાંખી એક મિનિટની અંદર ઉંઘવા માંડ્યું.

માથે પોતાના બિહાના ઉપરથી હસતાં હસતાં કહ્યું, “શોખ મટયો, બાબી ?”

અનપૂર્ણા બોલી, “મને શોખ થયો નહોતો બાપ. એ જ માના ધાકે ત્યાં જઈને પડ્યો હતો. તોયે મને દીક સળ થઈ. અને શું કહું દીયેરજી તમને, શરમની વાત ! મને ખાસો કહે, “તમારી સાથે સૂતાં શરમ લાગે છે.”

ત્રણે ખડખડ હસી પડ્યાં. અનપૂર્ણા, “હવે નહિ, જાડું છું; જરા સૂડું” કહી ચાલી ગઈ.

દરેક દિવસ પછી બિન્દુના માઆપે તીર્થયાત્રાનો વિચાર કરી દીકરીને એકવાર મળવા માટે બોલાવવા પાલખી મોકલી. બિન્દુ જેઠાણીની રજા લઇને અમૂલ્ય ન જાણે તેમ બે ત્રણ દિવસ માટે પીયર જવાની તૈયારી કરતી હતી. એટલામાં બમલમાં ચોપડી ધાલી નિશાળે જવા માટે તૈયાર થઇ અમૂલ્ય આવીને ઉભો. થોડી વાર પહેલાં બહાર રસ્તાની બાજુએ પાલખી જોઈ આવ્યો હતો. એકાએક બિન્દુના પગ તરફ નજર પડતાં જ

અમકી ઉભો રહી તે બોલ્યો, “ પગે અળતો કેમ લગાડો છો, નાની મા ? ”

અનપૂર્ણા ઉભી હતી. હસી પડી.

બિન્દુ—આજે લગાડવો પડે છે.

અમૂલ્ય ફરી ફરીને નખથી તે શિખ સુધી નિરીક્ષણ કરી બોલ્યો, “ આટલાં ધરેણાં કેમ પહેર્યાં છે ? ”

અનપૂર્ણા મ્હોંએ લૂગડું ઢાંકી ચાલી ગઈ.

બિન્દુ હસવું દબાવી બોલી, “ કોઠવાર તારી વડુ આવીને પહેરશે એમ કરીને અમને કોઈને કશું પહેરવા નહિ દે કે ? જા નિશાળમાં જા. ”

અમૂલ્ય એ વાત કાને ન ધરી બોલ્યો, “ દિદિ, આટલું હસતાં કેમ હતાં ? હું તો આજે નિશાળે નહિ જવાનો. તમે ક્યાં જવાનાં છો ? ”

બિન્દુ બોલી, “ જો જાઉ તો તારી રજા લેવી જોઈએ કે ? ”

“હુંએ આવવાનો” કહી તે ચોપડી લઈને ચાલ્યો ગયો.

અનપૂર્ણા ઝોરડામાં આવી બોલી, “ એ કાંઈ સહેલ-સુતરાઈથી નિશાળે જશે એમ હું માનતી નથી. પણ કેવો ઠાવકોં થઈને પૂછે છે, ‘ અળતો કેમ લગાવો છો ? આટલાં ધરેણાં કેમ પહેરો છો ? ’ પણ હું તો કહું છું કે લઈ જા, નહિ તો નિશાળેથી આવી તને ન જોશે તો બારે ધીમાણું મચાવશે. ”

બિન્દુ—તમે શું ધારો છો, દિદિ કે તે નિશાળે ગયો છે ? અરે રામરામ તો કહો. ક્યાંક જરાઈને બેઠો હશે. જોજોને બરોબર વખતે હાજર થશે.

તેમજ થયું. તે ક્યાંક સંતાઈ રહ્યો હતો. બિન્દુ અનપૂર્ણાની ચરણરજ લઈ પાલખીમાં બેસવા જાય છે ત્યાં તો

જાણે ક્યાંથી તે બહાર આવી તેના પાલવ પકડી ઉભો
બન્ને દેરાણી જોડાણી હસી પડ્યાં.

અન્નપૂર્ણા—જતી વખતે મારજૂડ કરીશ મા. લઈ જા.

બિન્દુ—એ તો જાણે લઈ જઈશ, દિદિ. પણ એને
ત્યાંથી ઘર છોડી બહાર પગલું ન મુકાય એ તો બારે
છે.”

અન્નપૂર્ણા—જેવો ક્યો છે તેવો જ. થશે તો. અમૂલ્ય,
બે દિવસ મારી સાથે રહેજે.

અમૂલ્ય માથું હલાવી બોલ્યો, “ના, ના. તમારી સાથે
ચાય.” કહી પ્રથમથી જ તે પાલખીમાં જઈને ચઢી

૬

બિન્દુ પીયરથી આવી ત્યારપછી દશેક દિવસે એક
બપોરે અન્નપૂર્ણા તેના ઓરડામાં પેસતી પેસતી બોલી,
વહુ?”

નાની વહુ એક ઢગલો મેલાં કપડાંની સામે સૂમ થઈને
હતી.

અન્નપૂર્ણાએ પૂછ્યું “ઘોખી આવ્યો છે?”

નાની વહુ કંઈ બોલી નાહ. અન્નપૂર્ણા તેના મુખનો ઢંગ
ગભરાઈ. ઉદ્વેગથી પૂછ્યું, “શું થયું છે?”

બિન્દુ આંગળી વતી નાના નાના બળેલી સિગરેટના કટકા
ને બોલી, “અમૂલ્યના કોટના ગજવામાંથી નીકળ્યા.”

અન્નપૂર્ણા આંખી બની ઉભી રહી.

ખિન્દુ એકાએક શેષ પડી બોલી, “તમારે પગે પકું છું, દિદિ. પેલાંઓને વિદાય કરે, નહિ તો અમને ક્યાંક મોકલી દો.”

અનપૂર્ણા જવાબ ન દઇ શકી. થોડી વાર નિઃશબ્દ ઉભી રહી, પછી ચાલી ગઇ.

ખીજે દિવસે અમૂલ્ય નિશાળેથી આવી ખાવાનું ખાઇ રમવા ગયો. ખિન્દુ તેની સાથે બોલી પણ નહિ. ભૈરવ ચાકર આવી રાત ખાવા ત્રાખ્યો, “નરેનબાબુએ કશા કારણ વિના અમૂલ્યને તમારો માર્યો છે.”

ખિન્દુએ આડાકાને કહ્યું, “દિદિને કહે, જા.”

અદાલતમાંથી આવી માધવ કપડાં ઉતારતો ઉતારતો જરાક વિનોદ કરવા ગયો, પણ તરત જ ધમક ખાઇને ચૂપ થઇ ગયો. ભાવિમા કેટલું મયંકર વાવાઝોડું ઉભું થઇ રહ્યું છે તે ધરમાં કેવળ અનપૂર્ણા જ જાણતી હતી. ઉત્કંઠાથી આખી સાંજ આમતેમ કરી, ક્યારેક એકાન્ત મેળવી તે નાની વહુના હાથ પકડી, વિનતિને સ્વરે બોલી, “હજાર વાત હોય તોયે એ તારો છોકરોને. એકવાર માફ કર. નહિ તો એકાન્તમાં બોલાવીને ધમકાવ.”

ખિન્દુએ કહ્યું, “મારો છોકરો નથી એ તો હુંયે જાણું છું, તમેયે જાણો છો. મક્તની વાત વધારેલે સારું, દિદિ ?”

અનપૂર્ણા—હું નાહ, તું જ એની મા. મેં તને તો એ આપ્યો છે !

“જ્યાં સુધી નાનો હતો ત્યાં સુધી ખવડાવ્યું. હવે મોટો થયો છે, તમારો છોકરો તમે લો. મારો છુટકારો કરો.” કહી ખિન્દુ ચાલી ગઇ.

રાત્રે રાતે મ્હોઢે અમૂલ્ય અન્નપૂર્ણા પાસે સુવા આવ્યો. અન્નપૂર્ણા મામસો સમજી ગઇ. ચીડાઇને પૂછ્યું, “અહીં કેમ ? જા અહીંથી. જા કહું છું કે !”

અમૂલ્યે ફરીને જોયું તો પિતા ઉંઘતા હતા. કશું બોલ્યા આવ્યા વિના ત્યાંથી આસ્તે આસ્તે ચાલ્યો ગયો.

સવારે કદમ રસોડામાં એમાં વાસણ લેવા આવી તો જુએ છે કે વરંડામાં એક ખૂણામાં કેટલાંક લાકડાંછાણાં ઉપર પડ્યો પડ્યો અમૂલ્ય ઉઘે છે. દોડતી જઇ તે બિન્દુને તેડી લાવી. અન્નપૂર્ણા પણ ઉઢીને બહાર આવતી જ હતી. પાસે આવીને ઉભી રહી.

બિન્દુ ધાંટો પાડી બોલી, “રાત્રે મોટી વહુએ કાઢ્યો લાગે છે. એ પથારીમાં હોય તો ઉંઘમાં ખલલ થાય ને !”

છોકરાની ઃશા જોઇને ક્ષોભથી, દુઃખથી તેની આંખમાં પણ પાણી બરાબ આવ્યું હતું. પણ બિન્દુના નિજીર તિરસ્કારથી સળગી ઉઠી તે બોલી, “પોતાનો દોષ પારકાના ઉપર કાઢે ત્યારે જ તારાથી રહેવાય.”

બિન્દુ છોકરાને વડાડવા જતાં જુએ છે તો તેનું શરીર ગરમ હતું—તાવ આવ્યો હતો. બોલી, “આખી રાત કારતક માસની ઠંડીમાં તાવ આવે નહિ ? હવે સારો થયો ત્યારે બચ્યાં.”

અન્નપૂર્ણા વિદ્વગ યત્ર, ઝંખવાણી પડી. બોલી, “તાવ આવ્યો છે—ક્યાં જોડ ?”

બિન્દુ જોરથી તેનો હાથ ખસેડી નાંખી બોલી, “રહેવા દો, જોવાની કશી જરૂર નથી.” કહી સુતેલા છોકરાને રહેજે

કેડમાં લઇ અન્નપૂર્ણા તરફ એકવાર કરડી નજર નાંખી પોતાનાઃ
ઝોરડામાં ચાલી મઇ.

પાંચ છ દિવસમાં જ અમૂલ્ય સારો થયો ખરો, પણ
જેઠાણીનો વાંક બિન્દુએ માફ કર્યો નહિ. તે દિવસથી તે તેના
સાથે સરખી વાતે કરતી નહિ.

અન્નપૂર્ણા મનમાં મનમાં સૌ સમજતી હતી, એટલે તે પણ
ચૂપ જ રહી. સૌના દેખતાં બધો દોષ બિન્દુએ તેના ઉપર
ઢાળ્યો હતો, તે અન્યાય તે પણ ભૂલી શકી નહિ. એટલે જ
એક દિવસ કાંઈક વાત નીકળવા ઉપરથી તેણે એલોકેશીને
પાસે બોલાવી કહ્યું, “એનો તાવ તો નાની વહુને લીધે જ
હતા. એ મુઝો નહિ એ એનું બાપ્ય.”

વાત એલોકેશીએ બિન્દુને પડોંચાડવામાં કરી વાર કરી
નાહ. બિન્દુએ મન દબને સાંભળી. પણ કશું બોલી નહિ. તેણે
એ વાત સાંભળી છે એ પણ એલોકેશી સિવાય બીજું કોઈ
જાણતું ન હતું. બિન્દુએ જેઠાણીની સાથે બોલવું એકદમ
અંધ કર્યું. થોડાક દિવસ થયાં નવા ધરમાં સરસામાન
મોકલવા માંડ્યો હતો. કાલે સવારે ઉઠીને જ નવે ઘેર જવાનું
હતું. જાદવ બાળકોને લઇને તે ઘેર ગયો હતો. માધવ કેસ
હોવાને લીધે ક્યાંક બહાર ગયો હતો. એટલે તે પણ ન હતો.
એટલામાં આ ધરમાં એક વિષમ કાંડ ઉત્પન્ન થયું. સાંજે
માસ્તર શીખવવા આવતો હતો. કોણ જાણે શા વિચારથી
બિન્દુએ તેને બોલાવી મંગાવ્યો, અને કહ્યું, “કાલથી પેલે ધર
જઈને શીખવજો.” માસ્તર “જેરી આગા” કહી ચાલ્યો
જતો હતો. પણ બિન્દુએ પૂછ્યું, “તમારો સિષ્ય આજકાલ
કેવુંકે બણે છે ”

માસ્તર—મણુવામાં તો તે સરસ જ છે, દરરોજ પહેલે નંબર જ હોય છે.

બિન્દુ—તે હશે. પણ આજકાલ ચીરટ પીતાં શીખ્યો છે તે ?

માસ્તર ચક્રિત થઈને બોલ્યો, “ચીરટ પીતાં શીખ્યો છે ?”

ઘડીક પછી પોતે જ બોલ્યો ‘આશ્ચર્ય નથી, છોકરાઓ બધું દેખાદેખી શીખે.’

“કોને જોઈને શીખ્યો છે ?”

માસ્તર ગૂપ રહ્યો. બિન્દુએ પૂછ્યું, “એના બાપને એ વાત કહ્યો ?”

માસ્તર માથું હલાવી બોલ્યા, “અરે જુઓની, આજ પાંચ સાત દિવસની વાત છે—નિશાળને રસ્તે એક ઓઢીયા માળીના બાગમાં પેસી તેની કાચી કરી પાડી, ઝાડ બાંગી, તેને મારજૂડ કરી એક પ્રકરણ ઉભું કર્યું.”

બિન્દુ રોકેલે સાસે બોલી, “પછી ?”

“ઓઢીયાએ હેડમાસ્તરને ફરીયાદ કરી. તેણે દશ રૂપીયા દંડ કરી તે રકમ તેને આપી ઠંડો પાડ્યો.”

બિન્દુ સાચું માની ન શકી. બોલી, “મારો અમૂલ્ય હતો ? તે રૂપીયા લાવ્યો ક્યાંથી ?”

માસ્તરે કહ્યું, “એ તો ખબર નથી, પણ તે પણ હતો. આ ધરના નરેનબાપુ પણ હતો, અને નિશાળના બીજા ત્રણ ચાર બદમાશ છોકરાઓ હતા. આ વાત મેં હેડમાસ્તર પાસે જ સાંભળી.”

બિન્દુ—દંડ ભરાય પણ મર્યો ?

“જી, હા. તેયે સાંભળ્યું.”

“વાર આપ જાઓ.” કહી બિન્દુ ત્યાં જ બેસી રહી. તેના મુખમાંથી માત્ર અર્ધપ્રગટ શબ્દ નીકળ્યા, “મને જણાવ્યા વિના રૂપીયા આપવાની હિમ્મત આ ઘરમાં કોની?” એક તો તેનું મન ખરાબ હતું, તેમાં વળી દિદિની સાથે અથોલા ચાલતા હતા, અને તેમાં વધી આ ખમર-એટલે બિન્દુ હિતાહિતજ્ઞાનશૂન્ય બની રહી.

હસીને તે ગ્લોડામાં ગઇ. અન્નપૂર્ણા રાતને માટે શાક સમારતી હતી. મ્હેં કંચુ કરી નાની વહુના વાદળ—બેરાયલા મ્હેં સામે બેઠ રહી.

બિન્દુ—દિદિ, આજકાલ અમૂલ્યને કાંઈ પૈસા આપ્યા હતા શું?

અન્નપૂર્ણાને ઘરોઘર આ જ વહેમ પડ્યો હતો. બયથી તેના અવાજ સૂકાઇ ગયો. ધીરે સ્વરે બોલી, “કાણે કહ્યું?”

બિન્દુ—તે વાતનું કશું કામ નથી. કામ એનું છે કે એ રૂપીયા શા મિત્રે લઇ ગયો, અથવા તમેયે એ શા મિત્રે આપ્યા?

અન્નપૂર્ણા સ્તબ્ધ થઇ રહી.

બિન્દુ—તમે ઇચ્છતાં ન હતાં કે હું તેને સળ કંરે, તેથી મારાથી એ વાત છાની રાખી. અમૂલ્ય સુઝે તે કંરે, પણ મોટા આમળ જૂડુ બોલે એવો નથી. તમે જાણી ખુઝીને આપ્યા હતા, સાચું ના?

અન્નપૂર્ણા ધીરે ધીરે બોલી, “સાચું, પણ આટલી વાર તેને માફ કર બહેન. હું માફી ચાહું છું.”

બિન્દુ અંતરથી સળગી રહી હતી. બોલી, “આટલી વાર! આજથી હમેશ માટે માફી આપી. હવે બોલીશ નહિ,

એકે સખ્દ ઉચ્ચારીશ નહિ. તેને આમ આંખ આગળ ધીમે ધીમે વહી જાય તે મારાથી નહિ જોવાય—તેના કરતાં એકીવારે ભલે વહી જતો. પણ તમારી છાતી કેમ ચાલી ?” આખરના સખ્દોએ અનપૂર્ણા સંપત વીધાઈ મધ, પણ તે નિરુત્તર બેસી રહી. પણ બિન્દુ તો જેમ બકતી જતી હતી તેમ તેમ તેનો ક્રોધ વધતો જતો હતો. તે ધરી ધાંટો પાડીને બોલી, “દરેક વાતમાં તમે ઘેલાં થઇને કહો છો, ‘આટલી વાર માફ કરો.’ પણ દોષ તેનો તેટલો નથી, જેટલો તમારો છે. તમને હું માફ કરીશ નહિ.”

ધરનાં દાસી ચાકર પણ આડમાં ઉભાં રહી સાંભળતા હતાં.

અનપૂર્ણાથી હવે રહેવાયું નહિ. “શું કરશે વાર ? શાંસીએ ચઢાવશે ?”

અગ્નિમાં ધી હોમાયું. બિન્દુ દારૂની માફક બડકા ઉડી, બોલી, “તમારે લાયક એ જ સગ્ન છે.”

“ચોતીકા દીકરાને બે રૂપીયા આપ્યા; ગુન્હો તો એટલો ને ?” શી વાતમાંથી શી નીકળી પડી ! બિન્દુથી અસલ વાત જૂલી જઈ બોલી જવાયું, “તે પણ આપ્યા શા સાડ ? એમ ફેંકી દેવાના રૂપીયા આવે ક્યાંથી ?”

અનપૂર્ણા—રૂપીયા તું નહિ ફેંકી દેતી હોય ?

“હું ફેંકી દઉં છું મારા રૂપીયા. તમે કોના ?—તે તો કહો ?”

અનપૂર્ણાને આ વેળા બચકર ક્રોધ ચડ્યો. તે નિષ્ક્રિયન ધરની દીકરી હતી; મનમાં ધાયું કે બિન્દુએ તે વાતનો જ ઇશારો કર્યો છે. ઉભી થઇને બોલી, “તું બલેને

મોટા તાલેવાનની દીકરી હોય. પણ તેથી કાંઈ ખીજાં કાંઈએ રૂપિયા પણ આપી ન શકે, એ અહંકાર કરીશ મા.”

ખિન્દુ—એ અહંકાર હું કરતી નથી, પણ તમે જ વિચાર કરોની, એક પૈસો પણ આપવાનો હોય તો તમે તે કેનો આપો છો ?”

અનપૂર્ણા બાટો પાડી ક્ષી, “કેનો પૈસો આપું છું ? તારા હોઠે આવ્યું તે બકે છે ? જા મ્હોં સંતાડ અહીંથી.”

ખિન્દુ—મ્હોં સંતાડ ? મળસ્કું થતાં જ હું જમશ. પણ પૈસા કેના ખરચો છો તે તમને સુઝતું નથી ? કેના રોજગારે ખાઓ છો, પીઓ છો, અને શરીર ઢાંકો છો તે જૂલી ગયાં ?

એકાએક આ શબ્દો બોલી ખિન્દુ સ્તબ્ધ થઈને ઉભી રહી.

અનપૂર્ણાનું મ્હોં પડી ગયું હતું. ધડીક નાની વહુના મુખ સામે એકાદશે જોઈ રહી, બોલી, “તારા ધણીનું રળ્યું ખાકું પીકું છું, અને શરીર ઢાંકું છું; હું તારી ગુલામડી; એઓ તારા ચાકર; એમ જ તું કહેવા માગે છે ના ? તો આટલાં દિવસ પાષણ કંથું શા સાર નહિ ?”

તેનો હેઠલો હોઠ વારંવાર કાંપી કઠતો હતો. દાંત વતી તે દબાવી, ધડીક સ્થિર રહી, તે બોલી, “તું ક્યાં હતી, નાની વહુ, જ્યારે નાના ભાઈને બણાવવા માટે એમણે બે ધોતીયાં એક સાથે પહેર્યાં નથી. ક્યાં હતી તું જ્યારે ધર સળગી ગયું ત્યારે માંડવા તને એકટાણું રાંધી ખાધ ખાખ દાદાનાં ભીંતડાં પાછાં ખડાં ક્યાં હતાં ?”

બોલતાં બોલતાં તેની બન્ને આંખમાંથી દડદડ આંસુ પડવા લાગ્યાં. છેડા વંતી આંખ લૂછી નાંખી બોલી, “એએએ જો જલ્થતા હોત તારા મનની વાત, તો કદિ તેમજે આમ અરીજી ખાઇ, આંખ મીંચી, હુકાની નળી મ્હોંમાં ઘાલી આરામમાં વખત વીતાડ્યો ન હત—એએ તેવા છે જ નહિ. આજે મારે બહાને તેં તેમનું અપમાન કર્યું !”

સ્વામી—અભિમાનથી અમપૂર્ણાની છાતી કુલી કુલી કંઠળવા લાગી. બોલી, “સારું થયું જે તેં જલ્થાવી દીધું. સતીએ આત્મહત્યા કરતી હતી. હું જે સામન્દ લઉં છું કે બહેતર ખીજને ઘર રાંધી ખાઈશ, પણ તારા ભાતનો દાણો હરામ છે. હેં તે કર્યું જ શું ? તેમનું અપમાન કર્યું ?”

એ જ ઘડીએ જાદવે આંગણમાં નીકળી જમ પાડી, “મોટી વડું !” સ્વામીના અવાજથી તેનું અભિમાન જંઝાલુબ્ધ સાગરની માફક ખગભળી ઉઠ્યું. તરત જ બહાર નીકળી બોલી, “હાય, હાય ! જે પોતાનાં સ્ત્રીછોકરાંનું પેટ ભરી મકતા નથી, તે કાચલીમાં પાણી લઇને ડૂબી કેમ નથી મરતા ?”

જાદવ હતમુદ્ધિ થઇ જઇ બોલ્યો, “શું થયું રે !”

“શું થયું ? કર્યું નહિ. નાની વડુએ આજે સાંધું સંભળાવી દીધું કે હું તેની દાસી અને તમે તેના ચાકર.”

ઝોરડામાં બિન્દુએ જીભ કરડી, કાને આગળી દીધી.

અમપૂર્ણા રેતી રેતી બોલી, “મારે એક દમડી કોઇને હાથે આપવાનો અધિકાર નહિ—તમે છતાં મારે આજે આ વાત સંભળવાનું આવ્યું. આજે તમારી સામે ઉભી રહીને

સમ ખાઈ છું કે જો એ લોકોનું અન ખાઈ તો મારા દીકરાનું
બોહી પીવું.” *

બિન્દુના બીડેલા કાનમાં આ શબ્દ અરપટ રીતે
પહોંચ્યા. સંબળાય ન સંબળાય એમ, “આ :તે શું કયું
દિદિ!” બોલી, ત્યાં ને ત્યાં જ નીચે મ્હોંએ, આજે બાર વર્ષે
પાછી એકાએક મૂર્ચ્છિત થઈને પડી.

૭

નવા ઘરમાં જઈવ, અન્નપૂર્ણા અને અમૃત્ય સિવાય
બધાં આવી ગયાં હતાં. બહારથી બિન્દુની ફાઈ, ફાઈની
છોકરી, તેની છોકરીનો છોકરો, પીયરથી માઆપ. તેનાં દાસી
ચાકર વગેરેથી આખું ઘર* ભરાઈ ગયું હતું. અહીં આવ્યા,
તે દિવસે માત્ર બિન્દુને કંઈક કસાણું મ્હોં બતાવ્યું હતું, પણ
બીજે દિવસથી જ તે બાવ નીકળી ગયો હતો. ક્રોધ સમતા
જ અન્નપૂર્ણા આવશે એ વિષે બિન્દુને જરાય સંશય ન
હતો. અહીં વાસ્તુ કરી લોકોને જમાડવાના હતા, એટલે તે
તે જ ધમાલમાં શું ચલાઈ ગઈ.

બિન્દુના બાપે પૂછ્યું, “બહેન, તારો છોકરો જણાતો
નથી જ ?”

બિન્દુએ ટુંકામાં પતાવ્યું, “તે પેલે ઘર છે.”

માએ પૂછ્યું, “તારી જેઠાણી આવ્યાં નથી લાગતાં ?”

બિન્દુ—ના.

મા પોતે જ બોલી, “બરોબર છે. સૌ આવે તો પછી
પેલે ઘર રહે કેણુ ? બાપુકા ધરને કાંઈ તાળું દેવાય ?”

* “ફલાણું ન કરે તો મારું જુઆમોડું જુઓ ” એવા જે
સોગન્દ દેવાય છે તેને મળતા આ સોગન્દ છે.

બિન્દુ ચૂપ રહી પોતાને કામે ચાલી ગઇ.

જાદવ કેટલાક દિવસ થયાં દરરોજ સંધ્યાકાળે એક વાર બહાર આવીને બેસતો, વાતચીત કરી ખર્ચ લાઇ પાછો જતો, પણ અંદર પગ ચુકતો નહિ. વાસ્તુ કરવાની આગલી રાત્રે અંદર આવી એલેક્ઝેન્ડ્રીને બોલાવી ખર્ચ પૂછતો હતો. બિન્દુને ખર્ચ પડવાથી આડમાં ઉભી રહેતી સાંભળતી હતી. બાપના કરતાં પણ જોડની પાસે બાળપણથી તે પેલે દિવસ સુધી તે કેટલી લાડથી ઉછરી છે, તેનાં હુલામણાં સાંભળ્યાં છે ! જાદવ “મા ” કહીને બોલાવે, કોઈ દિવસ “વહુમા” સુધાં ન કહે ! આવા જોડની આગળ જોડાણીની સાથે કળયો કરી કેટલીયે વાર રાવ ‘માધી છે, કદિ કોઇએ તેની ઉપેક્ષા કરી નથી. આજ તેમની આગળ અપાર લજ્જાથી બિન્દુનું મળું ઈધાઈ ગયું. જાદવ ચાલ્યો ગયો. અહીં એ એકાન્ત ઓરડામાં બેસી મોંએ લુગડાનો ડૂચો દઈ હસકે, હસકે રોવા લાગી—એમર લોકો, રખેને કોઇ સાંભળી જાય.

બીજે દિવસે સવારે બિન્દુએ સ્વામીને બોલાવી કહ્યું, “વખત થયો છે. ગોર બેસી રહ્યા છે. મોટા ભાઈ તો હજી આવ્યા નહિ !”

માધવે ચકિત થઇને પૂછ્યું, “શેના આવે ?”

બિન્દુ વધારે વિસ્મયમાં પડી બોલી, “શેના આવે ? તેમના વિના આ બધું કરશે કોણ ?”

માધવ—હું. નહિ તો પ્રિયબાળુ કરશે. દાદા આવી સકશે નહિ.

બિન્દુ ચીડાઇને બોલી, “આવી સકશે નહિ એટલું બોલ્યા એટલે થયું ? તેઓ છતાં બીજા કોઇને અધિકાર છે

ખરો ? ના, ના, તે થનાર નથી. તેમના વિના કોઇને હું કશું કરવા દેનાર નથી.”

માધવ— ત્યારે બાંધ રાખ. તેઓ ઘેર નથી, કામે ગયા છે.

“ એ બધું મોટી વહુનું કારસ્થાન છે ! ત્યારે તે પણ નહિ આવે એમસ્તો.” કહી બિન્દુ રોડે રોડે થઇ ચાલી ગઈ. તેને માટે વાસ્તુ, પૂજારી, ઓચ્છવ, ખવરાવવા પીવરાવવાનું, સૌ ઘડીકમાં એકીવારે મિથ્યા થઇ પડ્યું. ત્રણ દિવસ હરધડી તેણે એ જ શિકરમાં ગાળ્યા છે કે આજે જેઠ આવશે, જેઠાણી આવશે, અમૃત્ય આવશે. આજના આખા દિવસના કામ માટે તે મનમાં મનમાં તેમના ઉપર કેટલો ભરોસો રાખી નિશ્ચિંત થઇને બેઠી હતી તે તો તેના સિવાય બીજું કોઈ જાણતું ન હતું. સ્વામીના એક જ શબ્દમાં તે બધી વાત મૃગજળની માફક ઊડી ગઈ અને તેની સાથે જ ઓચ્છવની આ મહાભારત ઉપાધિએ પર્યટની માફક તેની છાતીને દાબી દીધી.

એલોકેશીએ આવીને પૂછ્યું, “ ભંડારની ચાવી જરા આપોતી, નાની વહુ, કદોધઓ મીઠાઇ લઇને આવ્યા છે.”

બિન્દુ કંટાળીને બોલી, “જેન, અહીં ક્યાંક રાખો હમણું. પછી થઇ રહેશે.”

“ ક્યાં રખાવ, વહુ, કાગડા બાગડા બગાડી જશે તો ?”

“ તો ફેંકી દેજો ” કહી બિન્દુ બીજે ક્યાંક ચાલી ગઈ.

ફોફાએ આવીને પૂછ્યું, “ હે બિન્દુ, કેટલો મેદો બાંધવો છે, હમણું ? જરા બતાવી દેત તો.”

બિન્દુ મ્હોં ચડાવીને બોલી, “ કેટલો બાંધવાનો તે હું શું જાણું ? તમે ધરવાળાઓ રહી, તમે ન જાણો ?”

ફોનિયા દિડમૂઠ થઈ બોલી, “ સાંભળો વાત ! તારે ત્યાં કેટલાં માણસ અત્યારે જન્મશે તે હું શું જાણું ? ”

બિન્દુ ચીકાકાને બોલી, “ ત્યારે પૂછો એમને. એ કામમાં તો હતાં દિદિ—અમૃત્યુધનને જનોઈ દીધું ત્યારે ત્રણ દિવસ લાગત આખું ગામ જમ્યું, તોપણ એક વાર મને પૂછ્યું નથી કે નાની વહુ ફલાણું કર કે અમકું કર. તેના હાડમાં જે યોગ્યતા છે તે આ ધરનાં બધાં માણસમાંના એકમાં નથી,” કહી બીજા ઝોરડામાં ચાલી ગઈ. ત્યાં કદમે આવીને પૂછ્યું. “ દિદિ, જમાવજી પૂછે છે કે પૂજા માટે કપડું વગેરે—” તેમ બોલી રહે તે પહેલાં તો બિન્દુ ઘાંટો પાડી ઉઠી, “ મને ખાધ જાયો, બધાં ખાધ જાયો ! જા, આધી જા અહીંથી.”

કદમ જીવ લાકને ત્યાંથી ભાગી.

થોડી વારે માધવ આવીને ઉપરાઉપરી જોયો પાડીને બોલ્યો, “ અરે સાંભળે છે કે ? ”

બિન્દુ પાસે આવીને ઝણકારા સાથે બોલી, “ ના, નથી સાંભળતી. હું નથી સાંભળવાની ! નથી સાંભળવાની ! નથી સાંભળવાની ! શું ? ”

માધવ દિડમૂઠ થઈ જોઈ રહ્યો.

બિન્દુ—“ શું કર્યો મને ? ગળે શાંસી દેશો ? ના, દેવી હોય તો દેવતી ! ” કહી રોષ ત્યાંથી ઝડપથી ચાલી ગઈ. દિવસ ચડવા લાગ્યો.

બિન્દુ કાંઈ કામકાજ વિના વામાંડામાં કરતી અહીંથી તહીં કેવળ બીજાંઓને જ દોષ દેતી આંટા મારવા લાગી. કેમકે ઉતાવળમાં રસ્તામાં કેટલાંક વાસણ રહેવા દઈ મથું હતું

તેને ખિન્દુએ ઠાકર મારી આંગણામાં પહોંચાડી દધ, કામ કેવી રીતે થાય તે બતાવી દીધું. કોઈનું બીનું લુગડું સૂકાતું હતું તે હડી તેને અડી ગયું એટલે તરત જ તેને ખેંચી પાડી ટુકડે ટુકડા કરી ફેંકી દધ, લુગડાં કેમ સૂકવવાં તે સમજાવી દીધું. જે કોઈ તેની સામે આવતાં તે ડરથી આંધાં ખસી કુભાં રહેતાં.

ગોર બિચારો પેતે જ ઓરડામાં આવી પૂછવા લાગ્યો, “આમ કેમ ? વેળ થવા લાગી છે—કશી વ્યવસ્થા બ્યવસ્થા જણાતી નથી ?”

ખિન્દુએ આડે ઉભી રહી સખત સ્વરે જવાબ દીધો, “વરાના ઘરમાં વખત થાયે મરી,” કહી બીજું એક વાસણ ડોકરે ચડાવી, બીજા એક ઓરડામાં મેજ ઉપર સળની માશક બેસી રહી. દશેક મિનિટ પછી એકાએક તેના કાનમાં કોઈ પરિચિત કંઠસ્વર સંબળાતાં વાર જ તે હાંશળી શાંશળી હડી ઉભી થઈ અને બારણામાંથી ડોકીયું કરી જોયું તો અનપૂર્ણા આંગણામાં આવી ઉભી છે.

ખિન્દુ દુઃખથી, અભિમાનથી મોટેથી રોઈ પડી. આંખ લૂછી, સામે જઈ ગળામાં લુગડાનો છેડો નાંખી હાથ જોડી બોલી, “દશ અગીયાર વાગ્યા. હજી કેટલીક શરૂતા કરવી છે, દિદિ ? હું ઝેર ખાઉં તો જ જો તમારો મનોરથ પૂરો થાય એમ હોય તો ઘેર જઈને એક પડીકું મોકલી આપો.” કહી આવીનો. ઝુમખો ખડિંગ કરતો તેના પગ આગળ નાંખી પોતાના ઓરડામાં જઈ બારણું ઢાંકી ભોંય પર પડી રોવા લાગી. અનપૂર્ણા ઝુમઝુમ ચાવીનો ઝુમખો હડાવી લઈ બારણું ઉઘાડી બંડારમાં પેડી. પાછલે પહેરે ભોંકોની આવળ,

જમાડવા વગેરેની જીડ ઝોછી થઇ હતી. તોપણ બિન્દુ કોણે જાણે શા માટે એકલી ઉઠે છે એકે એક ઝોરડામાંથી બીજા ઝોરડામાં આંટા મારતી હતી.

લૈરવે આવીને કહ્યું, “અમૂલ્યબાબુ નિશાળમાં નથી.”

બિન્દુ તેના તરફ આમ વર્ષાવતી દૃષ્ટિ નાંખી બોલી, “અભાગીયા ! છોકરા રાત સુધી તે નિશાળમાં હોય ? અનણ્યો છે તું ? પેલે ઘર જમને જરા જોઈ આવતું નથી ? ”

લૈરવ—તે ઘેર પણ નથી.

બિન્દુ ધોટા પાડીને બોલી, “ક્યાંક કોઈ નીચ વર્ણના છોકરા સાથે ગિલ્લીદંડા રમતો હશે. હવે થોડો જ તેના જીવને ડર છે ? આ વાર એક આંખ ફુટી જાય તો મોટી વહુના જીવને જાણે ટાલક વળે. તેમ થાય તો દશ હાથને બદલે બાર કરીને ખાય. જા જ્યાં હોય ત્યાંથી શોધી લાવ. ”

અત્રપૂર્ણા ભંડારને હંબરે બીજી થોડી ધરડીઓની સાથે બેસી વાતો કરતી હતી. નાની વહુને ધોટા તેણે સાર્બજ્યો હતો.

કલાક પછી લૈરવે આવીને ખબર આપી, “અમૂલ્ય બાબુ ઘેર છે. આવ્યા નહિ.” બિન્દુ માની શકી નાહ.

“કેમ નહિ આવ્યો રે ? હું બોલાવું છું એમ કહ્યું હતું ? ”

લૈરવ ડોકું હલાવી બોલ્યો, “હા, તોયે ન આવ્યા. ”

બિન્દુ ધડીબર ચૂપ રહી બોલી, “તેનો વાંક શો ? જેવી મા તેવો દીકરો હોય જ ના ! જા ત્યારે મેં પણ સસ ખાધા કે એવાં માદીકરાનું મ્હોં ન જોવું ”

થોડી રાત્રે અત્રપૂર્ણા ઘેર જવાને તૈયાર થઇ. તેને મુકી આવવા માટે માથવ પોતે આવી ઉભો રહ્યો. બિન્દુ ઝટપટ

પાસે જઈ સ્વામીને ઉદ્દેશીને બીપણ કહે બોલી, “ મુકવા તો જાઓ છોસ્તો. એમણે પાણી સુદાં હોડે અડાડયું નથી તે જાણો છો ? ”

માધવ—તે તારે જાણવું જોઈએ, મારે નહિ. બધું ધૂળ-ધાણી થાય છે એમ જોઈ જાતે જમીને તેડી લાવ્યો હતો, હવે જાતે મુકવા જાઉં છું.

ખિન્દુ—વાર, બહુ સાઈ. ત્યારે તમેય તેમના તરફ છો એમ જણાય છે.

માધવ જવાબ ન દેતાં બોલ્યો, “ ચાલો બાબી, મોડું ના કરો. ”

“ ચાલો દીયરજી ” કહી અનપૂર્ણા બહાર પગ મુકતી હતી ત્યાં તો ખિન્દુ ગર્જી ઉઠી, “ કહેવાય છે કે ભાગીયાં ચતુ. પોતે જે મ્હોડે આલ્યું તે અંદર દશ વાત બેળી બોલ્યાં, ચટચટ સોગન્દ લીધા, ચાર દિવસ ચાર રાત મુધી છોકરાનું મ્હોં ના જોવા દીધું. ભગવાન આનો જરૂર વિચાર કરશે. ” બોલી મ્હોંમાં લુગડાનો છોડો ધાલી રાવું દાખી દમ રસોડાના, ઝોટલામાં આવી ઉબડી પડી બેભાન થઈને પડી. બારે હલચલ મચી રહી. માધવ અને અનપૂર્ણા બન્નેએ સાંભળી. અનપૂર્ણા પાછી ફરી બોલી, “ શું થયું જોઈએ. ”

માધવ—જોવાનું નથી, ચાલો.

ટંટાની વાત આટલા દિવસ છાની હતી, હવે ન રહી. બીજે દિવસે ધરની ઝીઝો એક ઠેકાણે બેઠી હતી ત્યાં એલો-કેશી બોલી ઉઠી, “ દેરાણી જોડાણીને કમડો હતો તેમાં છોકરા-ને શું થયું, તેનાથી એકવાર આવી ન જવાયું ? નાની વહુએ કંઈ ખોટું નહોતું કહ્યું, ‘ જેવી મા તેવા બેટા હોય

જ તો.' બહુ ઊંચા જોયા, પણ આવો નિમકહરામ તો કદિ જોયો નહિ."

ખિન્દુએ કંટાળેલી નજરે એક વાર તેના તરફ જોઈને લાજથી, વૃણથી મ્હોં નીચું કર્યું. એમોઝેશી પાછી બોલી, "તમને ઊંચરાં બહુ વહાલાં છે, નાની વહુ. તો મારા નરેન્દર નાથને લોની, એ તમને આપ્યો. મારી નાંખો, કાપી નાંખો, કદિ એક શબ્દ બોલવાનો જ નહિને. પેલાના જેવાં ઊંચરાં અમે ન જણીયે."

ખિન્દુ નિઃશબ્દ બેસી રહી. ખિન્દુની માએ જવાબ આપ્યો. તેને વરસ થયાં છે, જમીનદારની ઊંચરી છે, જમીનદારની સ્ત્રી છે, વળી પુખ્ત માણસ કહેવાય. હસીને ડોશીબોલી, "એટલી એક જ વાત છે શું? અમૂલ્ય તો એના હાડમાંસની સાથે વળજેલો છે. ના, ના, તમે એમ કરીને એના હૃદયે છવ કરો. મા. ખિન્દુ, તમારો ટોટો તો ચાર દહાડાનો, મા. તેથી કાંઈ ઊંચરો તારો પારકાનો થઈ જવાનો છે?"

ખિન્દુ આંસુભરી આંખે માના મુખ તરફ જોઈને, કાંઈ બોલ્યા ચાલ્યા વિના બેસી રહી. દીવા વખતે તે કદમને બોલાવી પૂછવા લાગી, "વાર કદમ, તું પણ હતીસ્તોત તું જ બોલ. મારો શું એવો મોટો ગુન્હો હતો જે તેમણે આટલા આકરા સમ લઈ માર્યા. ખિન્દુએ તેને આ પૂછવા માટે બોલાવી છે એમ કદમ એકાએક માની ન શકી. તે અત્યંત સંકેચથી ખીન થઈ રહી. તોપણ ખિન્દુએ પૂછ્યું, "ના ના, હજાર વાત હોય તોપણ તમે ભોકો મારા કરતાં મોટાં રહ્યાં. તમ ભોકાની બે વાત મારે સાંભળવી જ જોઈયે. તું જ કહેની, મારો એવડો શો વાંક થયો હતો?"

કદમ ડોકું ધુણાવી બોલી, “ ના દિદિ, વાંક વળી શેનો ? ”

ખિન્દુ—ત્યારે જાની જરા તે બેર. બે બોલ જઈને સંભ-
જાવી આવતી. તને શો ભય છે ?

કદમમાં જરા હિંમત આવી. બોલી, “ ભય કરોયે નહિ,
દિદિ, પણ કામ શું છે વળી કળયો કંકાસ કરવાનું ? જે
થવાનું તે થઈ ગયું. ”

ખિન્દુ—ના, ના, કદમ તું સમજતી નથી. સાચી વાત
કહી દેવી સારી. નહિ તો તે મનમાં ધારશે કે મારો જ જાણે
બધો વાંક, તેનો કરો જ નહિ. બહાર કાઢી મુકીશ, દૂર કાઢી
મુકીશ એમ તેણે કહ્યું નહોતું ? હું કાદ તેમની સાથે વઢી છું ?
છતાં તેમણે શા સાર જાની રીતે રૂપીયા આપ્યા ? કેમ એક
વાર મને જણાવ્યું નહ ?

કદમ બોલી, “ વાર, કાલે જઈશ. આજે રાત
પડવા આવી. ”

• ખિન્દુ નારાજ થઈ બોલી, “ રાત ક્યાં પડવા આવી
છે ? તુંયે જખરી છે વાન ઊડાવનારી ! શીવાળાનો દહાડો
એટલે એમ લાગે. નહિ તો સાથે કોઈને લઈ જા. અરે
ભૈરવ સાંભળ, હેબોને બોલાવીને કહે તો કદમની સાથે જાય.. ”

ભૈરવ—હેબોની પાસે બાપુ શનસ સાફ કરાવે છે.

ખિન્દુ ડાળા ચડાવી બોલી, “ ફરી સાચું બોલ્યો કે ?

ભૈરવ તે દષ્ટિ આગળથી બાળ્યો. કદમને મોકલી ખિન્દુ
બેચાર વાર આ ઓરડેથી પેલો ઓરડો કરી રસોડામાં આવી.
બ્રાહ્મણી એકલી બેસીને રાંધતી હતી. ખિન્દુ તેની બાજુએ
બેસીને પૂછવા લાગી, “ વાર, અલિ, તુંએ સાક્ષી. સાચું કહે,
અલિ, કહેનાં વાંક વધારે હતો ? ”

બ્રાહ્મણી સમજી ન રહી, પૂછ્યું, “ શામાં, મા ? ”

બિન્દુ—તે દહાડાની વાત રે. મેં શું કહ્યું હતું ? માત્ર એટલું પૂછેલું કે દિદિ, અમૂલ્યને આજઠાલમાં રૂપિયા આપ્યા હતા ? કેમકે નથી જાણતું કે છોકરાંના હાથમાં પૈસા ન દેવાય ? કહ્યું હોત કે અમૂલ્યે રાણુ માંડ્યું હતું એટલે આપ્યા, તો ચાલત. એટલામાં આટલું પ્રકરણ જ શું કરવા ઉભું થાય અને આમ સમસોગન્દ શા સારૂ લેવા વખત આવે ! પાંચ હાંધ્યાં સાથે હોય તો અથડાયે ખરાં; આપણે તો માણસ રહ્યાં તેટલામાં આવા આકરા સોગન્દ ! આટલો એક કુળનો દીવો. તેનું નામ લઈને સોગન્દ ! આ કહી દીધું, અસિ તને, આ જન્મમાં હું તો એનું મ્હોં હવે નહિ જોઉં. ચતુના તરફ પાછું શરીરને જોઉં, પણ એમના તરફ તો નહિ જ.

બ્રાહ્મણી સ્વભાવે જ ઓછાબોલી હતી. શું બોલવું તે ન સમજી ચૂપ રહી. બિન્દુની બન્ને આંખમાં આંસુ ભરાયાં. કિતાવળે લૂછી નાંખી ઘોખરે કંઠે પાછી બોલી, “ ક્રોધમાં માણસ કાંઈ સોગન્દ ખાતાં નથી ? તેથી શું પાણીને સુકાં અડવું નહિ. છોકરાને સુકાં આવવા ન દીધો ! આ તે કાંઈ મેટાંને જાણે ! હજાર વાત હોય તોયે હું નાની, મારી અક્કલ ઓછી, તેના પેટની દીકરી જ હોત તો શું કરત વાર ? હુંયે ત્યારે એમનું નામ કદિ લેવાની નથી તે જોજો તમે બધાં. ”

બ્રાહ્મણી તોયે ચૂપ જ રહી. બિન્દુ બોલી ઉઠી, “ ને એ જ શું સમ ખાઈ જાણે. હું નહિ જાણું ? કાલે જો પેલે ઘેર જઈને કહી આવું કે એક પડીકું ઝેર ન મોકલે તો તમને પેલા જ સમ છે તો શું થાય ? હું બે દિવસ રાહ જોવાની છું. પછી જઈને આવા જ સમ દઈ આવવાની. નહિ

તો જાતે જ એક પડીકું ઝેર શાકી કહી જઈશ દિદિએ મોકલ્યું હતું. પછી જોઈ હું પાંચ જણ એના પર દિટકાર નાંખે છે કે નહિ ! એ ખસીયાણાં પડે છે કે નહિ ! ”

બ્રાહ્મણી ગભરાઈને બોલી, “ જાઓ જાઓ, મા એવું મનમાં ના આણે. કજીયા કંકાસ કાંઈ ખારે દહાડા રહે ? એમનાથીયે તમારા વિના રહેવાનું નથી. અમૂલ્યધનનાથીયે ન રહેવાય. ”

ખિન્દુ અધીરી થઈને બોલી, “ તે જ તો અલિ. જરૂર તેને એણે મારજીડ કરીને ભય દેખાડીને અટકાવી રાખ્યો લાગે છે. એક રાત મને તેના વિના જીંધ ન આવે, તેને આજે પાંચ દિવસ ચાર રાત થઈ ગઈ ! એ બાઈનું તે હવે મ્હોં જોવાની છું કે ? આ કહી દીધું લે, કે દુરમનના તરફ પાછું ફરીને જોઈશ, પણ એમના તરફ આ જન્મે ફરી ન જોઈ. ”

બ્રાહ્મણી પોતાની પહોંચી ઉપર એક કાળો દામ ખતાવી બોલી, “ જુઓ મા, હજીયે કાળો ડાઘ દેખાય છે. પેલી રાતે તમને આંકડી આવી હતી ત્યાર પછી શું થયું હતું તે બધું તમને ખબર નથી. અમૂલ્યધન ક્યાંકથી દોડતો આવી તમારી છાતી ઉપર પડીને જે રોયો ! તેણે કદિ જોયલું નહિ, એટલે કહે કે નાની મા મરી ગયાં. ન દે તમારી આંખ મ્હોં ઉપર પાણી નાંખવા, કે ન દે પાંખો નાંખવા. હું ખસેડવા મઈ, મને બચકું ભર્યું ; મોટી મા ખસેડવા ગયાં, તેમને કરડી, વચરડી, તેમનું લુગડું ફાડીને કટકા કર્યાં. તમે પડેલાં તેની સેવા તો આધી રહી ; એણે જ બ્રહ્મવરાં કરી મુક્યાં. આખરે ચાર પાંચ જણ મળી જોઈ લઈ ગયાં. ”

ખિન્દુ એકપટલે તેના મ્હેં સામું જોઇ રહી, એક એક જાળ બંધે મળે ઉતારવા લાગી. પછી એક લાંબો નીસાસો નાંખી, ધીરે ધીરે ઉઠી, પોતાના ઝોરડામાં બઈ સુધ ગઈ.

ચારેક દિવસે ખિન્દુના પિતા, માતા, ફાઈ વગેરે ગયાં તેને આગલે દિવસે તેને પાછી આંકડી આવી. ત્યારથી ખિન્દુ ગુપગુપ પક્ષરીમા પડી હતી. કદમ પંખો નાંખતી હતી. બીજું કોઈ ન હતું. ખિન્દુ ઇશારો કરી તેને વધારે પાસે બોલાવી બહુ સ્વરે બેસાડી, “કદમ, દિદિ આવ્યાં છે શું ?”

કદમ—ના દિદિ, અમે આટલાં છીએ ને તેમને વળી શા સાર મહેનત આપવી ?

ખિન્દુ કાણુબર ચૂપ રહી બોલી, “એ જ તારી બૂલ છે, કદમ. બધી વાતમાં તારી જ અક્કલ ચલાવવા બચ છે. એમ કરીને જ એક દિવસ મને મારી નાંખવાની લાગે છે. વાસ્તુ ક્યુ ને દિવસે પણ તમે આખું ઘર ભરીને માણસ હતાં જ તો. તમે શું કરી શક્યાં હતાં, જ્યાં સુધી તે એકલીએ ઘરમાં પગ નહોતો મુક્યો ત્યાં સુધી ? ક્યાં તમે અને ક્યાં તે ? તેની ટચલી આંગળી જેટલું જેર તમારાં ઘરબર માણસમાં નથી.”

ખિન્દુની મા ઝોરડામાં આવીને કહેવા લાગી, “માધવ—બાલુની રજા છે, ખિન્દુ. તું પણ થોડા દિવસ અમારી સાથે જરા ફરી આવની, ચાલ.”

ખિન્દુ માના મ્હેં સામું જોઇ રહી બોલી, “મારું જવાનું ન જવાનું તેમના મત ઉપર આધીન થોડું છે, મા, જે તેમણે કહ્યું એટલે આવું ? મારા દુસ્મનની રજા વિના શી રીતે અવાય ?”

મા વાત સમજી ગઇ. “તારી જોડણીની વાત કરે છે ? તેની રજા હવે સેવાની જરૂર નથી. ત્યારે જુદાં થઇ તમે ચાલ્યાં આવ્યાં ત્યારે જ તેમણે રજા આપી દીધેલી.”

મિન્દુ માથું હલાવી બોલી, “ના, મા. તેમ થાય નહિ. ત્યાં સુધી તે જીવતાં છે ત્યાં સુધી તે મને ત્યાં હોય તોયે તેઓ જ મારે બધામાં છે. બીજું ચાહે તે કરે, મા, તેમને કશા વિના ધર છોડી મારાથી ન નીકળાય—મોટા બાપને માફ લાગે.”

એલોકેશી આ જ વેળા ઉભી ઉભી સાંભળતી હતી. તે બોલી “વાર, હું કહું છું તમે જાઓ.”

મિન્દુએ તે વાતનેયે જવાબ ન દીધો. તેની માએ પૂછ્યું. “વાર, તેમ નહિ તો માણસ મોકલી તેમને પૂછાવી જો, મિન્દુ.”

મિન્દુ ચકિત થઇને બોલી, “માણસ મોકલીને ? તે તો વળી વધારે માફ, મા ! હું તેનું મન જાણું છું. મ્હોંડે કહેશે, ‘જ,’ પણ અંદરથી રોષ રાખશે. હશે તો મોટા બાપને પાંચ શબ્દે સંભળાવશે. ના મા. તમે જાઓ, મારાથી ન અવાય.” માએ વધારે આગ્રહ કર્યો નહિ. તે ચાલી ગઇ. હવે આખું ખાલી ઘર તેને પ્રતિક્ષણ ખાવા ધાતું હોય એમ લાગ્યું. નીચેના એક ઓરડામાં એલોકેશીવાળાં રહેતાં હતાં. બીજે માળે એક ઓરડો. તેના પોતાના હતો. બાપી આખું ઘર ખાલી “ખાઉં, ખાઉં” કરવા લાગ્યું. અન્યમનસ્ક ભાવે ફરતી ફરતી ત્રીજે માળે એક ઓરડામાં આવીને ઉભી. કોણ જાણે ક્યારેક ભવિષ્યને માટે પુત્ર અને પુત્રવધૂને માટે આ ઓરડો તેણે તૈયાર કરાવ્યો હતો. અહીં આવી તેનાથી કેમે

કરી આંખનાં આંસુ ખાળી શકાયાં નહિ. નીચે ઉતરતી હતી, ત્યાં રસ્તામાં સ્વામી મળતાં જ તેમને તેણે પૂછ્યું, “હેં વાડ, ત્યારે હવે શું થશે ?” માધવે ન સમજી પૂછ્યું, “શેનું ?”

ખિન્દુ પાછો જવાળ દઇ ચક્રી નહિ. એકાએક લાંબો નીસાસો નાંખી બોલી, “ના, ના, તમે જાઓ. કશું નહિ.”

ખીજે દિવસે સવારે માધવ બહારના ઓરડામાં ખેસી કામ કરતો હતો. એટલામાં ખિન્દુ ઓરડામાં આવીને જ રોવું દબાવી બોલી, “એઓ નોકરી કરે છે ને ?” માધવ મ્હોં ઉંચું કર્યા વિના જ બોલ્યો, “હં.”

“હં શું ? આ શું તેમની નોકરી કરવાની અવસ્થા છે કે ?”

માધવ પ્રથમની જેમ કામળ તરફ જ આંખ રાખી બોલ્યો, “નોકરી શું માણસ અવસ્થાને લીધે કરે છે ? બીડને લીધે કરે છે.”

“તેમને બીડ હોય જ શા માટે ? અમે તો પારકા, અમે તો જાણે કણ્યો કર્યો. પણ તમે તો તેમના બાપ ?”

માધવ—સાવકો બાઈ-સપિંડ.

ખિન્દુ આબી થઈ ગઇ. ધીરે ધીરે બોલી, “તમે જાતા, તેમને નોકરી કરવા દેશો ?”

માધવે હવે મ્હોં ઉંચું કરી સ્ત્રીની સામે જોયું. પછી સહજ શાન્ત સ્વરે બોલ્યો, “કેમ ન દઉં ? સંસારમાં જે જેવું બાવિ લઇને આવે છે તેવું ભોગવે છે. તેનો જીવન્ત સાક્ષી હું છું. માખાપ ક્યારે મરી ગયાં તે ખબર નથી. મોટી બાબીને મ્હોટે સાંભળ્યું છે કે આપણે બહુ મરીયા હતાં, પણ કદિ દુઃખ કદની આંખ સરખી પણ જાણી નથી. ક્યાંથી હમેશાં સાદ

ધોધેલાં કપડાં આવતાં હતાં, ક્યાંથી સ્કુલ કોલેજની શી આવતી હતી, ચોપડીના પૈસા આવતા હતા, રહેવાનું અને વીંશીખરચ આવતો હતો તે આજે પણ કહી શકું એમ નથી પછી વકીલ થઈ કાંઈ એછા પૈસા નથી કમાયો. એવામા કોણ જાણે ક્યાંકથી ઢગલો રૂપિયા લઈને તમારાં ઘરમાં પગલા થયાં—આવી અટારીઓ પણ ઊભી થઈ—તોપણ દાદાને જુઓ તો હમેશ તનતોડ વૈતરાં કરતા, સાંધેલાં થીંગડાવાળા કપડા પહેરતા—શીયાળાને હહાડે પણ તેમના અંગ ઉપર કદિ પહેરણુ જોયું નથી—એક ટાણું કોળીયો અન્ન ખાતા તે કેવળ આપણે માટે—બધી વાત યાદે નથી આવતી, યાદ કરવાની દરકારે જોતો નથી—માત્ર થોડા દિવસ આરામ ભોગવ્યો. તે પણ ભગવાને બાજ સુદ્ધાં પાછો વસુલ કરી લીધો.” કહી તરત તે મ્હોં ફરવી કાંઈક જરૂરના કાગળો તપાસવા લાગ્યો.

• બિન્દુ નિર્વાહ, સ્તબ્ધ છે. સ્વામીનો કેવો બચકર તિરસ્કાર ગયા દિવસની આ સ્વાભાવિક કથનીમાં છુપાયેલો હતો તે બિન્દુ રોમે રોમ પર્યન્ત અનુભવવા લાગી. માથું નીચું ધાલી રહી.

માધવ કાગળ તપાસતો તપાસતો કેટલુંક જાણે મનમાં ને મનમાં જ બોલ્યો, “ નોકરી પૂછે છે નોકરી ! રાધાપુરની અદાલત—આવતાં જતાં પાંચ ગાઉ થાય—જવા મળરકે ચાર વાગે નીકળી આવ્યો દિવસ ભૂખ્યા રહી રાત્રે ઘેર આવી બે કોળીયા પામે ત્યારે મહિને બાર રૂપયડી મળે. ”

બિન્દુ કંપી ઉઠી, “ આવ્યો દિવસ ભૂખ્યા ! મોટા બાર રૂપયડી ! ”

“હા, બાર રૂપયડી. અવસ્થા થઇ છે, તેમાં વળી અશીશુના બંધાણી રહ્યા, એટલે પાસેર દૂધનાંયે સાંસાં. ભગવાને આટલા દિવસે દયા કરી દાદાનાં ભવનાં વજૂટણુ છોડવવાને માટે હવે ઉપાય કયો લાગે છે.”

બિન્દુની આંખમાંથી ડબડબ આંસુ પડવા લાગ્યાં, અને કદિ કોઇ દિવસ ન કરેલું તે આજે કર્યું. નીચી પડી સ્વામીના બન્ને પગ જોરથી પકડી રેાતી રેાતી બોલી, “તમારે પાથે પડું છું. કાંઈક ઉપાય કરો. માંદા બિચારા આવી રીતે બે દિવસ પણ બચવાના નથી.”

માધવ પોતાની આંખનાં આંસુ જેમ તેમ લૂછી બોલ્યો, “હું શો ઉપાય કરું ? બાબી આપણે એક દાણો ચાવલ સુદાં ન લે. અને કાંઈ ન કરવામાં આવે તો તેમનો સંસાર પણ શી રીતે ચાલશે !”

બિન્દુ રૂંધાચલા કંઠે બોલી, “તે હું નહિ જાણું. અરેરે ! તમે મારા દેવતર, તેઓ તમારા કરતાંયે મોટા ! હાય હાય ! જે વાત મનમાં પણ આણી નથી શકાતી તે જ વાત—” બિન્દુ આગળ બોલી ચકી નહિ.

માધવ—વાર, તો એટલું તો કર. બાબીની પાસે જા. જેથી તેમની રીસ ઉતરે અને તે પ્રસન્ન થાય તેમ કર. મારા પગ પકડી આખો દિવસ બેસી રહેતોયે કાંઈ વળશે નહિ.”

બિન્દુ તરત જ પગ છોડી બેઠી થઇ બોલી, “પગ પકડવાની મને આદત નથી. હવે સમજું છું કે, તે દહાડે રાતે તેમણે જલસ્પર્શ સુદાં કયો ન હતો, છતાં તમે ખાસા જાણી બુઝીને દુરમનની માફક ચૂપ જ રહ્યા ! મારો અપરાધ મોટો થઈ પડ્યો, તમે એકે સજા ન બોલ્યા.”

માધવ કાગળોમાં મન ધાલી બોલ્યો, “ના. એ વિદાદા પાસે બપોયો છું. ધીર કરે ને એમ મૂંઝા ને મૂંઝા ર એક દિવસ ચાલ્યો જઈ.”

ખિન્દુ એકે શબ્દ ન બોલી. હડી પોતાના ઝોરડામાં જ પડી રહી.

માધવ ઉઠવાની જ તૈયારી કરતો હતો, તેટલામાં ખિ પાછી ઝોરડામાં આવી. તેની બન્ને આંખો લાલચોળ હા માધવને દયા આવી. બોલ્યો, “જ એક વાર તેમની પા તેમને આળખે છે તું, એક વાર ત્યાં જઈને ઉભી રા એટલે થયું.”

ખિન્દુ અત્યંત કરુણ સ્વરે બોલી, “તમે જાઓના. છોકરાના સમ ખાધા છે.”

માધવ તેના મનનો બાવ સમજી, જરા તપીને બોલ “હજાર સમ કેમ ન ખાધા હોય, તોયે હું દાદાને જઈને ન કંઈ શકું. તેઓ જાતે પૂછે નહિ ત્યાં સુધી તેમની પાસે જ કાંઈ કહેવાની હિમ્મત, માફ કોઈ ગળું કાપી નાંખે તે મારામાં નથી.” તોપણ ખિન્દુ હડી નહિ.

માધવ—ન જવાય તારાથી ?

ખિન્દુ જવાબ દીધા વિના નીચું ઝેંકી કરી ચાલી ગઈ

૮

ધરની સામેથી નિશાળનો રસ્તો હતો. પ્રથમ કેટલે દિવસ અમૂલ્ય છત્રી આડી રાખી આ જ રસ્તે જ હતો. આજ બે દિવસથી તે લાલ રંગની છત્રી એ રસ્તા એક બાજુએથી જતી જણાઈ નથી. રાહ જોઈ જોઈ

ખિન્દુની આંખ ફાટવા લાગી, તોપણ તે ઉપરની છતની આડમાં બેસી એમ ને એમ એકીટશે રસ્તા તરફ જોતી બેસી રહી. સવારે નવ અને દશ વાગ્યાની અંદર ફેટલીયે જાતની છત્રી માથે ઓઢી ફેટલાયે છોકરાઓ ત્યાંથી ગયા; નિશાળમાં છુટી પડ્યા પછી ફેટલાયે છોકરાઓ તે જ રસ્તે પાછા ફર્યા; પણ તે ચાલ અને તે છત્રી તો નજરે ન જ પડ્યાં. સાંજ પડી ત્યારે આંખ લુછતી લુછતી નીચે ઉતરી, નરેનને આડમાં બોલાવી પૂછ્યું, “હે, નરેન, નિશાળે જવાનો સીધો રસ્તો તો આ જ છે, છતાં કેમ તે હવે આ રસ્તે જતો જણાતો નથી ?”

નરેન ચૂપ રહ્યો.

ખિન્દુ—કેમ, ઠીક નહિ? તમે બંને ભાઈ વાતો કરતા કરતા આવો જાઓ તે સરસ નહિ ?

નરેન પોતાની રીતે અમૂલ્યને ચાહતો હતો. હળવે હળવે બોલ્યો, “તે શરમાઈને હવે અહીંથી નથી જતો, મામી. એ પછેથી વળી જાય છે.”

ખિન્દુ જેમ તેમ હસીને બોલી, “તેને વળી શેની શરમ રે ? ના, ના, તું તેને કહેજે કે આ રસ્તેથી જાય.”

નરેન માથું હલાવી બોલ્યો, “કશ્ચિ ન જાય, મામી ! કેમ ન જાય, જાણો ?”

ખિન્દુએ કિત્તુક થઈ પૂછ્યું, “કેમ ?”

નરેન—તમે ખીજાઓ તો નહિ ?

“ના.”

“તેને ઘેર તેડવા તો ન મોકલો ?”

“ના.”

“મારી માને પણ ન કહો ?”

બિન્દુ અધીરી થઈ બોલી, “ ના બાપ, ના; કહેની હું કોઈને કશું નહિ કહું. ”

નરેન ગુસપુસ ગુસપુસ બોલ્યો, “ થઈ માસ્તરે અમૂલ્ય-ના સારી પેઠે કાન અમળાવ્યા હતા. ”

ઘડીક આગની જેમ સળગી ઉઠી બિન્દુ બોલી, “ શા માટે ? મેં તેને આંગળી પણ અડાડવાની મના નહોતી કરી ?”

નરેન હાથ હલાવી બોલ્યો, “ તેનો વાંક શો મામી ? ને નો નવો માણસ છે. આપણો ચાકર પેલો હેબો જ સાક્ષો જોતાન છે. તેણે આવીને ખાંને કહ્યું. મારી બા કાંઈ ઓછી જોતાન છે મામી ? તેણે માસ્તરને કહી દેવાનું કહ્યું. થઈ માસ્તરે એવા તો સારી પેઠે કાન અમળાવ્યા. કેમ અમળાવ્યા, જાણો મામી ? આમ પકડીને—”

• બિન્દુ ઝટ તેને અટકાવી બોલી, “ હેબોએ શું કહી દીધું ? ”

નરેન બોલ્યો, “ તમે તે શું જાણો મામી. હેબો ટિરિન વખતે માઈ ખાવાનું લઈ આવે છે ત્યારે અમૂલ્ય દોડતો દોડતો આવે અને પૂછે, ‘ જોડ, શું ખાવાનું છે નરેનદાદા ? ’ માંએ તે સાંભળ્યું એટલે તેણે કહ્યું, ‘ અમૂલ્ય નજર નાંખે છે. ’ ”

“ અમૂલ્યને માટે કોઈ ખાવાનું નથી લઈ આવતું ? ”

નરેન કપાળમાં જરા હાથ ટોફી બોલ્યો, “ ક્યાંથી આવે, મામી ? તોએ બિચારાં ગરીબ માણસ; તે બિચારો મજવામાં ચપટી ધાણી લઈ આવે, તે ટિરિન વેળા પેલી તરફના ઝાડ તળે બેસી સંતાઈને ખાય. ”

બિન્દુની આંખ ઉપર ઓરડો-ધર, આખો સંસાર ચકર ફરવા લાગ્યો. તે ત્યાં જ બેસી પડીને બોલી, “ નરેન,
જા.”

તે રાત્રે અનેક વાર બોલાવ્યા પછી બિન્દુ ખાવા બેઠી, કેમે કરી કોળાયો. મ્હોડા તરફ જાય જ નહિ. આખરે સુખ થાય છે” કહી ઉઠી ગઈ. બીજે દિવસે પણ સગબગ સ જ કરીને પડી રહી, છતાં કોઈને કશી વાત કહીયે નહી, કશો ઉપાયે ન સોધી શકી. તેને કેવળ એ જ ડર ॥ લાગ્યો કે રખેને વાત કરવા જતાં પોતાનો વાંક ના ફરતીયે વધી જાય તો. ઝાઝલા પહોર પછી સ્વામીને કરવાને વખતે હમેશની જેમ પાસે જઈને બેસી બીજી જોઈ રહી. કોઈ પણ પ્રકારના ખાવાના પદાર્થ તરફ તે દેખીયે શકતી ન હતી. ઓરડામાં દીવો બળતો. માથવ આંખ મીચી ગુપચુપ પડ્યો હતો. બિન્દુ આવી આગળ બેઠી. માથવ આંખ ઉઘાડી તેના તરફ જોઈ,
1, “ કેમ ? ”

બિન્દુ નીચું ધાલી સ્વામીના પગની એક આંગળીનો નખ પા લાગી.

માથવ સ્ત્રીના મનની વાત કહી જઈ, ગળગળો થઈ,
1, “ હું બધું સમજું છું, બિન્દુ. પણ મારી પાસે રહે તે 1 મ ? તેમની પાસે જા.”

બિન્દુ ખરેખર રાતી હતી. બોલી, “ તમે જાઓ.”

“હું જઈને તારી વાત કરીશ તે દાદા સાંભળશે, નહિ કે ?”

બિન્દુ તે વાતનો જવાબ ન દઈ બોલી.

“હું તો કહું છું કે મારો વાંક થયો છે, હું ગુન્હો કમુલ કરું છું—એમ તમે તેમને કહેાને.”

“મારાથી ન જવાય” કહી માધવ પાછું ફરી સુતો.

ખિન્દુ તોયે કેટલીક વાર આજ્ઞામાં ને આજ્ઞામાં બેસી રહી, પણ માધવે કશી દાદ ન દીધી એટલે તે ધીરે ધીરે ચાલી ગઈ. સ્વામીના વર્તનથી તેની છાતીને એક ખુણેથી બીજે ખુણે સુધી એક પાપાણુમય ધિક્કાર જોજનવ્યાપી પર્વતની જેમ ધડીકમાં પથરાઈ ગયો. આજે તે પાછી રીતે સમજ કે તેનો સૌએ ત્યાગ કર્યો છે.

બીજે દિવસે સવારે જ જાદવે નાની વહુને જવાની રજા આપનારી એક ચિઠ્ઠા મોકલી હતી. ખિન્દુના પિતા માંદા હતા અને તેમના દિવસ ગણાઈ રહ્યા હતા. ખિન્દુ રોતી આંખે ગાડીમાં ચડી. બ્રાહ્મણી ગાડી પાસે આવી બોલી, “આપને સાજા સમા કરી પાછાં જલદી આવજો, મા.”

• ખિન્દુ ગાડીમાંથી ઉતરી તેના પગની ધૂળ લેવા જતી હતી. તે બિચારી શરમાઈ ગઈ.

ખિન્દુને આટલી નમતી, આટલી નમ્ર થતી કેમકે જોઈ ન હતી. પગની ધૂળ માયે અડાડી ખિન્દુ બોલી, “ના, અલ્લિ ગમે તેમ હોય તોયે તું બ્રાહ્મણની દીકરી, મારા કરતાં મોટી. મને આશીર્વાદ આપ જે હવે પાછું આવવું જ ન પડે, આ જગત જ જાણે મારી આખરની જગત શાય.”

બ્રાહ્મણી ઉતરમાં કશું બોલી શકી નહિ. ખિન્દુના સૂકા માંદલા મોં પર જોઈને રોઈ પડી.

એલોકેશી ઉભી હતી. પટપટ બોલી ઉઠી, “એ તે શી વાત, નાની વહુ ? બીજાં કેમનાં માખાપ માંદાં નથી પડતાં કે ?”

ખિન્દુએ જવાબ ન આપ્યો. મ્હો ફેરવી આંખ લૂછી થોડી વારે બોલી, “ તમને નમસ્કાર નથુંદજી, જાઉં છું. ”

નથુંદ બોલી, “ જાઓ બહેન જાઓ. હું ઘરમાં જ છું. બધું દેખતી જોતી રહીશ. ”

ખિન્દુ કશું બોલી નહિ. ગાડીવાને ગાડી હાંકી દીધી.

અન્નપૂર્ણા બ્રાહ્મણીને મ્હોડે વાત સાંભળી ચૂપ રહી. આ પહેલાં કેમ દિવસ ખિન્દુ અમૃત્યને છોડી પીયર ગઈ ન હતી. આજે મહિના ઉપર થયાં તેણે એક વાર પણ તેને આંખે દેખ્યો નથી. તેનું દુઃખ અન્નપૂર્ણા સમજી.

રાત્રે અમૃત્ય પિતાની સોડમાં સુતો સુતો વાત કરતો હતો. નીચે દીવા આગળ જોઈડું સાંધતી સાંધતી અન્નપૂર્ણા એકાએક લાંબો નીસાસો નાંખી બોલી ઉઠી, “ હરિ ! હરિ ! જતાં જતાં એમ પણ કહી ગઈ કે આ જગત છેલ્લી જ થાય તો કેવું. મા દુર્ગા કરે ને દીકરી મારી સાજી સમી પાછી આવે. ”

વાત સાંભળી જાદવ બેઠો થઈ બોલ્યો, “ પ્રથમથી જ બધું થયું તે દીક થયું નથી, મોટી વહુ ! મારી માને તમે લોકોએ કેમએ જાણખી નહિ. ”

અન્નપૂર્ણા બોલી, “તેણે તો એકવાર ‘દિદિ’ કરી આવ્યાને બોલી નહિ. નેના છોકરાને તો જોર કરીનેયે તે લઈ જઈ શકતી હતી, તેણે તો તેણે ન કર્યું. તે દિવસ આખો દહાડો વૈતરું કરી ઘેર આવી—અહલામાં કેટલાંયે કડવાં વેણું સંભળાવ્યાં. ”

જાદવ બોલ્યો, “મારી માની વાત માત્ર હું જ જાણું. પણ મોટી વહુ, આટલું તારાથી માત્ર ન થાય તો મોટી શાને થઈ. જેની તું તેવો માધવ. તમે બન્નેએ મારી આંધીને મારી માનો જીવ લીધો લાગે છે. ”

અનપૂર્ણાની આંખમાંથી ટપ ટપ આંસુ પડવાં લાગ્યાં.
 અમૂલ્ય—બાપા, નાની મા કેમ ન આવું એમ કહે છે ?
 અનપૂર્ણા આંખ લૂછી બોલી, “ જઈશ નાની માની
 પાસે ? ”

અમૂલ્ય ડોકું ધુણાવી બોલ્યો, “ ના. ”
 “ ના કેમ રે ? નાની મા તારા દાદા મહાશયને ઘેર ગઈ
 છે, તુંયે કાલે જા. ”

અમૂલ્ય ચૂપ રહ્યો. જાદવે પૂછ્યું, “ જઈશ અમૂલ્ય ? ”
 અમૂલ્ય તકીયા ઉપર મ્હોં સંતાડી પ્રથમની જેમ માથું
 ઢાલાવતો ઢલાવતો બોલ્યો, “ ના. ”

કેટલી રાત હોય ત્યારેનો જાદવ કામે જવાને તૈયાર થતો.
 પાંચ છ દિવસ પછી એવી જ રીતે પાંચલી રાતે તે તૈયાર થઈ,
 અન્યમનસ્કેની જેમ હુકો તાણતો હતો.

અનપૂર્ણાએ કહ્યું, “ વખત થઈ જવા આવી— ”
 જાદવ ચોંટી હુકો મુકી દઈ બોલ્યો, “ આજે મન બહુ
 ખરાબ છે, મોટી વહુ. કાલે રાત્રે જાણે આ બારણાની આડે
 આવીને મારી મા ઉભી હતી. દુર્ગા ! દુર્ગા ! ” કહી તે ખંઠાર
 નીકળી પડ્યો.

સવારે અનપૂર્ણા કંટાળેલા જેવી રસોડામાં કામકાજ
 કરતી હતી. પેલા ધરના નોકરે આવી ખબર આપી, “ બાપુ
 કાલ રાત્રે ચન્દ્રનગર ગયા. માને બારે વ્યાધિ ઉપડ્યો છે. ”
 સ્વામીની વાત યાદ આણી અનપૂર્ણાની છાતી કાંપી ઉઠી—
 “ શો વ્યાધિ રે ? ”

ચાકરે કહ્યું, “ કોણ જાણે તે તો, મા. સાંભળ્યું છે કે
 કાંઈક અલૂણ થઈ ગયાં હતાં; અને બારે અનુખ થઈ રહ્યું છે. ”

રાત્રે ઘેર આવી જઈને ખંખર સાંભળી રાઈ પડ્યો. જ્યો, “કેટલી આરાત કરીને સોનાની મૂર્તિ ધરમાં લાવ્યો. યા, મોટી વહુ તે પાણીમાં પધરાવી. હું એકસો જઈશ.”

દુઃખથી, પચાતાથી અનપૂર્ણાની છાતી ફાટી જતી યી. સાચું પૂછો તો અસૂક્ષ્મના કરતાંયે તે નાની વહુને વધારે હતી હતી. આંખ લૂછી, સ્વામીના પગ ઘોષ, જેમ તેમ કરી ધ્યા કરવા બેસાડી, અંધારામાં ઝોટલા ઉપર આવીને બેસી કે. થોડી વારે જ બહાર માધવનો અવાજ સંભળાયો. અનપૂર્ણા જેમ તેમ કરી છાતી દાબી રહી, બને કાને યામળી દઈ મન કંઠે કરીને બેસી રહી.

માધવ રસોડામાં અંધાઈ જિંદ, બીજા ઝોરડામાં પાછો આવી અંધારામાં અનપૂર્ણાને જોઈ ચૂકે અવાજે બોલ્યો, યાબી, સાંભળો છો કે ?”

અનપૂર્ણા મુખ ઉંચું કરી ન શકી.

માધવ બોલ્યો, “અમૂલ્યે જવાની જરૂર છે. મને લાગે છે આખરની ધડી છે.”

અનપૂર્ણા ઉઘડી પડી. ધ્રુવકાં ખાવાં લાગી. જઈને પેલા રડામાંથી પાગલ જેવો દોડતો આવી કહેવા લાગ્યો, “એમ ય નહિ માધુ ! હું કહું છું કે એમ ચામ જ નહિ. મેં જુતાં અનજુતાં કોઈને દુઃખ દીધું નથી. ભગવાન મને ટલી ઉઠાવે કદિ એવી સજ્જ નહિ આપે.”

માધવ ચૂપ જ રહ્યો. જઈને આગળ ચલાવ્યું, “મને યી વાત સાર સાર કહી દે—હું જઈને માને લઈ આવીશ—ઉતાવળો ચા મા માધુ—ગાંજી લાવ્યો છે ?”

માધવ—હું ઉતાવળો થતો નથી, દાદા; આપ પોતે જ કેવું કરી રહ્યા છો !

“કશુંયે કરતો નથી. ઉઠ, મોટી વહુ. આવ અમૂલ્ય—”

માધવ અટકાવી બોલ્યો, “રાત્રે જવાય નહિ, દાદા !”

“ના, ના. તેમ થાય નહિ—તું અધીરો થા ના માધુ—
ગાડી બોલાવ, નહિ તો હું પગે જઈશ.”

માધવ કશું બોલ્યાં વિના ગાડી લઈ આવ્યો. ચારે બજાં તેમાં ચડ્યાં. જાહેર પૂછ્યું, “પછી ?”

માધવ—હું તો હતો નહિ. યરોબર જાણતો નથી. સાંભળ્યું છે કે ચારેક દિવસ ઉપર ખૂબ તાવ આવીને ઉપરા ઉપરી આંકડીઓ આવી. ત્યારપછી એક પણ દવા કે એક ટીપું દૂધ સુધાં લઈ શકી નથી. યરોબર કહી શકતો નથી કે શું થયું છે. પણ હવે આશા નથી.”

જાહેર જોરથી બોલી ઉઠ્યો, “વણીયે છે—એક વાર નહિ, એક સો વાર છે. મા મારી બચી છે. માધુ, ભગવાન કરે ને. મારે મ્હોડેથી આ આખરની અવસ્થામાં જુદું વેણ ન નીકળે—
હું આજ સુધી જુદું બોલ્યો નથી.”

માધવ તરત જ નીચો નમી મોટા બાઇના પગની ધૂળ માથે લઈ ગુપચુપ બેસી રહ્યો.

૯

કેટલાંક દિવસ થયાં બિન્દુ આહાર છોડી પોતાના શરીરનો ક્ષય કરી રહી હતી તે કાંઈ જાણી શક્યું ન હતું. પીયર આવીને તેને તાવ આવ્યો. બીજે દિવસે બે ત્રણ વાર

આંકડી આવી—આખરની આંકડી તો કેમે કરીં કિતરે જ નાહ. અનેક પ્રયત્ને, મહામહેનતે જ્યારે તેને બાન આવું ત્યારે નખળી નાહ એકીવારે બંધ થઇ ગઇ હતી. આ ખખર સાંભળી માધવ જઈ પહોંચ્યો. તેણે સ્વામીની પદરજ માથે અડાડી, પરન્તુ દૂધ આપવા માંડ્યું તે દાંત ખીડી, હજાર વિનંતિ કરે તોયે ગળે ઉતાર્યું નહિ.

માધવ હતાશ થઈ બેઠ્યો, “આત્મહત્યા શા સાર કરે છે ?”

ખિન્દુની બીડેલી આંખને ખૂણેથી પાણી વહેવા લાગ્યું. થોડી વાર પછી હળવે હળવે બોલી, “મારું સર્વસ્વ અમૂલ્યનું છે. માત્ર બે હજાર રૂપિયા નરેનને આપજો, અને તેને બચાવજો. તે મારા અમૂલ્યને ચાહે છે.” માધવે દાંત વડે બંદર કરી પોતાના હોઠ દબાવી રોવું દબાવ્યું.

ખિન્દુ હસારો કરી તેને વધારે નજદીક બોલાવી અળંગે અળંગે બોલી, “તેના વિના બીજું કોઇ મને આગ ન મુકે, હો !”

માધવ એ ધક્કો પણ ઝીલી લઇ, નેના કાનમા બેઠ્યો, “કાઇને મળવું છે ?”

ખિન્દુ ડોકું ધુણાવી બોલી, “ના, રહેવા દો.”

ખિન્દુની માએ ફરી એક વાર એસડ પાવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ ખિન્દુ પ્રથમની માફક જોરથી દાંત ખીડી રહી.

માધવ ઉઠી ઉભો થયો, “એ ચાલશે નહિ, ખિન્દુ. મારી વાત તો તેં ન સ્વીકારી, પણ જેની વાત તું ઉથાપી શકવાની નથી તેને હું આ ચાલ્યો તેડવા. મારી આટલી વાત માન, જે આવીને પાછો તને જોઈ શકું.” કહી માધવે બહાર

નીકળી આંસુ લૂછ્યાં. તે રાત્રે બિન્દુને શાન્તિથી ડૂંધ આવી.

સૂર્યોદય થવાની તૈયારી હતી. માધવે ઝોરડામાં આવી દીવો ઝોલવી બારીઓ ખોલી કે તરત જ બિન્દુ આંખ ઉઘાડતાં જ સામે પ્રભાતના સ્નિગ્ધ પ્રકાશમાં સ્વામીનું મુખ જોઈ મ્હો મગ્નકાવી ખોલી, “ક્યારે આવ્યા ?”

“આ ચાલ્યો આવું છું. દાદા, પાગલની જેમ પોકેપોક રોઈ રહ્યા છે.”

બિન્દુ ધીરે રહીત ખોલી, “તે બાળું છું. તેમની પગરજ લઈ આવ્યા છો ?”

માધવ—“તેઓ બહાર બેસી હુકો પીએ છે. બાબા હાથપગ ધુએ છે. અમૂલ્ય ગાડીમાં જ સુઈ ગયો હતો એટલે તેને ઉપર સુવાડ્યો છે, લઈ આવું ?”

બિન્દુ ધડી સ્થિર રહી, “ના, સુવા દો.” કહી ધીરે ધીરે પાસું ફેરવી બીજી તરફ જોઈ સુઈ રહી.

અનપૂર્ણાએ ઝોરડામાં આવી તેના ઉશીકા પાસે બેસી માથા ઉપર હાથ મુકતાંની સાથે જ તે ચોંકી ઉઠી ! અનપૂર્ણા ધડીક ઉભરેા દબાવી ખોલી, “ઝોસડ કેમ ખાતી નથી, નાની ? મરવા માટે ?”

બિન્દુએ જવાબ ન દીધો. અનપૂર્ણાએ તેના કાન ઉપર મ્હોં રાખી અળગે અળગે કહ્યું, “મારી છાતી શરી બમ છે, તે સમજતી નથી ?”

બિન્દુએ તેટલે જ હળવે ઉત્તર દીધો, “સમજું છું, દિદિ.”

“ ત્યારે મ્હોં ફરવ. તારા મોટા ભાઇ તને ઘેર લઇ જવા માટે પોતે આવ્યા છે. તારો છેકરો રોધ રોધને ઉઘી ગયો. સાંભળ વાત, જો તો મારા સામું. ”

ખિંદુએ તોયે મ્હોં ન ફરવું. ડોકું ધુણાવી બોલી, “ ના દિદિ. પહેલાં—”

અતપૂર્ણા બોલી, “ વચન આપું છું, નાની વચન આપું છું તને. તું એક વાર ઘેર તો આવ. ”

આ જ વખતે જાદવ બારણા આગળ આવીને ઉભા રહેતાં જ અતપૂર્ણાએ ખિંદુના માથા ઉપર ચાદર ખેંચી. જાદવ ધડીક વાર આપાદમસ્તક વચ્ચાટતા પોતાની સ્નેહપાત્રી નાની વહુની સામે જોઈ રહી, આંસુ રોકી, બોલ્યો, “ ઘેર ચાલો, મા. હું લેવા આવ્યો છું. ”

તેના મુઠા કરમાયલા મ્હોં તરફ જોઈને ત્યાં ઉભેલા સૌની આંખમાં ઝળઝળાયાં આવ્યાં. જાદવ થોડી વાર મૌન રહી બોલ્યો, “ આજ જ એક દહાડો જ્યારે આવડાંએક હતાં મા તમે, ત્યારે હું જ આવીને મારા સંસારની મા લક્ષ્મીને લઇ ગયો હતો. હવે આવવાનું થાય એમ નથી લાગતું એટલે સાંભળો મા. જ્યારે આવ્યો છું ત્યારે સાથે લઇ જવાનો, નહિ તો પાછા ઘેર નથી જવું. જાણો છો ને મા હું જૂઠું કદિ બોલતો નથી. ”

જાદવ બહાર ગયો. ખિંદુ મ્હોં ફરવી બોલી, “ લાવો, દિદિ, શું ખવરાવશો ? અને અમૂલ્યને મારી સોડમં સુવડાવી તમે સૌ બહાર જઈને વિસામો લો. હવે બધ નથી. હું મરવાની નથી. ”

રામની સુમતિ

રામની સુમતિ

૧

રામલાલનું વય કમ હતું, પણ દુષ્ટ બુદ્ધિ કમ ન હતી. ગામના લોક તેનાથી ડરતા. તેનો અત્યાચાર ક્યારે, કઇ રીતે, કેવા સ્વરૂપમાં જાણી શે તે વિષે કોઇની અનુમાન કરવાની મગ્ન દૂર ન હતી. તેનો ઓરમાન મોટો ભાઇ રામલાલ પણ બહુ શાન્ત પ્રકૃતિનો હતો એમ નહિ, પણ તે નાના અપરાધની મોટી સજા ન કરતો. ગામના જમીનદારની કચેરીમાં તે કામ કરતો અને પોતાની જરૂરમીનની વ્યવસ્થા કરતો. તેની સ્થિતિ ખાસી હતી. તળાવ, વાડી, ભાતના ક્યારડા અને દશ પાર ખેડુત પણ હતા, તેમ કાંઇક નગદ પૈસાથે હતા. તેર વર્ષ ઉપર જ્યારે રામલાલની સ્ત્રી નારાયણી પહેલી સાસરે આવી હતી ત્યારે જ રામની વિધવા માતાનું મૃત્યુ થયું હતું. મરણ વખતે તે અઢી વરસનો રામ અને મોટું કુટુંબ આ તેર વરસની બાળક પુત્રવધૂ નારાયણીના હાથમાં સોંપી ગઇ હતી.

આ વરસે ચોતરફ તાવનું જોર ભારે હતું. નારાયણી પણ તાવમાં પડી હતી. ત્રણ ચાર ગામ વચ્ચે એક માત્ર એકાદ પરીક્ષા પાસ થયેલો દાકતર નીલમણિ સરકાર ‘વિઝિટ’ની એક રૂપીયો ફી હતી તે વધારી બે કરી બેઠો હતો, અને તેની કાયલીનની ગોળા—આરાઈટ અને મેટો મેળવ્યાને લીધે—ખાસી સુંદર ખાવા જેવી બની ગઈ હતી. સાત દિવસ વીતી ગયા છતાં નારાયણીનો તાવ ઉતરતો ન હતો. રયામલાલ ચિંતામાં પડ્યો.

ધરની દાસી વૃત્તકાળી દાકતરને બોલાવવા ગઈ હતી. તેણે પાછી આવીને ખબર આપી, “આજે તેને બીજો ગામ જવું છે. ત્યાં ચાર રૂપીયાની વિઝિટ છે એટલે નહિ આવી શકે.”

રયામલાલ ખીનમને બોલ્યો, “તો હું ચાર રૂપીયા આપત. પ્રાણ કરતાં કંઈ રૂપીયા વધારે છે. જા તું, તે ચમારને તેડી લઈ આવ.”

નારાયણી ઓરડામાંથી એ શબ્દ સાંભળી ક્ષીણ સ્વરે બોલી, “અરે ! કેમ તમે આટલા બધા અધીરા થાઓ છો ? દાકતર આજે નહિ તો કાલે આવશે. એક દિવસમાં શું ખાટું મોળું થઈ જવાનું છે ? રામલાલ આંગણુની એક ફારે એક જમરૂખી નીચે બેસી પંખીનું પાંજરું બનાવી રહ્યો હતો. ઉઠી આવી બોલ્યો, “તું રહેવા દે, નેત્ય. હું જાઉં છું.”

દીયરનો અવાજ સાંભળી ઉદ્વેગથી નારાયણી ઉઠીને બેઠી થઈ બોલી, “અરે ! કહું છું, રામને અટકાવો. ઓ રામ, મારા સમ, ના જા, મારો ડાહ્યો ભાઈના જો, ભાઈ ઝગડો કરવાનો નથી.”

રામ શેનો મણકારે ? બહાર નીકળી ગયો. પાંચ વરસનો રામનો ભત્રીજો ત્યારે પણ કામડાં લઇને બેઠેલો હતો. તે બોલ્યો, “પાંજરું નહિ બનાવો કાકા ?”

“બનાવીશ પછી.” કહી રામ ઉપડ્યો.

નારાયણી કપાળ કુટી રોડ રોડ થઇ, સ્વામીને ઉદ્દેશીને બોલી, “તમે કેમ તેને જવા દીધો ? જુઓ શું નવાબૂની કરી આવે છે તે.”

શ્યામલાલ સારી પેઠે ખીબચેલો અને ગભરાયેલો તો હતો જ. ચીડાઇને બોલ્યો, “હું શું કરું ? તારી ‘ના’ ન સાંભળી, મારી સાંભળવાનો હતો ?”

“હાથ કેમ ન પકડ્યો ? એ અભાગીયાને લીધે એક ઘડીએ હવે જીવતા રહેવાની ધૃત્તિ નથી થતી. નેત્ર, જા તો બહેન મારી, ઉભી શું રહી છે ? ભોળાને મોકલ અને કહે કે તેને સમજાવી પટાવીને પાછો લાવે. તે હજી ઢોર લઇને ગૌચરમાં નહિ ગયો હોય.”

રામ નીલમણિ દાકતરને ત્યાં આવી ખડો થયો. દાકતરે દવાખાનામાં એટલે એક ભાંજાવટયા કબાટની સામે એક હચમચતા સ્ટૂલ ઉપર બેસી કાંટામાં દવા તોળતો હતો. ચાર પાંચ દરદીઓ મ્હેં વકાશી તે જોઇ રહ્યા હતા. દાકતર આડી આંખે નજર કરી, પોતાને કામે વળગ્યો.

રામ ઘડીક ચૂપ રહી બોલ્યો, “માલીનો તાવ કેમ નથી ઉતરતો ?”

દાકતર કાંટા ઉપર જ આંખ રાખી બોલ્યો, “હું શું કરું ? દવા તો આપું છું.”

“રાખ આપો છો. કાલ્લલા મેંદાના ગોળાએ તે દરદ મટતું હશે ?”

સાંભળી નીલમણિ તોલાં, કાંટો, બધું બૂલી જઈ આંખ લાલચોળ કરી, નિઃશબ્દ બેઠા રહ્યો. આટલાં કડવાં વચન મ્હોંએ આણુવાની જગતમાં કોઈ પણ માણસની હિંમત થઈ શકે છે એની તેને ખબર ન હતી.

લણેક પછી ગળું ઉઠ્યો, “કાલ્લલા મેંદાના ગોળા ! ત્યારે લેવા શા સાર આવે છે ? તારા દાદા પગે લાગીને બોલાવવા શા સાર મોકલે છે ?”

રામ—“અહીં દાકતર નથી” તેથીસ્તો મોકલે છે. હોત તો ન મોકલત.” લોકો સડક થઈ સાંભળ્યા કરતા હતા. તેમના તરફ નજર કરીને તે પાછો બોલ્યો, “તમે નીચ વર્ણના છો, ખામણુની માનમરજાદા જાણુતા નથી, એટલે બોલી નાંખ્યું, પગે લાગીને બોલાવવા મોકલે છે. દાદા કોઈને પગે લાગે એમ નથી. આવ્યો ત્યારે બાબીએ સમ દબને મોકલ્યો છે રે, નહિ તો તમારા દાંત ખત્રીશ આ બડી તોડી પાડી ઘેર જત. માટે સાંભળો. સાઈં ઓસડ લઈને હમણું જ ચાલો, મોડું કરે નહિ. આજે જો તાવ ન ઉતરશે તો આ પેલી સામે કલમના આંખાની વાડી કરી છે—તે બહુ મોટા નથી તો—પેલી કુહાડીના એક એક ધાએ જ કાપી નાંખીશ. એમાંનો એક પણ આજે રાત્રે ન રહ્યો સમજજો. કાલે આવીને તમારાં શીશલાં ફેાડી તેનો રોટલો કરી દઈશ.” કહી લાગ્યો જ તે ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો.

દાકતર કાંટો પ્રકડી સૂમ થઈને બેસી રહ્યો.

એક જૂઠું જરા આગળ પડીને બોલ્યો, “ દાકતરબાપુ, મોંડું ના કરો. સારી દવા કાંઈ હુપાવી સંતાડી હોય તો તે લઈ જાઓ. એ તો રામઠાકુર જે—જે બોલી ગયો છે તે ક્યાં વિના ન રહે હોં.”

દાકતર કાંટો મુઠી દઇ બોલ્યો, “હું થાણામાં દારોગા પાસે જઈશ. તમે બધા સાક્ષી.”

જે જૂઠું સલાહ આપી રહ્યો હતો તે બોલ્યો, “સાક્ષી ! સાક્ષી કોણ પૂરશે, બાપુ ? અમારા તો કોઇલીન ખાઇ ખાઇને કાન બહાર મારી ગયા છે—રામઠાકુર શું બોલી ગયો તે સાંભળ્યુંયે નથી. અને દારોગો કરશે શું બાપુ ? એ ઠાકુરદેવતા દેખાય છે તો અગુઠા જેટલો, પણ એની ખેડુના છોકરાઓની ટોળી કાંઈ નાની નથી. ઘર પર પૂજો મુઠી આગ લગાડશે તો થાણાના લોક જેવા આવવાના નથી, દારોગા બાપુ જ એક પૂજો ધાસ ન આપે લો પાડ. એ સાક્ષી બાક્ષી અમારાથી ન ભૂરાય—એની પાસે બધા ઉપાય રહ્યા. તેના કરતાં તે કહી ગયો તે કરો. એક વાર જરા નાડ જેઠ લો—આજે બે રોટલી ખાઈ કે નહિ ?”

દાકતર અન્તરમાં સળગી રહ્યો હતો. ખુટ્ટાની નાડ જલવાની માગણીથી તપી જઇ બોલ્યો, “સાક્ષી ન પૂરો તમે ? નીકળો ત્યારે અહીંથી. મારે કોઇની નાડ જેવી નથી—મરી જશે તોયે કોઇને ઓસડ ન આપું—જેઠ તમારા શા હાલ થાય છે તે.”

ખુટ્ટો લાહી હાથમાં લઇ ઉભો થયો. “વાંક કોઇનો નથી, દાકતરબાપુ. એ મારે સૌતાન છે. ઠાકુરને એક વાર બપર તો આપી આવવી પડશે, નહિ તો તે કદાચ મારશે કે

થાણે જવાની સલાહ અમે આપી. વીધું એક વેંગણી કરી છે—ખાસાં મોટાં થયાં છે—તે આજ રૂતોવધી બધાં ઉખેડી નાંખી જશે. ખેડુના છોકરાઓ તો રાત્રે સુતા નથી. બાપુ, થાણે જવું હોય તો વળી કોઈ વાર જળે—આજે તો એક શીશી ઝોસડ લઈ જઈને તે ભેંકોને ઠંડા પાડી આવો.”

બુદ્ધો ચાલ્યો ગયો. બીજા જે હતા તે પણ ત્યાંથી ખસવા લાગ્યા. નીલમણિ ઉડો નીસાસો નાંખી માનવજીવનનું અન્તિમ જ્ઞાન—સંસારના સર્વોત્તમ જ્ઞાનના અર્કરૂપ એક વાક્ય ગણુગણુતો ગણુગણુતો ધરમાં ગયો: “ દુનીયામાં કોઈ સાલાનું બહું કરવામાં માલ નથી. ”

નારાયણી બહારની બારીમાં નજર રાખી તરફડતી હતી. રામે-ધર આવી ઘાટો પાડ્યો, “ગિવિન્દ, પાંજરું પકડ, આવ.”

નારાયણીએ ખૂમ પાડી, “ અરે રામ, એક વાર અહીં આવ તો. ”

રામ વાંસની કામડીઓની વચ્ચે સંભાળથી લાકડું બેસાડતો બેસાડતો બોલ્યો, “ હમણું નહિ, કામમાં છું. ”

નારાયણી ધમકાવીને બોલી, “ આવે છે કે તરત ? ”

રામ લાકડાં કુકડાં નીચે મુકી બાબીના ઝોરડામાં જઈ તપ્તપોષની ઝેર કોરે પગ આગળ જઈને બેઠો. નારાયણીએ પૂછ્યું, “ દાકતરને તું મળ્યો હતો ? ”

“હા.”

“ શું કશું હતું તેમને ? ”

“ આવવાનું કશું. ”

નારાયણીએ માન્યું નહિ, “ માત્ર આવવાનું કશું ? બીજું કશું નથી બોલ્યો ? ”

રામ ચૂપ રહ્યો.

નારાયણી—કહેની, તેમને શું કહી આવ્યો ?

“નહિ કહું.”

નૃત્યકાળીએ ઓરડામાં આવી ખપ્પર આપી, “દાકતર બાપુ આવે છે.”

નારાયણી જાડી ચાદર ઓઢી પાસું ફરી સૂતી. રામ ત્યાંથી જીવ લઇને નાઠો. દાકતર કરવાનું કામ પૂર્ણ કરી, આખરે નારાયણીને હૃદયેશીને બોલ્યો, “વહુમા, તાવ ઉતરવો ન ઉતરવો દાકતરના હાથમાં છે ? તમારા દીયરે તો મને બે દિવસની મહેતલ આપી છે. એટલા દિવસમાં ઉતરે તો ઠીક છે, નહિ તો મારા ઘરવારે આગ લગાવશે.”

નારાયણી લજવાઇ મરી બોલી, “એનું તો એવું બોલવાનું. આપ કશો ભય રાખશો નહિ.”

દાકતર બોલ્યો, “લોકો કહે છે એની એક ટાળા છે. એ.જે ધારે છે તે કરે છે. તેથી જ ભારે શિકર રહે છે, મા ! હું તો ઓસડ આપી શકું, કાંઈ જીવ આપી શકું ?”

નારાયણી જરા ચૂપ રહી બોલી, “એ છોકરો જરૂર એક દિવસ જેલમાં જવાનો છે. પણ એની સાથે અમનેયે ન જવું પડે એ શિકર થાય છે.”

આજે નીલમણિ સુવાના ઓરડામાંની પેટી ખોલી શુદ્ધ કવીનીન અને તાજી દવા લઇ આવ્યો હતો. તે આપી પાછા ફરતી વેળા તેને સ્વામલાલ ચાર રૂપિયા વિઝિટના આપવા ગયો. તે જીભ કરડી બોલ્યો, “રામ રામ તો કહો ! મારી વિઝિટનો તો એક રૂપિયો. એથી વધારે મારાથી કોઈ રીતે લેવાય જ નહિ ને—એ મારી ટેવ જ નથીને. સ્વામબાપુ રૂપિયા તો ચાર

દિવસ છે, પણ ધર્મ તો સનાતન કાળ માટે છે.” બે દિવસ પહેલાં આ જ ટેકાણે એક રૂપિયા કરતાં વધારે શ્રી તેણે લીધી હતી તે વાન પણ તે આજે બૂલી ગયો. પણ સ્થાન-લાલ તો બહુ સમજી ગયો હતો. ગમે તેમ હો, નારાયણી સારી થઈ ગઈ અને કુટુંબનો ખટલો પાછો પહેલાંની માફક ચાલવા લાગ્યો.

૨

બે મહિના પછી એક દિવસ તે નદીએથી સ્નાન કરી આવી, ભરેલો ઘડો ઉતારી બોલી, “નેત્ય, પેલો વાંદર ક્યાં છે ?” વાંદર કાણુ તે ધરનાં સૌ જાણતાં હતાં.

નેત્ય બોલી, “છોટાબાણુ અહીં જ હતા ને પેલા પણે કનકવા બનાવે છે.”

નારાયણીએ જોયો એટલે ખૂબ પાડી, “અહીં આવ, અભાગીયા, અહીં આવ, તારે દુઃખે તે શું હું ગળે શંસો નાંખી મરું ?”

રામલાલ બેલકળના એક ટુકડામાંથી કામડી વતી ગર કાઢતો કાઢતો પાસે આવી ઉભો રહ્યો.

નારાયણી—પેલા સાંતરાએથી * એક ફાંટ ભરીને કાકડી કેમ કાપી આવ્યો ?

“તે લોકોએ મને કાપતો જોયો છે ?”

“તેઓએ જોયો નથી. મેં જોયો છે. કેમ કાપી, બોલ ?”

“મારું પેલી બુદ્ધીએ અપમાન શા માટે કર્યું ?”

નારાયણી તપીને બોલી, “અપમાનની વાત પછી. તે ચોરી કેમ કરી, તે પહેલો બોલી દે.”

* શ્લોકોની જગતની કોઈ અટક.

રામલાલ સારી પેઠે ચક્તિ થઈ અને ચીડાઈ બોલ્યો,
“ ચોરી કરી ? કદિ નહિ. એક આટલી કાકડી લીધી તેમાં
ચોરી થઈ જતી હશે ? ”

નારાયણી વધારે તપીને બોલી, “ હા, વાંદર, હા. એક
સો વાર ચોરી. ધરડો થયો છે તોયે ચોરી કાને કહે તે ખત્તર
નથી. નાદાન છોકરાં પણ એ સમજે. એક પગે ઉભો રહે
જેઘ્યે, પાછ, ચાલ ઉભો થા તો.”

આ ધરમાં નાનો છોકરો ગોવિન્દ રામનું વાહન હતો.
ચોવીશ કલાક તે તેની હજુરમાં રહેતો અને સૌ કામમાં મદદ
કરતો. રામના હુકમ મુજબ આટલી વાર તે કનકવો પકડી
રહેલો હતો. ગરબાટ સાંભળી તે છોડી દઈ માની પાસે આવી
ઉભો રહ્યો.

ગમને વામાંટામાં કરતો જોઈને તરત જ બોલ્યો, “ કાકા,
ઉભા રહો એક પગે—આવી રીતે ” કહી એક પગ ઉંચો કરી
ઉભા રહેવાની રીત બતાવતો હતો. રામ શ્દાક લઈને તેના
ગાલ પર એક તમાચો લગાવી પાછળ ફરી એક પગે ઉભો
રહ્યો.

નારાયણી હસવું દબાવી છોકરાને કેડે લઈ રસોડામાં ગઈ.
એક મિનિટ પછી પાછી આવીને જોયું તો તે તેમને તેમ
એક પગે ઉભો રહી ઘાતીના છેડા વતી વારંવાર આંસુ લૂછી
રહ્યો છે.

નારાયણી—વાર, જા, થયું. હવે એવું કરીશ મા.

રામે તે વાત ન ગણકારી. ચીડાઈને તેમને તેમ એક
પગે ઉભો રહી આંખ લૂછ્યા કીધી.

નારાયણી પાસે આવી તેના હાથ પકડી ખેંચવા ગઇ. તેણે કડક થઇ ઉભા રહી જોરથી ઝટકો કરી તેના હાથ છોડાવ્યો. તે હસી. ઈરી એક વાર ખેંચવાનો પ્રયત્ન કરવા જાય છે ત્યાં તો તે પહેલાંની જેમ જોરથી ઝટકો દઈ તેના હાથ છોડાવી એક દોટ મારી બહાર નીકળી ગયો.

કલાકેક પછી નૃત્યકાળી બોલાવવા ગઈ તો તેને ચોકની પેલી બાબુના વરંડા ઉપર ચાંબલે અઢેલી પગ લટકતા રાખી શુપચુપ બેઠેલો જોયો.

નૃત્યકાળી—નિશ્ચાળનો વખત નથી થયો શું, છોટાબાબુ ? મા બોલાવે છે.

રામે જવાબ ન દીધો. જાણે સાંભળ્યું જ ન હોય તેમ બેસી રહ્યો.

તેલ સામે જઈને બોલી, “મા અસ્નાન કરી ખાઇ લેવાનું કહે છે.”

રામ આંખ લાલચોળ કરી ગઈ ઉઠ્યો, “તું જ અહીંથી.”

“પણ મા શું કહે છે, સાંભળ્યું ?”

“ના, નથી સાંભળ્યું. મારે નાવું નથી, ખાવું નથી,—કશું કરવું નથી. તું જ.”

“હું જઈને કહું છું જે તેમને.” કહી નૃત્યકાલી પાછી રસ્તા લાગી.

રામ તરત જ ઉઠી બારણાની સામેના ખાખોઝીયામાં બોળાઇ આવી બીને માથે બીને કપડે બેસી રહ્યો. નારાયણી ખબર સાંભળી ગભરાઇ દોડી આવી, “અરે ઝો ભૂત ! એ શું કર્યું ! એ ખાખોઝીયામાં બૂલથી પણ કોઇ પગ ન ધુએ ત્યાં તું કરારે ડુબકી મારી આવ્યો !”

તેણે તેને ઘાતીયું આપ્યું. સારી પેઠે તેનું માથું લૂછ્યું, બીનું ઘાતીયું ઉતરાવ્યું અને ઘરમાં આણી તેને ભાત પીરસ્યો. રામ પીરસેલા ભાત તરફ ખેંચી ચઢાવી નીચું ધાલી જોઈ રહ્યો.

નારાયણી તેના મનનો ભાવ સમજી, પાસે આવી માથા ઉપર હાથ ફેરવતી, બોલી, “જો ભાઈ, ડાહ્યો કેની. હમણું તું તારી મેળે ખાઈ લે. રાત્રે હું ખવરાવીશ. જોની હજી રસોઈ પૂરી થઈ નથી. ખા તો મારા લાડકા.”

રામ આ પછી ભાત ખાઈ કોટ પહેરી નિજાણે ગયો.

નૃત્યકાળી બોલી, “તમારે લીધે જ એને આ બધી ખરાબ ટેવ પડી છે, મા. આવડા મોટા છોકરાને ખોળામાં બેસાડી કોઈ ખવરાવતું હશે ? જરા ખીજવાઈને ખવડાવવું હતું.”

નારાયણી જરા હસીને બોલી, “નહિ તો ખાત નહિ તે. રાતનો લોભ ન બતાવ્યો હતો એ અહીં જ એમને એમ નીચું માથું ધાલીને બેસી રહેત. ખાત નહિ.”

નૃત્યકાળી—ના, ખાત નહિ ! અરે બૂખ લાગતું તો એની મેળે ખાત. આવડો મોટો છોકરો—

નારાયણી મનમાં મનમાં નારાજ થઈ બોલી, “તમે તો બધાં એનાં વરસ જ જુઓ છો ! મોટો થશે ત્યારે સમજ આવશે અને એને પોતાને જ શરમ લાગશે, તે વેળા ન બોલે બેસવા માગશે કે ખવડાવવાનું કહેશે.”

નૃત્યકાળી માફું આણી બોલી, “સારાને સારું કહું છું, મા. નહિ તો મને શી પડી છે ? સોળ સત્તર વર્ષે જો સમજ કે અક્કલ ન આવે તો ક્યારે આવે ?”

નારાયણી આ વખતે ચીડાઈ બોલી, “સમજ કે અકલ બધાં માણસને એક જ વખતે આવતાં નથી, નેત્ર. કોઈને એ વરસ વહેલી તો કોઈને એ વરસ મોડી. અને આવે કે ન આવે, તેમાં તમ લોકોને આવડી ચિંતા શી ?”

નેત્ર—એ તમારી બૂલ છે, મા. એ કેટલો દુષ્ટ થતો જાય છે તે તો તમે પોતે પણ જોઈ શકો છો. ફળીમાંના લોક કહે છે કે તમારે છાટે તો—

નૃત્યકાળી સ્થ સ્વરે બોલી, “ફળીમાંના માણસો માત્ર લાડ જુએ, બીજી સજા કંઈ છું તે જોતા નથી. પણ તું તો ફળીમાંનું માણસ નથી. આખી સવાર એક પગે ઉભો રહીને રોથો, મધાતા ખાળોચીયામાં ભેળાઈ આવ્યો;—ભગવાન જાણે તાવ આવશે કે શું થશે—પછી તું શું કહેવા માગે છે ? બૂખ્યો રખાવી નિશાળે મોકલવો જોઈતો હતો ? ઘરમાં અને બહાર મારાથી આટલી નિંદા સહન નથી થતી, નેત્ર.”

બોલતાં બોલતાં તેનો અવાજ ફેંધાયો, અને બંને આંખમાં પાણી ભરાઈ આવ્યાં. લુગડાંને છેડે તેણે આંસુ લૂછ્યાં. આ જ વાતને લઈને કાલ રાત્રે સ્વામીની સાથે પણ જે હમેશનો કજીયો ચર્ચો હતો તે વાત નેત્ર જાણતી ન હતી. અત્યંત લજવાઈ અને દુઃખી થઈ તે બોલી, “એ શું મા. રૂઓ છો શાને ? મેં કાંઈ ખોટું તો નથી કહ્યું. લોકો વાત કરે છે, તેથી જરા હું તો સાવચેત કરવા માગતી હતી.”

નારાયણી આંખ લૂછી બોલી, “બધાં જ માણસને પરચેશરે એક સરખાં પ્રત્યાનથી. એ જરા દુષ્ટ છે તેથી જ હું જેની તેની વાત મૂગી મૂગી સાંભળું છું, પણ લાડ કરવા માટે લોક નિંદા શા સાર કરતા હશે ? તેઓ માગે છે શું ?

—હું એને કાપી કટકા કરી નદીમાં તણાવેા મુકી આવુ ? એમ કહે તો જ તેમની આંતરડી ઠંડી થાય કેમ ? ”કહી કશા કિતરની રાહ ન જોઇ તે ઝટપટ ત્યાંથી ચાલી ગઇ. •

વૃત્તકાળી આવડું જોટલું મ્હોં કરી મનમાં મનમાં બોલવા લાગી, “અખર નથી પડતી, બાપુ. બધી વાતમાં જે માણસની આટલી બુદ્ધિ, આટલું ધૈર્ય છે તે કેમ આટલી વાત સમજી ન શકતાં હોય ? અને સજા તો ભારે ! છોકરો એક મિનિટ એક પગે ઉભો રહ્યો અને રાયો એટલે પૃથ્વી રસાતળ થઇ ગઇ !”

દાદાની સાથે બેસીને જન્મવાનું રામ બિલકુલ પસંદ ન કરતો. આજે રાત્રે જાણી જોઇને, નારાયણીએ અને ભાઇની પાસે પાસે થાળી પીરસી, અને પોતે પાસે જ થોડે દૂર બેઠી. રામ ઝોરડામાં પેસતાં જ નાચી ઉઠ્યો, “ જાઓ, હું નહિ ખાઉં. કદાપિ ન ખાઉં.”

નારાયણી—“ત્યારે સુધ જા.” તેના ગંભીર અવાજથી રામનું નાચવું બંધ થયું, પણ તે ખાવા બેઠો નહિ, ગુપચૂપ, ઉભો રહ્યો.

રસોડાના બીજા એક ખારણામાંથી શ્યામલાલ અંદર આવતાંની સાથે જ રામ વાવાઝોડાની જોમ બહાર બાગ્યો. શ્યામલાલ હળવે રહી ખાવા બેસી બોલ્યો, “ રામાએ ખાધું નથી શું ?”

નારાયણીએ ટુંકામાં પતાવ્યું, “તે મારી સાથે ખાશે.”

વાળુ કરી શ્યામલાલ બહાર નીકળ્યો કે તરત જ રાજા એક મૂઠી ધૂળ લઇને ઝોરડામાં આવી બોલ્યો, “હું કોઇને ખાવા દેનાર નથી. દરેકની થાળીમાં ધૂળ નાંખીશ. નાખું ?”

નારાયણી માથું ડબ્બું કરી બોલી, “નાંખી જરા જોની
જા વાર ?”

રામ ધૂળ હાથમાં જ રાખી, સૂર પડેલી, બોલ્યો, “ભારી
જા ! સવારે મને છેતરી ભાત ખવડાવીને, હવે મજા જોને
મેમ કહેા છો. ”

“ તે ખાધો શા સાર ?”

“તમે કહ્યું હતું કે રાત્રે—”

“આટલો ઘરડો થયો તોયે ખીંજને હાથે જમતાં તને
જાજ નથી આવતી ?” રામ ચક્તિ થઈને બોલ્યો, “ પારકાને
જાથે ક્યાં ? તમે કહ્યું હતું ને ?”

નારાયણી વધારે તર્ક નૂ કરતાં બોલી, “વાર, જા ધૂળ
જી દઈ હાથ ધોઈ આવ. પણ ફરી કોઈ વાર જો ખાવા
જાગશે તો તારી વાત તું જાણે !”

વાળુ હજી પતી ગયું ન હતું, પણ તૃત્યકાળી વિનાકારણ
પેક વાર ખારણીની સામેથી અંદર નજર નાંખી પેલી બાળુના
રંડામાં ગઈ.

નારાયણી તેને જોઈને રામને કહેવા લાગી, “રામ, કદિ
જરા શાન્ત ન થવાનો ભાઈ ! ભગવાન કોઈ દિવસ તને
રા ઉઠાપણુ નહિ આપે ? લોકો મ્હોં દુખવે છે તે મારાથી
વે સહન નથી થતું.”

રામ કોળાયો ઉતારી બોલ્યો, “ કોણુ લોક ? તેનાં નામ
! કહેા ?”

નારાયણી નીસાસો નાંખી બોલી, “થયું ! કોણુ લોક
નાં ભાઈને નામ કહેા !”

પણુ થોડા મહિના પછી નારાયણીને માટે સાચે જ
સજા થઈ પડયું. તેની વિધવા મા દિગંબરી, પોતાની દક્ષ

વરસની દીકરી સુરધુનીને લઈ, આટલા દિવસ જેમ તેમ પોતાના બાઈને ત્યાં દિવસ કાપતી હતી. અચાનક તે બાઈનું મરણ થવાને લીધે તેને ઉભા રહેવાની ખીજ કાઢી જમ્યા રહી નહિ. નારાયણીએ સ્વામીની રજા લઈ તેમને તેડવા માટે માણસ મોકલ્યું. તેઓ આવ્યાં, અને આવીને દિગમ્બરી પોતાની દીકરીના ઉપર તો સત્તા ચલાવવા લાગી જ, પણ તે જ નાતે રામની ઉપર પણ સત્તા ચલાવવાની તૈયારી કરવા લાગી હતી. પહેલેથી જ તે રામના તરફ અદેખાઈની નજરે જોવા લાગી.

આજે સવારે રામે જે ત્રણ હાથ લાંબો એક પીપળાનો છોડ લાવી આંગણાની વચ્ચે, રોપવાની તૈયારી માંડી હતી. રસોડાને આડે બેસી માળા ફેરવતી ફેરવતી દિગમ્બરી આ બધું જોઈ રહી હતી. તે ઘાંટો પાડીને બોલી, “એ શું કરે છે રે રામ ?”

રામ તેના તરફ જોઈને બોલ્યો, “પીપળો મોટો થશે, કેવું સુંદર હશે! થશે ! માસ્તર સાહેબ કહેતા હતા કે. પીપળાનો છાંયડો બહુ સુંદર. ગોવિન્દ, જા ઘડામાં પાણી લઈ આવ તો. બોળા, જાડો જોઈને એક વાંસ કાપી લઈ આવ; વાડ કરવી પડશે ? નહિ તો વાછરડાં બાછરડાં આવીને ખાઈ જાય.”

દિગમ્બરી હાડેહાડ પ્રજળી ઉડી બોલી, “આંગણાની વચ્ચે પીપળાનું ઝાડ ! આવી ઉધી વાત તો કદિ બાપ જન્મારામાં જોઈ નથી, બાપ.”

રામે તે વાતને ગણકારી નહિ.

ગોવિન્દ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે એક નાનકડો ઘડો ભરીને જળ લાવી ઉભો રહ્યો. રામ તેના હાથમાંથી ઘડો લઈ પ્રેમથી હસીને બોલ્યો, “ આટલા પાણીએ શું થાય, માંડા ! વાર, તું અહીં ઉભો રહે હું પાણી લઈ આવું. ”

પછી ઘડે ઘડે પાણી રેડી, આખા આંગણામાં દાદવ કરી, રામ જાડને પાણી પાવાનું પૂરું કરી રહ્યો. એટલામાં નારાયણી નદી ઉપરથી ન્હાઇને આવી. દિગમ્બરી આટલો વખત ધીમે ધીમે પ્રજ્ઞા રહી હતી, કારણકે તેની આંખ આગળ જ આ હિતકર વિરાટ કાર્ય આરંભાયું અને પૂરું થઈ રહ્યું ! દીકરીને જોઈને જ તે ધાંટે પાડી ઉડી, “ જો તો નારાયણી, જરા નિરખ તો ખરી, તારા દીયરનું કારસ્થાન ! આંગણાની વચમાં પીપળો રોપીને કહે છે, ‘ છાંયો થશે ! ’ અને પછે જો પેલા હરામખોર બોળાનું કારસ્થાન ! એક વાંસની જાડી જ કાપી લઈને આવી રહ્યો છે—વાડ કરવી જોઈયેને ! ”

નારાયણીએ નજર કરી જોયું તો સાચે જ એક ભારે. • વાંસ હાંખળા સોતા ઘસડતો ઘસડતો બોળો આંગણામાં પેંડો. બોળો રામને લગભગ સમોવડીયો હતો. નારાયણી હસવા લાગી. એક તરફ માનો તપેલો મિઝળ, બીજી તરફ રામનાં પરાક્રમ; બન્ને તેની નજરે તો ભારે હસવા જેવો વેપાર લાગ્યો. હસતાં હસતાં બોલી, “ આંગણાની વચમાં પીપળાનું જાડ રોપી શું કરીશ રે ? ”

રામ આશ્ચર્યથી બોલ્યો, “ શું કરીશ કેમ બાબી ? કેવી મુન્દર છાંયા થશે, ખબર છે ? અને પેલી જે નાની ડાળ ગુઝે છે તે બોટી થશે—અરે ગોવિન્દ આંગળા કર મા રે—મોટી થશેને ત્યારે ગોવિન્દને સાર એક ઝુલો બાંધશું. બોળા, જરા

હિંચી વાડ કરવી જોઈશે, નહિ તો કાળી * અંદર મ્હોં ધાલી ખાઈ જશે. લાવ છરી મારા હાથમાં; તારાથી નહિ થાય.” ખટખટ ખટખટ વાંસ કાપવું શરૂ થઈ ગયું.

નારાયણી હસતી હસતી બગલમાં લીધેલો ભરેલો ઘડો રસોડામાં મુકવા ગઈ.

કોઈથી દિગમ્બરીની આંખ સળગવા લાગી. દીકરીની સામે ટાળા કાઢીને બોલી, “તેંય કશું કહ્યું નાહને ! અહીં ત્યારે પીપળો થશે, કેમ ?”

નારાયણી હસીને બોલી, “મા, અકળાઓ છો શા સારું ? એવડું મોટું ઝાડ કે’ દહાડે થવાનું ? એને કાંઈ મુશ્કેલી થોડાં જ છે, ને ઘડા ઘડા પાણીએ એને રોપ લાગવાનો ? એ તો કાલે જ સૂકાઈ જશે.”

દિગમ્બરી જરા પણ શાન્ત ન થઈ બોલી, “શું ધૂળ સૂકાઈ જશે ? ભલું ચાહતી હોય તો કબેડીને ફેંકા દે.”

નારાયણી ચોંટાંતે બોલી, “આપરે ! તો તો પછી કેમ બચે ખરું કે ?”

દિગમ્બરી—કેમ ? ઘર શું એના એકલાનું છે ને એના મનમાં આવ્યું કે આંગણુની વચ્ચે પીપળાનું ઝાડ રોપવા દેવું ? તમે તો જાણે કાંઈમાં નહિ ? આપણો બોવિન્દ પણ કાંઈમાં નહિ કે ? અરે માડી, પીપળાના ઝાડ ઉપર આંખા જગનના કાગડા, સમડી વગેરે પંખી માળા આંધશે, લાડકાં બાડકાં ફેંકી આંગણું બગાડશે, તો હું તો નારાયણી, અહીં નહિ રહી શકું. તમ લોકોને એનો એટલો બધો ડર શા સારું તે તો કહે

મને ? માફ જો ધર હોત, નારાયણી, તો હું જોઈ લેત કે એનાં એનાં કેટલાં ચાલે છે. એક દિવસ સીધો કરી નાખત. ”

નારાયણી માના હૃદયનું તળીયું જાણે આરસી જેવું સાફ જોઈ શકી. જરા ચૂપ બેસી રહી, પછી ખડખડ હસી પડી બોલી, “ નાદાન છે. એને કાંઈ એટલી બધી સમજ છે ? સમજણો હોય તો કોઈ પોતાના ધરના આંગણમાં પીપળાનું ઝાડ રોપે ? ચાર દિવસ જવા દો, પછી એ પોતાની મેજે જ એને ફેંકી દેશે. ”

દિગમ્બરી—ફેંકી દેશે ! એ શું ફેંકી દેશે, હું જાતે જ ફેંકી દઈશ.

નારાયણી બોલી, “ ના, બા, એવું ના કરશો. તમને સાચું કહું છું. તમે એને ઝાળખતાં નથી. હું તો નહિ, પણ એના મોટા ભાઈ પણ એને અડવાની હિમ્મત નહિ કરે, બા ! આજનો દિવસ જવા દો. ”

દિગમ્બરી ચીડાઈને બોલી, “ વાર, વાર, તું કપડાં સૂકવ જા. ”

બપોરે નારાયણી પોતાના ઝોરડામાં બેસી તકીયાનો ગલેફ સીવતી હતી. નેત્રે દોડતી આવી બપોર આપી, “ મા, સત્યાનાથ વળ્યું. દિદિમાએ છોટાબાપુનું ઝાડ ઉખાડી ફેંકી દીધું. નિશાળથી આવીને તે કોઈને જાણવા નાહ દે. ”

નારાયણી સીવવાનું પડતું મુકી દોડતી આવીને જુએ છે તો સાચે જ ઝાડ ન હતું. પૂછ્યું, “ બા, રામનું ઝાડ ક્યાં ગયું ? ”

દિગમ્બરી તોબરા જેવડું મ્હોં કરી, આંગળી કરી બતાવી બોલી, “ પેલું રહ્યું. ”

નારાયણીએ પાસે જઈને જોયું તો તે માત્ર ઉઠાવીને ફેંકી દીધું ન હતું. તેને મારી મચરડીને બાંગી નાખી ફેંકી દીધું હતું. ત્યાંથી તેને ઉઠાવીને બહાર ફેંકી દઈ, નારાયણી ધરમા ચાલી ગઈ.

નિશાળમાંથી આવી રામ પહેલો પ્રથમ પોતાનું ઝાડ જોવા ગયો, અને લાગલો જ નાચી ઉઠ્યો ! ચોપડી, નોટચુક વગેરે ફેંકી દઈ ખૂસો પાડી ઉઠ્યો, “ભાભી, માફે ઝાડ ?”

નારાયણી રસોડામાંથી બહાર નીકળીને બોલી, “કહું, આવ અહીં.”

“ના, નહિ આવું. ક્યાં માફે ઝાડ ?”

“અહીં આવની, કહું.”

રામ પાસે આવતાં જ તેને તે હાથ પકડી ધરમાં લઈ જઈ બોળામાં બેસાડી માથા ઉપર, મ્હોં ઉપર હાથ ફેરવતી ફેરવતી કહેવા લાગી, “મંગળવારે કાંઈ પીપળો રોપાય ?”

રામ શાન્ત થઈને પૂછવા લાગ્યો, “કેમ, શું થાય ?”

નારાયણી હસતાં હસતાં બોલી, “શું થાય ? ધરેની મોટી વહુ મરી જાય.”

રામ ધડીક વાર કરમાયલું મ્હો કરી, બોલ્યો, “નમ્રો, જૂઠું બોલો છો.”

નારાયણી હસતાં હસતાં બોલી, “ના રે, જૂઠી વાત નથી, પંચાંગમાં લખેલું છે.”

“ક્યાં ? જોઈ પંચાંગ ?”

નારાયણી ભારે મુંઝવણમાં પડી. એકાએક ગંભીર વિસ્મય ઓગટ્ટ કરી બોલી, “તું તે કેવો છોકરો છે ? મંગળવારે પંચાંગનું

નામ ન લેવાય—તોય તું જોશે કે ? એ વાત તો બોલો પણ જાણે છે. જોઈએ બોલાવ તો તેને.”

આવું બારે અજ્ઞાન રખેને બોળા આગળ ઉઘાડું પડી જાય એ બંધે તરત જ ઝંખવાણો પડી રામ પોતાના બન્ને હાથે માતા સમી બાણીને ગળે વળગી પડ્યો, અને તેની છાતીમાં મ્હોં છુપાવી બોલ્યો, “એ તો હુંયે જાણું છું. પણ ફેંકી દઈએ તો પછી તો પાપ ન લાગેને ?”

નારાયણી તેનું માથું છાતી ઉપર દબાવીને બોલી, “ના, હવે પાપ ન લાગે.” તેની બન્ને આંખમાં પાણી ભરાઈ આવ્યાં. કેમળ સ્વરે બોલી, “હે રામ, હું મૂરી જાઉં તો શું કરે ?”

રામ જોરથી માથું દબાવી બોલ્યો, “જાઓ—એવું બોલાવ ?”

નારાયણી છાતીમાંની આંખનાં આંસુ લૂછી બોલી, “ઘરડી થઈ, મરવાની નહિ કે ?” હવે રામ વિનોદ સમજી મયો. એટલે મુખ ઉઘ્યું કરી હસીને બોલ્યો, “તમે ઘરડાં હશે ? એકે દાંત તો પડ્યો નથી, એકે નિમાળો તો ઘોળો થયો નથી.”

નારાયણી બોલી, “નિમાળા પાક્યા કે તરત જ હું નહીંના જળમાં એક દિવસ ડૂબી મરીશ. ન્હાવા જઈશ અને પછી પાછી આવીશ જ નહિ.”

“કેમ જાણી ?”

“તારે ડુબે જ તો ! મારાં માનું તું માનતો નથી, રાતદિન તું ઝગડો કરે છે—તો પછી હું પાછી આવીશ જ નહિ તે દિવસે તને ખમર પડશે.”

આ વાત રામે માની તો નહિ, પણ મનમાં ડરી બોલ્યો, “વાર, હવે હું કશું નહિ બોલું. પણ એ કેમ મને એવી રીતે બોલાવે છે ?”

“ ભલેને બોલાવતાં. એ મારાં મા, એટલે તારાંયે મોટરાં કહેવાય. જેમ તું મને ચાહે છે, તેમ તેમને પણ ચાહશે ?”

રામે પાછું બાબીની છાતીમાં મ્હોં સંતાડ્યું. બાબીની છાતી ઉપર મ્હોં રાખીને તો આટલાં વરસ થયાં તે ઉછર્યો છે, શી રીતે આવું બચંકર જૂઠું બોલતાં તેની જીભ ઉપડે ? એ તો તેને માટે અશક્ય જ હતું.

નારાયણી મળગળી થઈ બોલી, “મ્હોં સંતાડયે તે શું વળે ? કહે.”

આ જ ધડીએ દિગમ્બરીએ દેખા દીધી. કંઠમાં થોડું મધ ચોપડી બોલી, “ કામુકાજ નથી નારાયણી ? દીયરને લઈને લાડ લડાવે છે, અને પોતાનો દીકરો પણ રોષ રોષને મરી જાય છે.” રામે તરત જ મ્હોં ઉંચું કરી જોયું. તેની બન્ને આંખ હિંસ પથુના જેવી લાલચોળ થઈ હતી.

નારાયણીએ જોરથી તેનું મ્હોં છાતી ઉપર ખેંચી લઈ માને કહ્યું, “ છોકરો રડે છે શા સાર ?”

“શા સાર ? તો સાઈ !” કહી દિગમ્બરી ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

બનાવીને કહેવા જેવું એક જૂઠું બહાનું પણ તેને જડ્યું નહિ.

રામ જોરથી માથું ઉપાડી બોલ્યો, “એ ડાકણતું હું કોઈક દિવસ ગળું દબાવી દઈશ. ”

નારાયણી તેના મ્હોં ઉપર હાથ દાખી બોલી, “થૂપ, બળ્યા મ્હોંના; મા થાય એ !”

ચારેક દિવસ પછી એક દિવસ જમવા બેસી, ‘હ’ ‘આ’ કરી, બે’ક વાર પાણી પી, રામ ભાતની ચાળીને હડસેલો મારી ખસેડી નાખી ઉભો થઈ પગ પછાડવા લાગ્યો. “એ ધરડી ડાકણીનું રાંધેલું હું ખાઈશ નહિ; કદિ ખાઉં નહિ. મર્યાએ મ્હેં બળી ગયું, બાબી—ઓ બાબી—” બરાડા સાંભળી નારાયણી સેવાપૂજા છોડી આવી ઉભી. “શું થયું રે ?”

રામ ક્રોધથી રોઈ પડ્યો. “હું કદિ ન ખાઉં. કદિ ન ખાઉં. એને અહીંથી કાઢો.” બોલતો બોલતો વાવાઝોડાની જેમ તે બહાર નીકળી પડ્યો.

નારાયણી દિડમૂઠ થઈ, ધડીક વાર ઉભી રહી બોલી, “બા, વારીવારીને તમને કહ્યું કે શાકમાં એટલાં મર્યાં ન નાખો. આટલાં મર્યાં ખાવાની આ ધરમાં કોઇને ટેવ નથી.”

દિગમ્બરી અગ્નિમૂર્તિ થઈ બોલી, “મર્યાં ક્યાં દેખ્યાં ? બે મર્યાં માત્ર મસાલામાં વાટચાં હતાં તેમાં આટલું તોફાન ?”

નારાયણી ક્રોધવાદને બોલી, “બે મર્યાં પણ ન નાંખો તો, બા ? જ્યારે કોઈ કદિ ખાતું નથી ત્યારે—”

“ચૂપ રહે નારાયણિ, ચૂપ રહે. મને રાંધવા શીખવવા મા આવ. ચૂલામાં ને ચૂલામાં તો મને પળીયાં આવ્યાં, અને આજે પેટેજણી દીકરી રાંધતાં શીખવવા આવી ! બળ્યો મારો અવતાર.”

નારાયણી ખીન્નું કશું બોલ્યા વિના રસોડામાં જઈ નવેસર રાંધવાની બ્યવસ્થા કરવા લાગી.

દિગમ્બરીએ બારણામાં પગ લાંબા કરીને, કપાળમાં ટપલા મારતાં મારતાં મોટેથી છોડા વાળ્યો, “ભાઈ રે ! ક્યાં

ગયો તું ! એક વાર બોલાવી લેને ! હવે નથી સહેવાતું, માથ !
જે મ્હોંમાં આવે તેવી ગાળ મને દે છે રે ! હું ધરડી ! હું ડાકણી !
મને કાઢી મુકવાને કહે છે રે ! એવાં દીકરીજમાઇને ત્યાં
અન્ન ખાવા હું ક્યાંથી આવી રે ? આના કરતાં રસ્તામાં બીખ
માગવી હજાર ગણી સારી. મુરો, આવ મા, આપણે જમ્યે;
આ ધરમાં હવે અન્નજળ હરામ છે.”

સુરધુની રોડ રોડ થઈ માની પાસે આવી ઉભી હતી.
દિગમ્બરી તેનો હાથ પકડી ચાલી જવાને તૈયાર થઈ.

નારાયણી મુલથીયું ઉંચું મુકી, આવીને રસ્તો રોકી ઉભી રહી.

દિગમ્બરી રોતી રોતી બોલી, “ના. અટકાવ ના, અમને;
નારાણિ, જવા દે ! બહેતર છે કે ભૂખેતરસે જાડ તમે મરવું,
પણ તારું અન્ન ખાવું નથી, તારા ધરમાં મુવું નથી.”

નારાયણી હાથ જોડી બોલી, “કેના ઉપર ચીડાઈને
જાઓ છો, બા ? અમે શું કાંઈ ગુન્હો કર્યો છે ?”

• દિગમ્બરીના બેંકડાએ વળી વધારે જોર પકડ્યું. નાક-
માંથી બોલી, “હું કાંઈ નાની કોઈ નથી, નારાણિ, બધું •
સમજું છું. તું આંગળી ન કરી આપતી હોય તો શું એની
આટલી હિમ્મત ચાલે ? હું ડાકણી ? હે, મને કાઢો ? વાર ત્યારે •
જાડ છું. અમે તે તમારો પીડા—બલા—ઓશીયાળાં. છોડ
રસ્તો, કહું છું.”

નારાયણી માના બંને પગ ઉપર હાથ મુકી બોલી, “બા.
આજનો દહાડો માફ કરો. વાર, એમને આવવા દો. પછી
છમ્પા હોય તેમ કરો.” પછી હાથ પકડી ખેંચી લઈ જઈ,
બંને પગ પર પાણી નાખી લુગડાના છેડા વઘી લૂછી લઈ એક
પાટ પર બેસાડી પંખો લઈને પવન નાખવા લાગી.

તેનો ક્રોધ તે ધડીએ શાન્ત થયો તો ખરો, પણ ખરોરે રયામલાલ જમવા બેઠો કે તરત જ બારણાની લાગમાં ભરાય દુરકે દુરકે રોય પડી. પ્રથમ રયામલાલ દિગ્ભૂત થઈને જોઈ રહ્યો. પછી એક પછી એક બધી વાત બાણીને અધુરું ખાઈ અધુરું છાંડી ઉઠી ગયો.

નારાયણી સમગ્ર એ ક્રોધ કેના ઉપર હતો. નૃત્યકાળી સહન કરી શકી નહિ. ઘરમાં તે ચોખ્ખાબોલી હતી. ચટ દમને કહી દીધું, “દિદિમા, બાણીબુઝીને તમે બાપાને જમવા દીધા નહિ. તમારી આંખનાં આંસુ કાંઈ સૂકાઈ નહોતાં જતાં, દિદિમા, ઘડી પછી પાડી શકાત.”

દિગ્ભૂતરી મ્હોં કાળું વઢરી ચૂપ બેસી રહી.

સાંજને પહોર રામ ક્યાંકથી ફરીને આવ્યો. આ ઓરડામાં પેલા ઓરડામાં શોધી આવી બાબીના ઓરડામાં જઈને જોયું તો તે ગોવિન્દને લઈને સુતી હતી. તેને કાંઈક દાળમાં કાળું તો લાગ્યું. છતાં ધીમે ધીમે બોલ્યો, “બૂખ લાગી છે તે.”

બાબી બોલી નહિ.

તે જરા ચાંપીને બોલ્યો, “શું ખાઉં?”

નારાયણી સુતી સુતી બોલી, “હું નહિ બાણું, જા અહીંથી.”

“ના, નહિ જઈયે. અમને બૂખ નહિ લાગી હોય, કેમ?”

નારાયણી મ્હોં ફેરવી ચીડાઈને બોલી, “તું મને સંતોર ના, રામ. નેત્ર છે, તેને કહે.”

રામે કશું બોલ્યા ચાલ્યા વિના બહાર જઈ નેત્રને શોધી કાઢીને તેની પાસે આવતું આવ્યું.

નેત્ય બાહું કરીને તૈયાર જ ઉભી હતી. વાટકે દૂધ, પૌઆ અને ચાર પાંચ કેપરાના લાડુ આણીને આપ્યા.

રામ ચીડાઈને બોલ્યો, “આટલું જ કેમ ?”

નેત્ય બોલી, “ છોટાપાપુ, બહું પૂછો તો આજે વધારે ગરબડ ન કરો. પાપુ ખાધા વિના કચેરી ગયા છે, મા ખાધા વિના ગોવિન્દને લઈને સુતાં છે. ગરબડ સાંભળીને જો ઉડીને આવ્યાં તો અમારી ભુંડી વધે છે એમ સમજજો.”

રામ તો તે જોઈને જ આવ્યો હતો. ઝાઝી પંચાત ક્યાં વિના થોડું દૂધ પી, પૌઆ અને લાડુ ઘોલીયાના છેડામાં લઈ તળાવની પાળે ઝાડે તળે જઈને બેઠો. ખાવા પરથી તેનું મન ઉડી ગયું હતું. બાબીએ ખાધું નથી; પૌઆ ચાવતો ચાવતો તે વિચાર કરતો હતો કે ઋષિ મુનેશ્વરી મારક હું એકદો મંત્ર જાણુતો હત તો અહીં બેડાં બેડાં બાબીના પેટમાં અન્ન પહોંચાડત. પણ મંત્ર ન જાણુતો હોય શો ઉપાય લેવો તે નક્કી કરી શક્યો નહિ. પાછા જઈને તેમને ખાવાનો આગ્રહ કરવા જતાં પણ તેને શરમ લાગતી હતી. તે ઉપરાંત, દાદાએ પણ ખાધું ન હતું. આગ્રહ કરેલે એ શું વળે ? બોળામાંથી પૌઆ વગેરે પાણીમાં ફેંકી દઈ તે આમતેમ કરવા લાગ્યો. માત્ર તેના મનમાં એટલો વિચાર ઘોળાયાં કરતો હતો કે બાબીએ ખાધું નથી. એ વાત મનમાં તે જેમ જેમ ફરી ફરી આણુવા લાગ્યો તેમ તેમ તેના મનમાં તે વધારે વધારે ખુંચવા લાગી.

રાત્રે સ્થામલાલે પોતાની સ્ત્રીને કહ્યું, “ મારાથી હવે નહિ સહેવાય. એની સાથે હવે રહેવાય એમ નથી. ”

નારાયણી દિઠમૂઠ થઇ પૂછવા લાગી, “કેની વાત કરે છે ?”

“રામાની. તારી મા ચાર પાંચ દિવસ થયાં લાગટ મારી આગળ ફરીયાદ કરે છે કે રામ તેનું મનમાં આવે તેમ અપમાન કરે છે. હું ચાર પાંચ સારા માણસને બોલાવી તેમની આગળ બધી મિલકતનો સરખો ભાગ કરી તેને જીદું કરી આપીશ. હવે મારાથી નથી થોભાતું.”

નારાયણી ધડીક વાર સૂમની ત્રાશક બેસી રહી. પછી બોલી, “રામને જીદું કરી આપશો ? એવી વાત જીભ પર પણ ના આણુશો. એના મ્હોંએ તો હજી દૂધ ગંધાય છે. માલ મિલકત લઇને એ કરશે શું, તે તો કહે ?”

શ્યામલાલ કટાક્ષમાં બોલ્યો, “દૂધ જ ગંધાય છે તો ! માલ મિલકત લઇને તે શું કરશે તે તો તે જ જાણે.”

નારાયણી બોલી, “તે નહિ જાણે, હું જાણું. પણ મા તમને ચાર પાંચ દિવસ થયાં એ જ વાતો કરી રહ્યાં છે કેમ ?”

શ્યામલાલ જરા ઝંખવાણો પડી વાત ઉડાવતો બોલ્યો, “ના, એમણે કશું કહ્યું નથી. લોકોનેયે તો આંખ છેને ? હું પોતે કાંઈ દેખી શકતો નથી એમ તું માને છે ?”

નારાયણી—ના એમ હું માનતી નથી, પરંતુ એનું કાણુ છે ? કેને લઇને એ જીદો રહેશે ? મા બહેન છે, કે કોઈ માસી ફાઇ છે ? એને રાંધી કાણુ જમાડશે ?

શ્યામલાલ ચીડાઇને બોલ્યો, “એ બધું હું નહિ જાણું.” મ્હોંએ તો બોલ્યો ‘હું નહિ જાણું’ પણ મનમાં સમજતો હતો. આવું ચોખ્ખું ચાંદની જેવું ન જાણી તે જામ કયાં ? નારાયણી કાંઇક કહેવા ગઇ, પણ તેના હોઠ કાંપી ઉઠ્યા,

એટલે ધડીક વાર ચૂપ રહી, સાવધ થઇ, જરા ભારી અવાજે બોલી, “જુઓ, તેર વરસની ઉમરે જ્યારે છોકરીઓ કુકા રમે છે ત્યારે આપણાં માં મારા માથા ઉપર આ સમસ્ત કુટુંબનો ખોળે નાખી સ્વર્ગ સીધાવ્યાં હતાં. તેઓ જોતાં હશે કે એ ભાર હું વહી રહી છું કે નહિ. રાંધી ખવડાવવું, છોકરાં ઉછેરવાં, લોકવ્યવહાર, કુટુંબકળીલો—સૌ એકલે માથે વહી આજે છવ્વીશ વરસની અર્ધી ધરડી થઈ છું. હવે મારા ધરખટલામાં તમે વચ્ચે પડશો, તો સાચું કહું છું તમને, હું નદીમાં પડીને મરી જઈશ. પછી બીજી વાર પરણીને રામને જુદો કાઢી, તમારી ઇચ્છા હોય તેમ જાસાર ચલાવજો. હું જેવાયે આવવાની નથી, કહેવાયે આવવાની નથી. પણ હમણાં નહિ.”

શ્યામલાલ મનમાં મનમાં સ્ત્રીથી ડરતો. કશું બોલ્યો નહિ. વાત તે રાત્રે ત્યાં જ રહી. બીજે દિવસે નારાયણી રામને સાંડમાં બેસાડી અતિથય હેતથી પીઠે હાથ ફેરવતી ફેરવતી બોલી, “રામ, હવે તારે અહીં રહેવાની જરૂર નથી, બાઈ. તું ક્યાંક જુદો રહેવા જા—કેમ રહેવાશેને ?”

રામ તરત જ કબુલ થઇ મ્હોં મલકાવી બોલ્યો, “રહેવાશે બાબી. તમે, હું, જોવિન્દ અને બોબો. ક્યાં જઈશું, બાબી ?”

નારાયણી ચૂપ જ થઇ રહી. હવે શું કહેવું એને ? પણ રામે વાત પડતી મેલી નહિ. તેનામાં તો ઉમંગ ઉત્પન્ન થયો હતો. બોલ્યો, “ક્યારે જઈશું, બાબી ?” આ સવાલના જવાબમાં તે તેનું મ્હોં છાતી ઉપર ખેંચી બોલી, “તારી બાબી વિના એકલા તારાથી ક્યાંય ન રહેવાય ?”

રામ ડોકું ધુણાવી બોલ્યો, “ના”

“ ને બાબી જો મરી જાય તો ? ”

“ જાઓ, જાઓ ! ”

“ જાઓ જાઓ નહિ. હમણું બાબીની વાત સાંભળતો નથી, પણ પછી ખબર પડશે જો. ”

રામ ધન્ધાર કરતાં બોલ્યો, “ ક્યારે તમારી વાત સાંભળી નથી ? ”

નારાયણી—ક્યારે સાંભળે છે તે જ દહેની. કેટલીયે વારે દહું કે મારી માનું અપમાન ન કરે, તોજુ તું તેમનું અપમાન કર્યા વિના રહેતો નથી. કાલેયે કયું. આ ઘડી હું જ્યાં જવાય ત્યાં નાકની દાંડી જોઈને ચાલતી પડીશ.

“ હુંયે સાથે આવીશ. ”

“ તને શી રીતે ખબર પડશે, હું ક્યાં જઈ છું ? હું છાનીમાની જઈશ. ”

“ ને ગોવિંદ ? ”

“ તે તારી સાથે રહેશે. તેને તું મોટો કરજો. ”

“ ના બાબી, મારાથી નહિ થાય. ”

નારાયણી હસીને બોલી, “ તારે જ કરવો પડશે. ”

હવે રામ બધી વાત બોલી માની ખડખડ હસતાં હસતાં બોલ્યો, “ બધી જૂઠી વાત. તમે ક્યાંય જવાના નથી. ”

“ જૂઠી નહિ, સાચી. જેજે હું ચાલી જઈશ. ”

રામ મુંઝાઈ બોલ્યો, “ ને જો હું તમારું બધું દહેલું સાંભળું તો ? ”

નારાયણી હસતાં હસતાં બોલી, “ તો નહિ જાઉં. તો તારે ગોવિંદને મોટાંયે નહિ કરવો પડે. ”

રામ ખુશ થઈ બોલ્યો, “ વાર, ત્યારે આજથી તમે જોજો. ”

બીજા આઠ દશ દિવસ નિર્વિધિ ચાલ્યા ગયા. દિગમ્બરી કટાક્ષ કરતી નહિ એમ નહિ, પણ રામ ચીડાતો નહિ. બાબીની તે દિવસની વાત પૂરેપૂરી માની નહોતી, પણ તેનો ડર લાગી ગયો હતો. પણ ભગવાન અવળો હતો. ફરી ઉપાધિ ઉભી થઈ. આજે દિગમ્બરીએ પોતાના પિતૃના શ્રાદ્ધ માટે બાર શ્રાદ્ધણુ જમાડવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો. પિતાનો પ્રેતાત્મા આટલા દિવસ પોતાના છોકરાને ત્યાં સુધ રહ્યો હતો, તે હવે દોહિતર જમાઈને ઘેર આવળ કરવા લાગ્યો—બહેને સ્વપ્નમાં—પણ તેથી તેને તૃપ્તિ ક્યાં વિના ચાલે ?

સવારે રામ આંક લખતો હતો, ત્યાં ભોળો આવીને કાનમાં ખબર દઈ ગયો, “ દાંડાકુર, ભગો ખેડુત તમારા કાર્તિક ગણેશને પકડવા માટે જાળ લાવ્યો છે. ચાલો જુઓ.”

અહીં જરા ખુલાસો કરવાની જરૂર છે. અનેક દિવસની ઘરડી મોટી જામરદસ્ત બે લાલ માછલીઓ ઘાટ ઉપર હમેશાં ફર્યા કરતી. બન્ને માણસથી બિલકુલ ડરતી નહિ. રામ એને પોતાની પાળેલી માછલી ગણતો, અને તેનાં તેણે નામ પાડ્યા હતાં: કાર્તિક અને ગણેશ. આ ૧૧ીયાનું બાળ્યે જ કોઈ હશે જેણે કાર્તિક ગણેશનાં અસાધારણ રૂપગુણનાં વર્ણન રામની પાસે સાંભળ્યાં ન હોય, અને તેના આશ્રયથી તેમને બેવા ગયાં ન હોય. તે બન્નેમાં શ્યાં ખાસ હીરામોતી જડેલા હતાં તે તો કેવળ રામ જ જાણતો, અને બેમાંથી કોણ કાર્તિક અને કોણ ગણેશ તે પણ તે જ ઝોળખી શકતો. ભોળો પણ હમેશાં બહેને ઝોળખી ન શકવાથી રામની પાસેથી કાન અમળાવવાની સજ્જ મેળવી ચુક્યો હતો.

* નારાયણી હસીને કહેતી, “ રામના કાર્તિક ગણેશ કામ આવશે મારા શ્રાદ્ધ વખતે. ”

ભોળાની ખબરથી રામને જરાયે ગમરાટ પેદા થયો નાહ. તે પાટી ઉપર વધારે નીચો વળાને બોલ્યો, “ એક વાર જળ નાખે, પછી મજા જુઓ. જળ તોડીને તે બહાર નીકળી જશે. ”

ભોળાએ કહ્યું, “ ના, દા’ઠાકુર, આપણી જળ નથી તો. ભગો માછીઓની જાડી મજબૂત જળ શોધી લાવ્યો છે, તે નહિ વટે. ”

રામ સ્લેટ મુઠ્ઠી દબ બોલ્યો, “ ચાલ તો જોઉ. ”

તળાવની પાળે આવીરે જોયું તો તેના કાર્તિક ગણેશની સામે સાચે જ કાવતું ચાલી રહ્યું હતું.

ભગો ઘાટની પાસે પાણીમાં થોડા પૈંઆ નાખી જળ તૈયાર કરી ઉભો હતો. રામે જઈ તેને એક ધક્કો મારી કહ્યું, “ અભાગીયા, પૈંઆ નાખી મારી માછલીને બોલાવે છે ? ”

ભગો રોવા જેવું મ્હોં કરી બોલ્યો, “ બડા બાપુ હુકમ દઈ ગયા છે. બીજી માછલી ક્યાયે ન મળી, દા’ઠાકુર. ”

રામ તેના હાથમાંથી જળ છીનવી લઈ ફેંકી દબ બોલ્યો, “ જા ભાગ અહીંથી. ”

ભગો જળ ઉઠાવી ધીરે ધીરે ત્યાંથી વિદાય થયો.

રામ પાછો આવી ફરી સ્લેટ પેન લઈને બેઠો. કોઠના ઉપર કોધ ન કરવો એવી તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી.

દિમગ્ધરીએ આજે પૂજાપાઠ બહુ વહેલાં આટોપી લીધાં હતાં. નેત્રે આવીને ખબર આપી, “ માછલી ન મળી, દિદિમા. ”

છોટાબાબુએ ભગા ખેડુને મારીઝુડીને ત્યાંથી ભગાડી મુક્યો છે.” આ બે મચ્છીઓ ઉપર દિગમ્બરીની નજર હતી. મોટી લાલ માછલીના માથા વિષે એ વિધવાને અપરંપાર આકર્ષણ હતું. તેને પોતાના સ્વાદની ખાતર જ એ માછલી માટે લોભ લાગ્યો હતો એમ નહિ; પણ ‘આવું પુણ્યકાર્ય’, અને તે પ્રસંગે મારે હાથે રાંધીને સદ્બ્રાહ્મણને જમાડી પુણ્ય અને ખ્યાતિ મેળવું’ એવી વાસના અનેક દિવસથી તેના મનમાં તે પોષી રહી હતી. કાલે જમાઈની રજા લાઈ—એટલે કાર્તિક ગણેશનું નામ સુદ્ધાં ન પાડી—માછીઓની મોટી જળ જોઈ મંગાવી, પોતાના ખેડુ ભગાને ચાર આના બક્ષિશના કબુલ્લી બંધા ઘાટ એક રીતે બરોબર ઘડી રાખ્યો હતો. આજે સવારે પણ તે પેલાં બે પ્રાણીને ઘાટની પાસે ધરતાં જોઈ આવી નિશ્ચિન્ત થઈ પ્રકુલિત ચિત્તે જાપ કરવા બેઠી હતી. આ બધું થઈ ચુક્યા પછી તેણે આવીને તેને જે દુઃખદ સમાચાર આપ્યા તેથી તે સારાસાર-જાણશૂન્ય થઈને બેઠી. તેને દાંત પીસવાની આદત હતી. એકાએક દાંત પીસી ગળાની માળા ઉંચે પકડી રાખી બોલી ઉઠી, “અરે, કેવો દુરમન જન્મ્યો છે મારો ! ક્યારે એ લડધોં મરે જે મારી આંતરડીને ટાઢક થાય. વાસી મ્હોંમાં હજી પાણી સુદ્ધાં નથી પડ્યું. ઠાકુરદેવતા ! જે તમે સાચા હો તો ત્રણ રાત પણ ન જવી જોઈએ.”

પાસે બેસીને નારાયણી શાક મોળતી હતી. તે ત્યાંથી વિજળાવેગે ઉઠી જઈ બરાડો પાડી ઉઠી, “મા !” સાંભળ્યું છે કે સંતાનને મુખે નીકળતા ‘મા’ શબ્દની તોલે કશું આવે એમ નથી. પણ એ તો માત્ર સાંભળ્યું છે. પણ નારાયણીના મુખમાં તો આજે સાચે જ ‘મા’ શબ્દની તોલે કશું લાગતું

ન હતું. આ એક અક્ષરની ખૂબે દિગમ્બરીની છાતીનું લોહી થીજી ગયું. પણ નારાયણી પણ ખીજી કશું બોલી શકી નહિ. જોતજોતામાં તેનાં બન્ને મંડસ્થળ ઉપરથી ટપટપ આંસુ પડવા લાગ્યાં. ધડીક પછી આંખ લૂછી, જ્યાં રામ પાડા લખતો હતો ત્યાં જમને ઉભી રહી અને તેને કઠોર સ્વરે પૂછ્યું, “તેં ભગા ખેડુને મારીકુડીને હાંકી કાઢ્યો શું?” રામ ચમકી રહેટ ઉપરથી ખેટો થઈ ધડીક તેની સામે જોષ રહ્યો, અને જવાબ આપવાની ગરબડમાં પડ્યા વિના જીવ લઇને બીજા બારણેથી બાગ્યો.

નારાયણી ખરી વાત સમજી શકી નહિ, એટલે તેણે પાછી આવી ભગા ખેડુતને બોલાવી મંગાવ્યો અને માછલી પકડી લાવવા હુકમ આપ્યો. ‘હુકમ થવાથી ભગો જળ લઇને ગયો અને તરત જ એક મોટી લાલ મચ્છી આંધ પર નાંખી લાવી ‘ધડામ’ કરીને આંગણમાં નાખી.

નારાયણી રસોડાના બારણામાં ઉભી રહી માછલી જોઇને તરત કંપી ઉઠી. ચંકામાં પડી પૂછ્યું, “અરે, આને ઘાટ પરથી તો પકડી નથીને? એ રામની કાર્તિક ગણેશ તો નથીને?”

ભગો આટલી જલદી આવડી મોટી માછલી લઇ આવી શક્યો તેથી બહાદુરી બતાવી બોલ્યો, “જી હાં, માજી, એ ઘાટ પરની જ મચ્છી. જખ્ખર મચ્છી છે!” દિગમ્બરીના તરફ આંખળી બતાવી બોલ્યો, “પેલાં માજીએ એ જ પકડી લાવવાનું કહ્યું હતું.”

નારાયણી સ્તબ્ધ થઈ ઉભી રહી. વૃત્તકાળી રામ ઉપર બહુ દયા રાખતી એમ નહિ, પણ માછલી જોઇને તેણે ખીજાઈ.

દિગમ્બરીને કહ્યું, “વાર દિદિમા, ફળીયાના સૌ લોકો છોટાબાપુના કાર્તિક ગણેશની વાત તો જાણે છે. તમે શું જોઈને એ માછલી પકડવાનો દુકમ આપ્યો? એ ત્રણ તળાવમાં શું બીજી માછલી મળી નહિ? દશ બ્રાહ્મણ જમવાના છે, ત્યાં આવડી અધમણીની માછલીને કરશે શું? એને સંતાડો ક્યાંક. છોટાબાપુ ક્યાંક ગયા છે તે હમણાં જ આવીને ઉભા રહેશે.”

દિગમ્બરી મોં ચડાવી બોલી, “આટલું બધું જાણતી નથી, બાપુ. એક માછલી પકડી તેમાં બધાંએ ભેગાં મળી હોહા કરી મુકી. આને સંતાડું, એટલે પછી બામણ ન જમાડવા કેમ?”

નેત્ય—તમારા બામણ જમશે એ અહીં વાગે. હજી બહુયે વખત છે. છોટાબાપુને પહેલા જમાડી નિશાળે જવા દો, નહિ તો આજે મરી છુટ્યાં સમજવાં. ઓ મા ! ભોળો અહીં હમણાં તો ઉભેલો હતો, ગયો ક્યાં? તેને ખબર પહોંચાડવા ગયેલાં છે. જે કરવું હોય તે કરો મા, હવે ઉભાં ના રહો.”

ભગો ચાર આનાના પૈસાને લોભે જાળ શોધી લાવ્યો હતો. અહીંનો બધો તાલ જોઈ નગદ નારાયણની આશા છોડી જાળ લાંબને વિદાય થયો. કામ પડે ત્યારે રામ ખોળેલો ક્યાં જડી આવે તેની ભોળાને ખબર રહેતી. તે દોડતો જઈ વાડીને ઉત્તર બાજે જમરૂખી તળે જઈને ઉભો રહ્યો. રામ એક ડાળ પર ચડી પગ ઝુલાવતો ઝુલાવતો જમરૂખ આવતો હતો. ભોળાએ હાંશતાં હાંશતાં કહ્યું, “જુઓ તો ખરા, ચાલો દાંડાકર, ભગાએ તમારા કાર્તિકને મારી છે.

રામ ચવેણું બંધ કરી બોલ્યો, “જા, જા—”

“સાચે જ દા’દાકુર. માએ હુકમ કરી પકડાવી છે. હજી આંગણુમાં જ પડી છે. ચાલો જુઓ તો ખરા.”

રામ ભય દષ્ટને જુસકો મારી દોડ્યો, અને પવનવેગે પહોંચી જઈ આંગણુમાં જરા અચકાધને ઉભો રહી ધટો. પાડી ઉઠ્યો, “અરે, આ તો મારી ગણેશ. બાબી, તમે હુકમ આપીને મારી ગણેશને પકડાવી !” આટલું બોલીને બોંય ઉપર ઉખડો પડી ધવામલા બકરાની માફક તે પગ પછાડવા લાગ્યો. તેનો શોક કેટલો સાચો હતો, કેટલો અનિવાર્ય હતો તે વિશે દિગમ્બરીને પણ સંશય નહિ રહ્યો હોય.

તેને ખવડાવવા માટે રાત્રે નારાયણી તાણુ કરવા લાગી, પણ રામ તેનો હાથ છોડાતી પડી રહ્યો. આખરે આખા દિવસના ઉપવાસ પછી બે કોળીયા ભાત ખાઈ ઉઠી ગયો.

દિગમ્બરીએ આડમાં ઉભાં ઉભાં જમાધને કહ્યું, “તમે કહી જુઓની, નહિ તો નારાયણી ખાશે નહિ. તેણે આખો દિવસ કશું ખાધું નથી.”

શ્યામલાલે પૂછ્યું, “કેમ ખાધું નથી ?”

દિગમ્બરી આંસુને અભાવે કંઈ કરણુ કરી બોલી, “મારા સો વાંક થયા છે બાઈ, પણ હું તે શી રીતે જાણી શકું કહો, કે બામણુબોજનને માટે તળાવમાંથી એક માછલી પકડવામાં મહાભારત પાપ થઈ જવાનું છે ?”

શ્યામલાલને આમાં કંઈ સમજ ન પડી. તેણે ખૂસ પાડી, “નૈત્ય, શું થયું છે રે ?”

નેત્યે આડમાંથી જવાબ આપ્યો, “એ તો છોટાબાબુની ગણેશ હતી. ”

શ્યામલાલ ચમકીને બોલી ઉઠ્યો, “રામની કાર્તિક ગણેશમાંની એક ?”

નેત્ય—હા.

એ વિષે વધુ વાતચીત ન થઈ. અથર્થી ઇતિ સમજી જઈ તે બોલ્યો, “રામે ખાધું નથી લાગતું.”

નેત્ય—ના.

શ્યામલાલ—ત્યારે હવે ખાવાનું કહેવાથી શું વળે ? અને તે નહિ ખાય તો પછી એ શેની ખાશે ?

દિગમ્બરી બોલવા લાગી, “આવું તોફાન કશું થશે એમ જાણ્યું હોત તો બામણુ જમાડવાની વાત જ ન ઉભી કરત. એણે શા સાર પોતે જ હુકમ આપી માછલી પકડાવી, અને પછી પાછી આમ શા સાર કરે છે તે એ જ જાણે. હું તો ચૂપ જ હતી. તો પણ બધો વાંક જાણે મારો જ નહિ ! મને તો ભાઈ, બીજા ક્યાંક મોકલી દો. અહીં એક ઘડીયે હવે રહેવમ્મ એવો ભરોમો નથી.”

જરા ચૂપ રહી ખાસા રોતલ સૂરે પાછું શરૂ કર્યું, “આ કપાળ જ બળ્યું કુટેલું છે તે ! નહિ તો મારો ભાઈ શા સાર મરી જત ? અને મારે આ હડસેલા શું કરવા ખાવા પડત ? ભાઈ, માઈ કશું ચાલતું નથી એટલે હાથ જોડીને કહું છું, મારે માટે કાંઈક ઉપાય તમારે કરવો જ પડશે.”

શ્યામલાલ અકળાયો, પણ ‘હા’ ‘ના’ કશું કહી શક્યો નહ. નારાયણી આડમાં ઉભી ઉભી પોતાની માના નિર્લજ્જ જુઠાણથી લાજી ભરવા લાગી. ત્યાંથી જઈ રામના અંધ આરણ્યું ઠોકી તેને કહેવા લાગી, “મારો લાડકો કેની ? ઉઘાડ, તો આરણ્યું.”

રામ જગતો હતો, પણ તેણે જવાબ દીધો નહિ.

નારાયણીએ પાછી જૂમ પાડી, “ઉઠ, ઉઠાડ ખારણું.”

હવે ઘાંટો પાડી બોલ્યો, “ના, નથી ખોલવાનો. તમે જાઓ, તમે બધાં મારાં દુશ્મન છો.”

“વારૂ તેમ. પણ તું ખારણું ઉઠાડ.”

“ના, ના, ના. નહિ ખોલું.” સાચે જ તે રાત્રે ખારણું ન જ ઉઠડ્યું.

શ્યામલાએ ઓરડામાંથી બધું સાંભળ્યું હતું. નારાયણી ઓરડામાં આવતાં જ તે બોલ્યો, “ચાહે તો કાંઈ ઉપાય કરો, નહિ તો તમે કહો ત્યાં હું ચાલ્યો જઈ. આટલું તોફાન મારાથી ખમાતું નથી.”

નારાયણી કાંઈ ઉત્તર આપ્યા વિના વિચાર કરવા લાગી.

આ પછી બે ત્રણ દિવસ વીતી ગયા તોયે રામની રીસ ઉતરી નહિ તે જોઈ નારાયણી મનમાં ને મનમાં અકંઠાવા લાગી અને ચીડાઈ ઉઠવા લાગી. આજે રાત પડવા આવી છતાં તે નિશાબેથી ન આવેલો જોઈ નારાયણી ઉત્કંઠા અને ક્રોધથી અધીરી થઈ રહી હતી. તે વેળા દિગંબરી નદીએથી ન્હાઈપોઈ, આખા જગતની ખબર લઈ, રામનું અમંગળ ધ્વજી, પોતાની મોટી દીકરીની અવળી બુદ્ધિનું અવશ્ય ફલાફલ પડોશજીને જણાવી આવી, આટલી ઓછી ઉમરે માથાના નિમાળા પાકી જવાનું કારણ શોધ અને સંતાપ છે એમ જણાવી પોતાને પોતાની મોટી દીકરી નારાયણીની લગભગ સમોવડી હોય એમ જાહેર કરી આવી, માથાના રાજ્યમાં કેવી આદશાહી ભોગવતી હતી તેના સપ્તમાણ્ય ઇતિહાસ

સાંભળાવી, ધીરે ધીરે નિરાંતે ઘેર આવતી હતી. એવામાં રસ્તામાં જ એક પ્રકરણ સાંભળી તે જાણે પવને ઉડતી ઉડતી ઘેર આવી પહોંચી. આંગણુમાં પગ મુકતાં જ ઘાટો પાડી બોલી ઉઠી, “તારા ગુણુવાન દીયરની વાત સાંભળી, નારાયણી?” નારાયણી ભયથી ફિક્કી પડી બોલી, “શી વાત?”

દિગમ્બરી—થાણુમાં ગયા. જાય જ તો. આવો કમજાત તો સાત જનમમાંયે જોયો નથી. હવે જવા દો જેલમાં.

તેના મ્હોંમાંથી, આંખમાંથી જાણે આનન્દ ઉછળી ઉછળી પડવા લાગ્યો. નારાયણીએ તે વાતનો જવાબ ન વાળતાં ખૂમ પાડી, “નેત્ય, રામ હજી કેમ આત્મ્યા નહિ. ? એક વાર બોળાને મોકલ તો, શોધી લાવે.”

દિગમ્બરી બોલી, “હું બધું સાંભળીને આવી તે.”

નેત્ય સાંભળવાના આમ્રહને લીધે ‘હે’ કરી ઉભી રહી. નારાયણીએ તેને ધમકાવી નાખી. “અહીં ઉભી રહીને ? કહ્યું તે સાંભળ્યું નહિ હોય ?”

નેત્ય ગભરાઈ ચાલી ગઈ. દિગમ્બરી અવાજમાં ઉદ્દેગને, સૂર ઉતારી બોલી, “થું થયું, જાણે નારાણિ—”

“તમે બીનાં લુગડાં સૂકવી લો મા, પછી વાત કરવી હોય તો કરજો.” કહી તે બીજે ક્યાંક ચાલી ગઈ. તે ચૂપ થઈ જોઈ મનમાં મનમાં બોલી, “થઈ રહ્યું! આ છોકરીની રીસ તો જીઓ !” આવી વત અથથી ઇતિ કહેવાનું ન મળ્યાથી તેનું પેટ ફાટવા લાગ્યું.

એ વાત પણ દુંદી ન હતી. ગામની નિશાળમાં જમીનદારનો એક છોકરો બહુતો હતો. આજે બપોરની રજામાં રામને તેની

સાથે તકરાર થઇ. વિષય બહુ અટપટો હોવાને લીધે તેનો ફડચો ન થઇ શક્યો અને મારામારી થઇ ગઇ. જમીનદારનો છોકરો બોલ્યો હતો, “શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે સ્મશાનકાળી રક્ષાકાળીના કરતાં વધારે જાગૃત છે, કારણકે સ્મશાનકાળીની જીભ મોટી છે.” રામે આનો આ પ્રમાણે પ્રતિપક્ષ કયો હતો: “ના, સ્મશાનકાળીની જીભ જરા પહોળી છે ખરી; પણ રક્ષાકાળીના જેવી મોટી અને લાલ નથી.” થોડા દિવસ ઉપર ફળીયામાં ઉધરાણું કરી રક્ષાકાળીની પૂજા કરવામાં આવી હતી તેની યાદ રામને તાજી જ હતી. જમીનદારના છોકરાએ રામની વાત ન માની પોતાની હમેળા ઉંચી કરી રામને કહ્યું, “રક્ષાકાળીની જીભ તો આવડી જ.” રામ ચીડાઇને બોલ્યો, “શું? એવડી કદિ નહિ. એ તો આવડી મોટી! એવડી નાની હોય તો કદિ પૃથ્વીની રક્ષા કરી શકે ખરી કે? પૃથ્વીની રક્ષા કરે છે તેથી તો તેનું નામ રક્ષાકાળી પડ્યું.” આ પછી એક બે વાત થઇ ને પછી મુકામુકી ચાલી હતી. જમીનદારના છોકરાનાં હાડકાં હતાં કમળેર, એટલે તેણે માર વધારે ખાંધા, અને નસકોરી કુટી બે ટીપાં લોહી પણ પડ્યું. આ નાનકડી નિશાળના ઇતિહાસમાં આવું મોટું પ્રકરણ આ પહેલાં કદા બન્યું ન હતું. જે જમીનદારની નિશાળ. તેના જ છોકરાના નાકમાંથી લોહી નીકળ્યું! એટલે હેડમાસ્તરે પોતાની મેળે નિશાળ બંધ કરી છોકરાઓને લઇને દરબાર બર્યો. કહેવાની જરૂર નથી કે રામલાલ તો આ અગાઉ ક્યારનો ક્યાંક અંતર્ધાન થઇ ગયો હતો.

ભોળાએ આવીને કહ્યું, “દા’ઠાકુર નહિ મળ્યા.” થોડી વાર પછી સ્વામલાલ નાનકડું મ્હોં લઇને ઘેર આવ્યો:

આંગણામાં ઉભો ઉભો બોલ્યો, “અરે સાંભળ્યું કે? આ ગામમાંથી ક્યાના બર્થે જ છુટકો જોઈ છું મજુરી કરીને બે પેસા રળી લાવતો હતો, તેણે હવે બંધ થયા એમ લાગે છે.”

નારાયણી ભંડારમાંથી બહાર નીકળી એક બારસાખને અટકેલી ઉભી રહી સૂકે અવાજે પૂછવા લાગી, “તેઓ થાણામાં ગયા કે?”

શ્યામલાલ ડોકું ધુણાવી બોલ્યો, “બાપુ પરમેશ્વરનું લોક છે, એટલે તેણે તો માફી આપી છે. પણ બીજા પાંચ માણસ પણ છે ને? દરેકને સવાર થયે નવું તોશાન ઉભું થાય તો શી રીતે આ ગામમાં રહેવાય? રામ ક્યાં?”

નારાયણી બોલી, “તે હજી આવ્યો નથી. ડરથી નાહો હશે એમ લાગે છે.”

શ્યામલાલ ગંભીર થઈ બોલ્યો, “નાસી ગયો હોય તોયે હવે તેની સાથે સંબંધ રાખવો નથી. ન નાસી ગયો હોય તોયે નહિ. સાવકા માનો છોકરો, એટલે લોકનિન્દાથી ડરીને આટલા દિવસ ગમે તેમ કરી સહન કર્યું; પણ હવે નહિ. હવે પોતાની જાંઘળી તો બચાવ્યે જ છુટકો.”

દિગમ્બરી રસોડાને આટલેથી બોલી, “પોતાના છોકરા તરફ પણ જોવું જ જોઈયે તો.”

શ્યામલાલને શર વડ્યું. બોલ્યો, “ન જોવું જોઈયે? જરૂર જોવું જોઈયે, મા. એટલે જ કાલે રળીયાના પાંચ સારા માણસને બોલાવી માલ મિલકત ગુદી કરી લઈશ. અને તને પણ કંઈ દઈ છું, આ માટે હવે એની સાથે વઢવા ઝગડવાની જરૂર નથી. તેને જે સાફ લાગે તે કરે. તેને સાફ લાગ્યું હશે તો જ શેઠના છોકરાના શરીર ઉપર હાથ ઉગામ્યો હશે ને?”

દિગ્ગમ્યરી મનમાં મનમાં અતિશય રાજી થઈ બેઠી,
 “ નારાયણી એને શા સારું શિક્ષા કરવા જતી હશે ? મારી
 તો જોઈને જ છાતી ચરચર મુજો છે. એ તો જંગલી રહ્યો.
 જો તે મારું અપમાન કરવા ચૂકતો નથી તો તે એનું પણ
 અપમાન કરે એમાં કશી નવાઈ છે ? ”

શ્યામલાલ સાસુની એ વાતને વધારે ટેકો આપી
 થક્યો નહિ. કદાચ તેમને જોઈને શરમાઈ ગયો હશે ! બોલ્યો,
 “ ગમે તેમ હોય, એને સજા કરવાની જરૂર નથી. ”

નારાયણી પથ્થરની મૂતની માફક નિર્વાક, નિશ્ચલ થઈ
 બધું સાંભળી રહી. એકે વાતનો જવાબ ન દીધો. પછી ધીમે
 ધીમે પોતાને કામે ચાલી ગઈ.

કલાકેક પછી નેત્રે આવીને હળવે હળવે કહ્યું, “ મા,
 છોટાબાબુ ઘેર આવ્યા છે. ” નારાયણીએ ગુપ્તગુપ્ત રામના
 ઓરડામાં જઈ બારણું બંધ કર્યું. રામ ખાટલા ઉપર બેઠો બેઠો
 કોણ જણે શા વિચારમાં પડ્યો હતો તે બારણું બંધ થવાના
 અવાજે ચમક્યો અને ઉંચું ઝેંક કરી જોયું તો બાબી બારણે
 આગળો મારી, ઓરડાના એક ખૂણામાં તેની જ એક પાતળી
 નિતરની સોટી પડેલી હતી તે ઉપાડતાં હતાં. તરત જ કુદી તે
 ખાટલાની ખીજ બાજુએ જઈ ઉભો રહ્યો. નારાયણીએ ખૂબ
 પાડી, “ અહીંયાં આવ. ”

રામ હાથ જોડી બોલ્યો, “ હવે નાહ કરું, બાબી.
 ખાટલી વાર જવા દો. ”

નારાયણી કડક થઈ બેઠી, “ આવશે તો એણું મારીશ;
 નહિ આવ્યો તો આ નેતર તારા બરડા ઉપર બાંગી મઈ
 સમજાવે. ”

રામ તોપણ ત્યાંથી હઠ્યો નહિ. ત્યાં ને ત્યાં જ ઉભો ઉભો વિનવણી કરવા લાગ્યો, “એક વાર નહિ, બે વાર નહિ, ત્રણ વાર કહું છું હવે કદિ નહિ કરે. કાન પકડું છું, બાબી—”

નારાયણીએ ખાટલા ઉપરથી લાંબો હાથ કરી સડક દધને એક નેતરનો સપાટો તેના ઉપર લગાવ્યો. અને પછી સડસડ સડસડ નેતરનો વરસા વરસવા લાગ્યો. પહેલો તો તેણે ખીણ બાજુનું બારુણું ઉઘાડી ભાગવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પછી આખા ઓરડામાં દોડદોડ કરી આત્મરક્ષાનો પ્રયત્ન કર્યો; આખરે તેના પગ આગળ પડી ભેંકવા લાગ્યો. નેત્ર પાછળથી આવી બારીના કાણામાંથી જોતી હતી. રોતી રોતી બોલી, “મા જવા દો, મા, હું મારી માથું છું.”

દિગમ્બરી ચીડાઈ ઉઠી બોલી, “તું બધી વાતમાં માથું મારવા શેની આવે છે?”

રયામલાલ પોતાના ઓરડામાંથી ખૂસ પાડી બોલ્યો, “શું થઈ રહ્યું છે રે?”

નારાયણી નેતર ફેંકી દઈ બોલી, “લાગે છે તો એમ જ.”

૪

રામ જમવા બેઠો હતો. દિગમ્બરી આડમાં બેસી ઉઘે અવાજે બોલી, “આવડા મોટા છોકરાને આટલો બધો માર્યો શા સાર? એના મોટા બાપ તો કાંઈ દિવસ શરીર ઉપર આંગળી અડાડતા નથી.”

નેત્ર કામ કરતી કરતી બોલી, “તમેયે ઓછાં નથી, દિલ્હિ! તમે તો બધી વાત અહીં આવીને માને પહોંચાડી.”

તે રાતનો આઠસો માર તેને એકંદર રીતે સારો લાગ્યો ન હતો. રામ સાંભળી ડોળા કાઢી બોલ્યો, “ ડાકણી, ખુદી અમારું બધું ખાવા આવી છે. ”

દિગમ્બરી ખરાડો પાડી ઉઠી, “ નારાયણ, સાંભળતી જ તારા દીયરની વાત. ”

નારાયણી નહાવા જતી હતી. પાછી ફરી કંટાળી બોલી, “ નહિ સંભળાય, મા, હવે. સાચું કહું છું, નેત્ર, મોત થાય તો ટાઢક વળે. હવે નથી સહેવાતું. અરે એ વાંદર, હજી તાગ ખરડાના સોળ તો ગયા નથી, તેટલામાં તો બધું ભૂલી ગયો ! ”

રામે જવાબ ન દીધો. જમવા લાગ્યો. નારાયણી બીજું કશું ન બોલી સ્નાન કરવા ચાલી ગઇ. આંગણમાં જ એક જમરખીનું ઝાડ હતું. જમીને જ લાગ્યો રામ તે ઉપર ચઢ્યો અને મનમાં આવ્યું તેમ કાચાંપાકાં જમરખ ખાવા લાગ્યો. કેટલાંક અર્ધા ખાતો હતો, કેટલાંક જરાક ખાઈને ફેંકી દેતો હતો. તદ્દન કાચાં નકામાં તોડી આમતેમ ફેંકવા લાગ્યો. જોઈને દિગમ્બરીની છાતી સળગવા લાગી. નારાયણી ઘરમાં નહોતી. તેનાથી ન રહેવાયું એટલે તે બોલી, “ તારે લીધે તો, ખાઈ, પાકાં જમરખ ખાવાનો વારો આવે એમ નથી. કાચાંની શા સાફ પત્તર ખાંડે છે ? ”

રામ કદિ તેની વાત સહન કરી શકતો નહિ. ખાસ કરીને હમણાં જ નેત્રની પાસે માર ખાવાનું કારણ જાણીને તે કોધે ઉછળી રહ્યો હતો. ઝાડ ઉપરથી જ ઘાટો પાડી બોલ્યો, “ ઠીક જ કહું છું—દયરી ! ”

અધાં વિશેષજોમાં આ વિશેષણ દિગમ્બરીને સૌથી વધારે ખરાબ લાગતું. મ્હેં અગાડી બોલી, “હયરી ! કીક જ કહે છે ! વાર, આવવા દે પેલીને ! જોવો ગધેડો તેવું બધું જોઇયે જ તો ! આ તે કેવો લાજ વગરનો છે ! માર આઇ બરડે સોળ ઉઠ્યા છે તોયે લાજ નથી !”

રામ ઉપરથી જ બોલ્યો, “ડાકણી, હયરી.”

“ ડાકણી ! હયરી ! નાને મ્હેડે મોટી વાત કરે છે ! પાછા હરામખદા, ઉતર હેડે.”

રામ—કિતરૂં શા સારું? તારા બાપનું ઝાડ છે ?

દિગમ્બરી છલુકી ઉઠી, ઘાંટો પાડી બોલી, “હે ! બાપ ઉચકે છે ? સાંભળ્યું નેત્ય, સાંભળ્યું ?”

આ જ ઘડીએ નારાયણી ઘાટથી આવી ઉભી રહી. ઝાડ ઉપર નજર પડતાં જ બોલી, “જમીને નિશાળે ગયો નહિ ? ઝાડ પર ચડ્યો છે તે ?”

રામે વિચાર કરી રાખ્યો હતો કે ઝાડ ઉપરથી ભાભીને દૂરથી આવતી જોઇને જ ઉતરી ભાગી જવું. પણ ઝગડામાં રોકાવાથી રસ્તા તરફ નજર રહી નહિ, ભાભી ઓચિંતી જ આંગણમાં આવીને ઉભી રહી. તે ડરીને બોલ્યો, “જમરખ ખાઉં છું.”

“ તે તો ખાય છેસ્તો—નિશાળે નહિ ગયો ? ”

“મારા પેટમાં દુખે છે.”

નારાયણી તપીને બોલી, “તેથી જ ભાત જમીને ઉઠી કાચાં જમરખ ખાય છે !”

દિગમ્બરી દીકરીને અવાજ સાંભળી દોડતી આવી બોલી,
 “હરામખદો લડધો મારો બાપ ઉચકે છે કહે છે,
 ‘ઉતરે શા માટે? તારા બાપનું ઝાડ છે?’”

નારાયણીએ તેના તરફ જોઈ પૂછ્યું, “બોલ્યો તો શું?”
 રામ આંખ મ્હોં સંકોચી બોલ્યો, “ના બાબી,
 બોલ્યો નથી.”

દિગમ્બરી બરાડી ઉઠી, “નથી બોલ્યો હરામખદા! નેત્ર
 સાક્ષી છે.” પછી મ્હોં બગાડી, વિચિત્ર સૂર કાઢી બોલવા લાગી,
 “તે દિવસે બ્યારે નેતર પર નેતર પડતી હતી ત્યારે ‘હવે ન
 કંઈ, બાબી.’ ‘પગે પડું છું, બાબી.’ ‘મરી ગયો, બાબી.’ કરતો
 હતો. પકડેલો હોય ત્યાં સુધી રોવું, અને છુટ્યો કે કુદાકડા
 મારવા, હરામખદા!”

રામ વધારે સહન કરી શક્યો નહિ. તેના હાથમા
 એક મોટું કાચું જમરૂખ હતું. ધડ દબને છુટું માર્યું.
 દિગમ્બરીને ન અડતાં તે નારાયણીના ડાબા બવા ઉપર
 જઈને સજ્જડ વાગ્યું. ઘડીક વાર તેને આંખે અધારાં આવવાથી
 તે ત્યાં ને ત્યાં જ બેસી પડી. દિગમ્બરીએ બચકર શોરબકોર
 કરી મુક્યો. નેત્ર કામ છોડી દોડી આવી. રામ ઝાડ ઉપરથી
 કુદી પડી ઉઘે ત્યાંથી ભાગ્યો.

બપોરે શ્યામલાલ સ્નાન કરવા અને જમવા આવ્યો તો
 જોયું કે કામ બાંકું છે. નારાયણી નિર્જીવની માથે બિછાનામાં
 પડી છે. તેની ડાબી આંખ સુજી ઢમઢોલ થઈ છે. તેના
 ઉપર બીના ચીથરાંને પાટો બાંધી નેત્ર પાંખો નાંખી રહી છે.
 દિગમ્બરી આજે આડમાં જ રહી નહિ. શ્યામલાલની સામે

જ ધાંટો પાડી રોઈ પડી અને બોલી, “રામે મારી નાંખી નારાણિને.”

શ્યામલાલ ચમક્યો. પાસે આવી ધા તપાસી, કંઈ રીતે આંતે કહ્યું, “આજે તને મારા સમ છે જો તેને ખાવાનું આપે તો, જો તેની સાથે કદિ વાત કરે તો. કદિ જો કામ વાત કરી તો તે જ દિવસે તે મારો જીવ લીધો સમજજો.”

નારાયણી કંપી ઉઠી બોલી, “ચૂપ રહો, ચૂપ રહો—એવી વાત જીએ આણો નહિ.”

શ્યામલાલ બેઠ્યો, “મારા આવા અધરા સોગન્દ જો ન માને તો તે જ દિવસે તું માઈ મુઆ મ્હોડું જીએ.” કહી પોતે જ દાકતરને તેડવા ઉપડ્યો. આખો દિવસ નદીકિનારે શ્યા કરી, બેસી, ઉભો રહી, નિચિત્ર સંકલ્પવિકલ્પ કરી, રાત્રે રાત્રે અધારે ઘરમાં પેઠો. જોયું તો આંખણીની વચ્ચેવચ્ચ વાંસના કામડાની ટટી દઈ ઘરના બે બામ કરવામાં આવી છે. હલાવીને જોયું, ટટી સખત હતી; ભાંમે એમ ન હતું. રસોડામાં દીવો બળતો હતો. મુપમુપ ડોહીયું કરી જોયું તો ત્યાં પણ આવી જ વ્યવસ્થા હતી. ઘરમાં કોઈ ન હતું, માત્ર એક ઢગલો પિત્તળ અને કાંસાનાં વાસણુ એજ ઉપર પડ્યાં હતાં. શી વાત છે તે બરોબર ન સમજી શક્યો, છતાં સવારની વાતની સાથે તેને કાંઈક સંબન્ધ હશે જ એમ અનુમાન કરી તેની છાતી સૂકાઈ ગઈ, એટલે પાછો વળી તે પોતાના ઓરડામાં બેસી ઘરના બીજા ખંડની આવ જ અને બોલચાલ સાંભળવા લાગ્યો. આ આઠ તેને સારી પેઠે જૂખ લાગી હતી તે વાત પણ જૂલી મથો. રાત્રે તે વખતે લગભગ નવ વાગ્યા હશે. તે પાછો જઈ પારી

ઠોકવા લાગ્યો. તરત જ નેત્ર આરણ્ય ખોલી આવીને ઉભી રહી. રાંમે પૂછ્યું, “ભાભી ક્યાં, નેત્ર ?”

“ઝોરડામાં સુતાં છે.”

રાંમે ઝોરડામાં જઈ જોયું તો ભાભી ખાટલા ઉપર સુતી હતી, અને નીચે સાદડી પાથરી દિગમ્બરી નાની છોકરીને લલને બેઠી હતી. ગોવિન્દ રમતો હતો તે દોડતો આવી કાકાને હાથે વળગી જૂલતાં જૂલતાં ખોલ્યો, “કાકા, તમારું ઘર પેલી બાળુએ, આ બાળુ અમારું ઘર.” બાપા કહેતા હતા કે તમે આ ઘરમાં આવશો તો પગ ભાંગી નાખીશ.”

રામ ખાટલા ઉપર નારાયણીના પગ આગળ જઈ બેસવા જતો હતો ત્યાં તેણે પગ ખસેડી લીધો. રામ ગુપચુપ બેસી રહ્યો. દિગમ્બરી તેની નાની છોકરીને ધક્કો મારી કહેવા લાગી, “સુરો, જાને કહેની તારા દાદાબાળુએ એને શું કહ્યું છે તે.”

સુરધુની પોતાના અવાજ પ્રમાણે ગડબડ ગડબડ બોલી ગઈ, “દાદાબાળુએ કહ્યું છે કે તમારે અહીં આવવું નહિ. કાલે સવારે બધી—શું મા ?”

દિગમ્બરી—માલમિલકત

સુરધુની—માલમિલકત કાલે વહેંચવાટ કરી દેશે.

દિગમ્બરી—સોગન્દ દીધા છે તે વાત કરની, ગાંડી,

સુરધુની બોલી, “દાદાબાળુએ દિદિને સમ દીધા છે કે ખાવાયે ન આવવું, વાતે ન કરવી—કહ્યું કે દાદાબાળુનું—”

નારાયણી બિછાનામાંથી તેને ધમકાવીને બોલી, “વારૂ, થયું, થયું, હવે. તું ચૂપ રહે.” એટલે દિગમ્બરી બોલી, “તે સાચું છે બાઈ! તું માણસને અધાં મારી નાંખે તો પછી તે સમ નહિ દે તો કરે શું ? હું તો બાપુ, કોઈ પણ રીતે તેમનો

દોષ કાઢી શકું એમ નથી—પછી જને બોલવું હોય તેમ બોલે. આ ઘરમાં હવે તારું આવવુંજવું, ખાવુંપીવું બંધ સમજવું. એને પોતાના સ્વામીના સમ માન્યા વિના ચાલે એમ છે ?”

સુરધુની બોલી, “મા, ભાત પીરસીયે ચાલોની.”

દિગમ્બરી ચીડાઈને બોલી, “જરા સખૂર કર, બેઠા.”

રામ તે વેળા બેઠો હતો; એવો શાન્ત થઈ બેઠો હતો કે ઘરમાં આગ લાગે તોપણ ત્યાંથી તે ઉઠે નહિ. રામની છાતીમાં દબાયેલો રોવાનો ઉભરો માથું ઉંચકવા લાગ્યો, પણ દિગમ્બરીએ સવારે તેના શબ્દોના નાકમાં બોલી ચાળા પાડ્યા હતા તેણે જાણે છાતી ઉપર પથ્થર દબાવી તે ઉભરાને બહાર નીકળવા ન દીધો. તે ન રોઈ શક્યો, ન રહી શક્યો, ‘હવે નહિ કરું, ભાભી.’ આ એક વચને અનેક આપત્તિ-વિપત્તિ વખતે બચી ગયો હતો. આજે તે વચન પણ મ્હોંમાંથી ન નીકળી શકવાને લીધે તેના શ્વાસ રૂંધાવા લાગ્યો. એટલામાં નારાયણી કંટાળેલે અવાજે બોલી, “સુરો, એને કહે કે જાય.”

આ વેળા તે રોવું દબાવી બોલી ઉઠ્યો, “એને કહે કે જાય ! અમને બૂખ નહિ લાગી હોય ! ક્યારનું ખાધેલું તે.”

નારાયણી જરા તપીને બોલી, “એકીવારે મારી નહિ નંખાઈ ? તેમ કરત તો દશ હાથે ખવાત. હું નહિ જાણું. જ નેત્યની પાસે.”

“નેત્યની પાસે નહિ જઈ. હું કોઈની પાસે નહિ જઈ—હું ન ખાઈ બૂખ્યો સુષ રહીશ” બોલી રામ પગ ધમધમ કરતો ઘર—ઘોરડો ધ્રુજાવતો પોતાના ઘોરડામાં જઈ સુષ ગયો. નેત્ય કાંઈક ખાવાનું લઈ જઈને બોલી, “છોટાખાતુ ઉઠો, ખાઓ.”

રામ કુદી ગર્જ ઉઠ્યો, “જા અહીંથી, બબ્બા મ્હોંની—જા.”
નેત્ય ખાવાનું રાખી ચાલી ગઈ. રામે થાળી ખાસો ખણ્ણ
કરી આંગણામાં ફેંકી દીધો.

સવારે શ્યામલાલ કામે ગયો ત્યારપછી રામ પોતાના
આંગણામાં આંટા મારતો મારતો ગર્જવા લાગ્યો, “હું
સોગન્દ માનતો નથી. વાહ ભારે મોટા સોગન્દ ! એ કોણુ જે
મોટા સોગન્દ દે ? એ શું મારા સગા મોટા ભાઈ છે ?
એ કોણુ નથી. હું એમની વાંત મ્હનતો નથી. મેં શું
એમને માર્યું હતું ? બુઢી ડાકણીને માર્યું હતું. એ તો છટકી
જઈ ભાબીને વાગ્યું. ત્યારે તેમાં એ શા સાર સોગન્દ દેવા
આબ્યા ?”

આ બધી વાતોનો કોઈએ જવાબ દીધો નહિ. ઘડીક
પછી તે સૂર બદલી બોલવા લાગ્યો, “ઠીક જ છે ! સાફ જ થયું
છે તો ! ન વાત કરી ! ન ખાવાનું આપ્યું ! મોજથી રાંધ્યું—
ભાત, દાળ, સરસ સરસ શાક, મચ્છી—એકલા મોજથી પેટ
ભરી ખાશું. આપણને શી ચિંતા છે !”

આ વાતનો પણ કોઈએ જવાબ ન દીધો. એટલે તે
રસોડામાં જઈ થાળી, લોટા, વાટકા અણઠોક કરતો
કામકાજ કરવા લાગ્યો. ખૂબો પાડી બોળાને ચાવલ અને દાળ
ધોવાને કહ્યું, શાક મોળી લાવવાનું કહ્યું. બધું નેત્ય રસોડામાં
સુકી ગઈ હતી. બોળાને હુકમ કર્યો, “તું મારો ચાકર, પેલે
ઘેર જઈશ મા. તે ઘરનું કોઈ પણ આ તરફ આવે તો તેનો
પગ ભાંગી નાંખવો. સમજ્યો બોળા, નેત્ય આવે તો ખરી
એક વાર અહીં.”

નારાયણી રસોડાના ઓટલા ઉપર ગુપચુપ બેઠી બેઠી સાંભળવા લાગી. દિગમ્બરી કુતૂહલથી વચમાં વચમાં ટટીના કાણુમાંથી જોતી હતી. થોડી વારે મોટી દીકરીની પાસે આવી, હસવું દબાવી, ગુપચુપ બોલવા લાગી, “વાહ, બેટાની શી બુદ્ધિ છે ! હવે એ સરસ તરકારી રાંધીને ખાશે ! એક પિત્તળની તપેલીમાં લગભગ શેરેક ચોખ્ખા છલ્લોછલ્લ ભરી ચૂલે ચાલ્યા છે—તેમાં ચેંગળુંક પાણી નાંખ્યું છે. એક જાણુ ખાનાર અને દશનું રાંધ્યું છે. અને તેયે રંધાશે શી રીતે ? બળીને ચચડી જશે. આવડી તપેલીમાં તે આટલા ચોખ્ખા ચડે, અને આટલા પાણીયે ચાલે ? અને કહે છે કે રાંધવાની આવડત છે ! રાંધીયે તો આપણે, પણ આવડત હાંકતાં તો આવડતું નથી ! ભાત રાંધવાનો જોમાં આટલુંક પાણી, અને પછી તેને જોવાની જરૂર નહિ. એમને એમ જ ચડી જશે. રાંધીને જોધયે મારી સાથે. લોકો ખાધને કોનું સાઈ કહે જોઉં.”

• નારાયણી મ્હોં ફેરવી બેસી રહી. નેત્ર પાસે જ હતી. તે બોલી, “દિદિમાની તો વાત જુદી એણે શું કોઈ દિવસ એક લોટો પાણી હાથે લધને પીધું છે જે આજે રાંધીને ખાશે ?”

તે બહુ જુની દાસી હતી. તેને આ બધું ઠીક લાગતું ન હતું.

માની દેખાદેખી સુરધુની પણ ટટીના બાંકામાંથી જોતી હતી. કલાકેક પછી દોડતી આવી દિદિનો હાથ પકડી ખેંચવા લાગી. “ઓ દિદિ, ચાલો ને જુઓ તો ખરાં. રામ દાદા—ઓ મા—તદન કાચો ભાત ખાય છે. બીજું કશું નથી. દિદિ, એકલો ભાત જ ! હેં બાબી, કાચા ભાતે પેટમા નહિ ફુખે ?”

નારાયણી તેનો હાથ છોડાવી તેને આધી ખસેડી પથારી પર જમીને પડી. કેટલાં દુઃખે, કેટલી બૂખનો માર્યો તે આવું ખાવા બેઠો હતો તે વાત તેને અજણી ન હતી. બપોરે સ્થામલાલ જમી ગયો. દિગમ્બરી બોલવા લાગી, “જેટલું ખવાય તેટલું. બે કોળીયા ખાઇલેની નારાણી! પેલાના મારવાથી તાવ જેવું જણાય છે—પણ એવા તાવમાં તો ખવાય. કશું નહિ થાય, ખાની.”

નારાયણી જડી ચાદર માથે મ્હોડે ઓઢી સારી પેઢે સોડીઓ તાણી સુઇને બેઠી, “મને પજવો નહિ બા. તમે લોકો ખાઇ લો.”

દિગમ્બરી બેઠી—ભાત ન ખાય તો બે રોટલી કરી આપું, નહિ તો—

નારાયણી—ના, કશું નહિ.

દિગમ્બરી આશ્ચર્યચકિત થઇ બેઠી, “એ તે વળા શી વાત? દાલની ઉપવાસી છે, આજે બે કોળીયા ન ખાય તે કેમ ચાલે?”

નારાયણીએ જવાબ ન દીધો. નેત્રે આવી કહ્યું, “તમે મદતનાં બધી રથાં છો, દિદિમા. અહીં ઉભાં રહી ચીસ પાડો તોયે એમને ખવડાવી ન શકશો. તાવ આવ્યો છે. જરા સુવા દો.”

દિગમ્બરી ચાલી ગઇ—જતાં જતાં બોલતી ગઇ, “કોણ જણે, બાપુ, વાગવાથી જરા તાવ આવે તેમાં તે માણસ ઉપવાસી રહેતાં હશે વા? અમારાથી તો નહિ રહેવાય.”

સાંજે નારાયણી પાછી રસોડાને ઓટલે જમીને બેઠી. અને જેટલી વાર નેત્રની સાથે આંખ મળા તેટલી વાર કાંઇક બોલવા જતાં જતાં ન બોલી.

રામ નિશાળેથી આવી, હાથ મ્હોં ઘોમ, દુકાનેથી જાળ દીધેલા મમરા વેચાતા લઇ આવ્યો. ખાતાં ખાતાં મોટેથી બોલ્યો, “ મને શું નુકશાન થયું ? ભાત ખાઇને નિશાળે ગયો, હવે આવીને કેવો ખાઉં છું ! ”

ટટ્ટીની પેલી બાળુએ બધાં બેઠાં છે એમ તે જાણતો હતો. પણ સવારની મારક હમણાં પણ કોઈએ જવાબ ન દીધો જોઇ તે વધારે બહાવરો બની ગયો. ઘાંટો પાડી બોલ્યો, “ આ બાળુ મારી હદ છે. કદિ નેત્ર કે કોઇ પણ મારી હદમાં આવે તો પગ જ ભાંગી નાંખુને. ”

આ પગ ભાંગી નાંખવના લય તે આ પહેલાં બતાવી ચૂક્યો હતો. તે વેળા જેમ તે ધૂમકાનું કશું પરિણામ નિપજ્યું ન હતું, તેમ આ વેળા પણ ન નીપજ્યું. કોઇ એ ધમકાથી ડરી ગયું કે કેમ તેની પણ ખબર પડી નહિ. દીવા વખતે દીવો સળગાવી તે રસોડામાં જઈ ફરી કલાપીટાં કરવા લાગ્યો, “ મને લાકડાં ક્યાં આપ્યાં છે, હું રાંધીશ શી રીતે ? મને ખલ અને પથરો ક્યાં આપ્યાં છે કે હું મસાલો વાટું ? પેલાં ઘરમાંથી નેત્ર બોલી, “ મા કહે છે કાલે ખલપથરો વેચાતો લાવી દેશે. ”

“ ના મારે ખરીદેલો ખલપથરો જોખંતા નથી. ” કહી તે રોઇ ઘરમાંથી ચાલ્યો ગયો.

થોડી વારમાં પાછો આવી બોલ્યો, “ શા સારું મારા ગણેશને પકડાવી ? શા માટે નાકમાંથી બોલી એ હીચરીએ અમને ચાળા પાડ્યા ? મેં ગાળ દીધીતી તે સારું જ ક્યું હતું—એ પેલે અવતાર ડાકણ થશે. ”

દિગમ્બરી ધાંટા પાડી બોલી, “ સાંભળ્યું નારાણિકું
સાંભળ્યું. આ મ્હોંમાં આંગળા ધાલીને ઝમડો કરવા જેવું
નથી કે ?”

નારાયણી ગુપચુપ ખીજી બાજુ જોઇ રહી હતી, તે જ
બાજુ જોઇ રહી.

૫

ખીજે દિવસે સવારથી રામનું બોલવું-ચાલવું બદલાઇ
ગયું. બરોબર બે દિવસ થયા તોયે બાબીએ બોલાવ્યો નહિ,
વાત કરી નથી, ખાવાનું આપ્યું નથી; આવું તો તેણે કદિ
જાણ્યુંજોયું ન હતું. આજે તેને બરોબરે ડર લાગવા માંડ્યો
હતો. પ્રથમ તો તેણે રસોડાના ઉંમરા ઉપર બેસી અનેક રીતના
અવળા સવળા ખુલાસા આપવા માંડ્યા. એક વાર બોલ્યો,
“બિલાડીને મારવા જતાં જમરખ છટકી ગયું હતું;” ખીજી
વાર બોલ્યો, “હાથમાંથી છટકી જઇ બાબીને કપાળે લાગ્યું
હતું;” પછી બોલ્યો કાચાં જમરખ તોડીને ફેંકી દેતો હતો.”
વળી એક વાર બોલ્યો, “મેં તો કોઈને ગાળ દીધી નથી;”
ખીજી વાર બોલ્યો, “ગોવિન્દને દીધી હતી.” વળી બોલ્યો,
“બોળાને દીધી હતી.” પણ કોઇ પણ રીતે કાજ સચું નહિ.
પેલી તરફથી કોઈએ જવાબ દીધો નહિ, કોઈએ ઇનકાર કર્યો
નહિ, ‘હા’ ‘ના’ કશું કોઈએ કહ્યું નહિ. એક વાર બહુ કષ્ટ,
લાજ શરમ છોડી બોલ્યો, “હવે કદિ નહિ કરું.” આટલું બોલી
નાંખ્યા છતાં પણ જ્યારે કશું વળ્યું નહિ, ત્યારે તે બોલવાનું
બંધ કરી રોવા લાગ્યો. શા ઉપાયે, શી રીતે, કેમ કરીને
બાબીને પ્રસન્ન કરવી ? બાબી અને ખીજાંઓએ જુદો કાઢ્યો;

હવે ખાવું ક્યાં ? કેની સાથે, શી રીતે રહેવું ? કેઈ બાળુએ તેને આરો દેખાયો નહિ. આજે તેણે રાંધવાની બાંજગદે ન કરી, નિશાળેયે ન ગયો, ઘરમાં જઈ સુઈ રહ્યો.

છાનાછાના રોષને જ ગઈ રાત્રે નારાયણીને તાવ ચડ્યો હતો. બપોરે દિગમ્બરીએ એક વાટકો દૂધ લઈ જઈ કહ્યું, “પીવું જ પડશે. શું ન ખાધને મરવું છે ?” નારાયણી તેની સાથે કશી પંચાતમાં ન પડી. દૂધનો વાટકો લઈ, થોડું પી, વાટકો નીચે રાખી પાસું ધરીને સુઈ ગઈ. ‘ના’ ‘ના’ કરી નકામું મોં દુખવવાનું તેને કંટાળો આવતો હતો.

રાત્રે નવ વાગ્યા હશે. ત્યારે નેત્ર આવીને અળગે અળગે બોલી, “મા, છોટાબાપુની તો કેજ બોલ કે ચાલ કશી સંભળાતી નથી. રાત તો બહુ થઈ.”

નારાયણી દુઃખથી જોડી થઈ રોઈ પડી. “જા તો, જહાદી મારી, જોઈ આવ. તે ઘરમાં છે કે નહિ.”

નેત્રની આંખમાં પાણી આવ્યાં. હાથ વડે આંખ લૂછી. બોલી, “મારી તો જવાની હિમ્મત ચાલતી નથી, મા.” બોલી બહાર જઈ બોળાને બોલાવી લાવી. બોળાએ ખબર આપી, “દાંડાકુર ઘરમાં છે, સુતા છે.”

નારાયણી નનઃશબ્દે બે હાથ જોડી કપાળે અડાડી * ચાદર માથે મ્હોંડે ઓઢી પાછી સુઈ ગઈ. બાંજે દિવસે પ્રભાત થયા પહેલાં સ્નાન કરી આવી તેણે આંધરણુ ચડાવ્યું.

રસોઈ લગભગ અર્ધી થવા આવી, ત્યારે દિગમ્બરી ઉઠીને બધો રંગ જોઈ ચકિત થઈ ગઈ. કર્કશ સ્વરે પ્રશ્ન કર્યો,

પ્રશ્નનો પાટ માનવા માટે.

“ તને તો તાવ આવે છે ને, નારાયણી ! તેં ત્રણ દિવસ થયાં ખાધું નથી ! મળસ્કામાં હી સ્નાન કરી આવી આ શું માંડ્યું છે ? કહે તો ખરી.”

નારાયણી સ્વાભાવિક મૃદુ કંઠે બોલી, “ રાંધું છું, જુઓ તો છાને.”

“ જોઈ તો છું, પણ શા માટે ? શા માટે તે તો કહે. શું તું માંડે રાંધેલું નહિ ખાય ? ”

નારાયણીએ જવાબ દીધો, નહિ. કામે વળગી.

કાલે આખો દિવસ રામ માત્ર એટલો જ વિચાર કરતો હતો કે બાબીને ન જાણે કેટલું વાગ્યું હશે ! એક કાચું જમરખ લઈ વારંવાર કપાળ ઉપર ઠોકી, કેટલું સખ્ત વાગે છે તેનું માપ કાઢવાનો પ્રયત્ન કરી, તે આખરે વિચારતો હતો કે શું કરવાથી આ પાપને ઘોઘ શકાય. વિચાર કરતાં કરતાં તેને યાદ આવ્યું કે કેટલાક દિવસ ઉપર બાબીએ તેને અહીં રહેવાની મના કરી હતી. તેણે નક્કી કર્યું કે ક્યાંક ચાલ્યો જાઉ તો બાબી રાજ થશે. તેના મામાનું ઘર તારકેશ્વરની પેલી તરફ હતું, પણ તે ક્યાં, તે તે જાણતો ન હતો. તે તરફ જઈને શોધી લેવાશે એવો સંકલ્પ કરી, તે એક નાનકડી પોટલી આંધી પ્રભાત થવાની રાહ જોતો બેસી રહ્યો.

નારાયણી રાંધીને એક થાળીમાં બધું પીરસતી હતી. બારણા પાસે આવી બોળાએ ખૂસ પાડી, “ મા ”

નારાયણી પાછું ફરી બોળાને જોઈ બોલી, “ કેમ રે બોળા ? ”

આ કેટલાક દિવસ થયાં તે ઢોર ચારવા જતો ખરો, પણ રામના ડરે અંદર આવતો નહિ. બોળો હળવે હળવે બોલ્યો, “ મા. જરા આવો, કાનમાં વાત કહું. ”

નારાયણી પાસે આવતાં જ તે યુસપુસ બોલ્યો, “તમે જે કહેતાં હતાં, મા, તેમજ થયું. બે રૂપીયા આપો તો—”

નારાયણી ન સમજી પૂછવા લાગી, “શું થયું રે? રૂપીયા કેને આપવાના છે?”

બોળો જરાક આશ્ચર્યમાં પડી બોલ્યો, “તમે ઠા’ઠાકરને ચાલ્યા જવાનું કહ્યું હતું ના! તે ચાલ્યા જવાને રાજી છે. વાર, બે નહિ તો એક આપો.”

નારાયણી વ્યકુળ થઈ બોલી, “ક્યાં જવા રાજી છે? તે છે ક્યાં?”

બોળો બોલ્યો, “બહાર ઝાડ તળે ઉભા છે. તારકેશ્વર મહાદેવની પેલી તરફ ક્યાંક તેના મામાનું ઘર છેને.”

“જા, બોળા, ઝટપટ બોલાવી લાવ તેને. કહે હું બોલાવું છું.”

બોળો દોડ્યો. નારાયણી સડક થઈ ઉભી રહી.

થોડી વારમાં રામ એક નાનકડી પોટલી હાથમાં લઈ પાસે આવતાંની સાથે જ, નારાયણી કશું બોલ્યાચાલ્યા વિના તેના હાથ પકડી ઘરમાં બેંચી લઈ ગઈ.

આથેથી દિગમ્બરી રામને રસોડામાં જતો જોઈ, સારી પેઠે વહેમાઈ જઈ, ઉતાવળે પગલે ઘરમાં જઈને જોયું તો પીરસેલી થાણીની સામે નારાયણીને બોળે બેસી રામ તેની છાતીમાં મ્હોં સંતાડી બેઠો છે અને તેના માથા ઉપર, પીઠ ઉપર, નારાયણીની આંખમાંથી આંસુની ધારા ચાલી રહી છે. આબી બની, ધડીક વાર જોઈ રહી તે બોલી, “ઓહો, તેથી જ તો આ બધી રસોઈ થઈ રહી હતી! ખવડાવવાની લાગે છે!

મારા જમાઈએ જે આટલા ભારી સમ દીધા તે તો જાણે
ધોવાઈ ગયા ? ”

નારાયણી તેની સામે જોઈ બોલી, “ધોવાઈ શેના જાય
મા ? તેમની વાતો મેં નથી માની એમ નહિ, ત્રણ દિવસ
ખાધું નહિ, અને ખાવાયે દીધું નહિ. ”

દિગમ્બરી તપાને બોલી, “ નહિ માની તો શું ? આ
શું થઈ રહ્યું છે ? જણે સોગન્દ દીધા છે તેની એક વાર રજા
લેવાની જરૂર નહિ, કેમ ? ”

નારાયણી જાણે ને એક સખ્ત સપાટો વાગ્યો હોય તે
સહન કરી લઈ બોલી, “ રજાએ લેવાઈ ગઈ છે. ”

દિગમ્બરીએ ન માન્યું. દ્વંધારે ચીડાઈ બોલી, “હું નાની
કીકલી નથી નારાયણી ! રજા લીધી અને મને ખબર ના
પડી ! ”

હવે નારાયણીથી નહિ રહેવાયું. તે પણ કંઈક થઈ બોલી,
“ તમે શું જાણો બા, મેં કેની પાસે શી રજા લીધી ? બા,
જેને મ્હોં હોય તે સમ દઈ શકે છે, પણ—” કહી અતિશય
વહાલમાં રામનું લલિત મુખ જોઈ જાતી ઉપરથી ઉંચું કરી,
તેના કપાળે ચુમ્બન કરી બોલી, “પણ જેને ખોળામાં લઈ
આવડોઈ હતો ત્યારથી ઉછેરી મોટો કરવો પડે તે જ જાણે કે
રજા, ક્યાંથી, શી રીતે આવે. તમારે તેની ચિંતા ના કરવી,
બા. હમણું જરા મારી આગળથી જાઓ. બે કોળીયા
ખવાડી લઉં. એ મારો ત્રણ દિવસનો ભૂખ્યો છે. ”

બોલતાં બોલતાં તેની આંખમાંથી ધ્રુવ આંસુ પડવા
લાગ્યાં. દિગમ્બરી ધડીક યોગી જઈ બોલી, “ ત્યારે હવે

મારાથી અહીં શી રીતે રહેવાય ? આજે તને હવે ચોખ્ખું કહી દઉં છું કે મારાથી આ ઘરમાં નહિ રહેવાય. ”

નારાયણી—હું પણ એ વાત તમને મ્હોં ફેાડીને કહી શકી નથી, બા. સાચે જ તમારાથી અહીં નહિ રહેવાશે. તમારી નજરે ને નજરે મારો આવડો મોટો છોકરો અર્ધો થઇ ગયો છે. એ દુષ્ટ હોય કે ગમે તે હોય, મારા જ ઘરમાં મારી આંખ આગળ કોઇને હું એના ઉપર આંગળી અડાડવા નહિ દઉં. આજ તમે રહો, પણ કોલે ઘેર જાજો. તમારે માટે ખરચ-પાણીની હું પૂરેપૂરી જોગવાઇ કરીશ, પણ હવે અહીં તમારાથી નહિ રહેવાય.

દિગમ્બરી સડક થઈ જઈ, યોડી વારે ધીરે ધીરે બહાર ચાલી ગઈ. રામ છાતીમાં ને છાતીમાં મ્હોં રાખી ધીરે ધીરે બોલ્યો, “ ના ભાભી, એમને રહેવા દો. હું સારો થયો છું, મારામાં ડહાપણ આવ્યું છે. વળી એક વાર તમે જાજો. ”

• નારાયણી ફરી એક વાર તેનું મુખ ઉઘું કરી લલ્લાટે ચુમ્મન લઈ અશ્રુભીની આંખે મૃદુ હાસ્ય કરી બોલી, “હવે તું જા. ”

બાબહેન

•

•

•

•

•

•

•

•

•

•

૧. બાબલેન.

૧

કેષ્ટોની મા ધાણીચણ શેફી, અનેક વૈતરાં કરી માગીભીખા, અનેક કષ્ટે કેષ્ટોધનને ચૌદ વરસજો કરી મરી ગઇ, ત્યારે ગામમાં તેને ક્યાંયે ઉભા રહેવાનું સ્થાન ન રહ્યું. સાવકી બહેન કાદમ્બિનીની સ્થિતિ સારી હતી. સૌએ કહ્યું, “જા, કેષ્ટો, તારી મોટી બહેનને ઘેર જઇને રહે. તે મોટું માણસ છે, સુખે ત્યાં રહેશે, તું જા.”

માના મરણના દુઃખે કેષ્ટોએ રોઈ રોઈ તાવ આણ્યો. આખરે સારો થઇ ભીખ માગી શ્રાદ્ધ કર્યું. પછી બોડે માથે એક નાનકી પોટલીમાં પોતાનું બધું બાંધી, મોટી બહેનને ઘેર—રાજહાટ જઈ ઉભો રહ્યો. દિદિ તેને ઓળખતીયે ન હતી. ઓળખાણ કાઢી અને આગમનકારણ જણી તદ્દન અસિમ્ભૂતિ થઈ ઉઠી. તે પોતાની રીત પ્રમાણે, પોતાનાં બચ્ચાં કચ્ચાં લઇ ઘર માંડી રહેતી હતી, ત્યાં વળી આ શી પીડા ?

જ્ઞાયાનો જે ડોસો કેષ્ટોને રસ્તો બતાવવા તેની સાથે આવ્યો હતો તેને કાદમ્બિની ખુબ કડવા એક બે બોલ

સંભળાવી બોલી, “ ન જાણ્યો મોટો મહેમાન મારે ઘેર બોલાવી લાવ્યા. પેટ ભરવા માટે કેમ !” સાવકી માને ઉદ્દેશીને બોલી, “ કમળત જીવતી હતી ત્યારે તો એક દિવસ મારી ખબરે નહોતી લીધી, હવે મરી જઈ દીકરો મોકલી ખબર લઈ રહી છે. જાઓ આપુ, તમે પારકાના છોકરાને પાછો લઈ જાઓ—એ બધી ઉડવેક મારાથી નહિ થાય.”

બુદ્ધો જાતનો હતો હજમ. કેપ્ટાની ત્યા તરફ તેને બારે માન હતું, તેને ‘ માજી ’ કહીને બોલાવતો. એટલે આટલાં કડવાં વેણે પણ ઉમરાએથી પાછો ન હટ્યો. કરગરીને વિનંતિ કરી બોલ્યો, “ મોટી બહેન, લક્ષ્મીનું ઘર છે તમારું. કેટલા નોકરચાકર, કેટલા રજીરવેરાગી, કુતરાં બિલાડાં આ કુટુંબને આશરે પોષાય છે. આ છોકરો બે કોળીયા બાઈ બારણે પડ્યો રહેશે, તમને ખબરે પડવાની નથી. બહુ ઠંડો, ડાહ્યો છોકરો છે. મોટી બહેન ! બાઈ તરીકે નહિ લો તો દુઃખી અનાથ બામણનો છોકરો સમજીને તો ધરને એક ખૂણે પડી રહેવા દો, મોટી બહેન.”

આવી સ્તુતિથી પોલીસના દરોગાનું હૈયું પલળે, તો કાદમ્બિની તો સ્ત્રી રહી ! એટલે તે તે વેળા તો ચૂપ રહી. બુદ્ધો કેપ્ટાને આઘે લઈ જઈ બે શિખામણ આપી, બે આંસુ ભૂંછી વિદાય થયો. કેપ્ટાને આશ્રય મળ્યો.

કાદમ્બિનીના સ્વામી નવીન મુકર્જીને અનાજ—ચાવણી આડત હતી. બાર વાગ્યા પછી ઘેર આવી કૃષ્ણા તરફ વક્ર કરાક્ષ નાંખી, જોઈ, તેણે પૂછ્યું, “ આ કોણ ? ” કાદમ્બિનીએ મ્હોં ચડાવી જવાબ દીધો, “ તમારો સાજો—એ તો સાજો

તમારો. રાખો એને, ખવડાવો પીવડાવો, પહેરાવો જોડાડો. ને મોટો કરો; પરમાર્થ થશે.”

નવીનને સાવધા સાસુના મરણની ખબર મળી હતી, એટલે બધી વાત સમજી ગયો. બોલ્યો, “એમ કે ! વાહરે, ખાસો નક્કર શીશમ જેવો જોળ મટાળ છે ને !”

શ્રી બોલી, “ખાસો કેમ ન હોય ? બાપ મારા જે કાંઈ માલમત્તા મુકી ગયા હતા તે બધી પેલીએ એના પેટમાં સંતાડી છે. મને તો તેમાંની એક કાણી કોડીએ ન મળી. ” કહેવાની જરૂર નથી કે આ માલમત્તામાં એક માટીનું ધર, અને તેની સાથે એક પપનસનું ઝાડ એટલું હતું. ધરમાં વિષવા બિચારી મ્હોં સંતાડી રહેતી, અને પપનસ વેચી છોકરાની નિશાળની શીની ભોગવાઈ કરતી. નવીન ક્રોધ દબાવી બોલ્યો, “કાંઈ કસર નહિ.”

કાદમ્બિની બોલી, “વાહ ! કસર હોય વળી ? અને સાજો જો ! એટલે પાછો તેને રીતે રાખવો પડશે ! એટલે આપણા પાંચુજોપાળના ભાવગમાં બે વેળનું અમ આવે તોયે પાડ ! નહિ તો ગામમાં અપજશની દુહાઈ પીટાશે.” બોલી પાસેના ધરના ખીજા માળના એરડાની અમુક એક બારી ખુલ્લી હતી. તે તરફ કરડી આંખ કરી અગ્નિદ્રષ્ટિ નાંખી. આ ધર હતું તેની દેરાણી હેમાંગિનીનું.

કૃષ્ણે બાપડો વરંડાની એક કોરે માથું નીચું ધાલી, એસી લાજથી મરી જતો હતો. કાદમ્બિની બંડારમાં જઈ એક નાળીયેરની કાચલીમાં થોડું તેલ લાવી, તેની આગળ ધરી બોલી, “હવે એવાં બોટાં આંસુ ના પાડો. જાઓ, તળાવમાં ડુબકી મારી આવો. તેલકુલેલ લગાવવાની ટેવ તો નથી શું ?” સ્વામીને ઉદ્દેશી ધાટો પાડી બોલી, “તમે અસ્નાન

કરવા જાએ ત્યારે બાલુને બોલાવી જાને. નહિં તો દૂધી ગયા બધા તો આખા ઘરના હાથે ખેડી પડશે.”

કૃષ્ણે જમવા બેઠો હતો. તે સ્વાભાવિક રીતે ભાત જરા વધારે ખાતો. તેમાં મધ કાલે પાછલા પહોર પછીનું ખાધું ન હતું, આજે આટલું ચાલીને આવ્યો હતો, અને જમવાનુંયે મોડું થયું હતું. અનેક કારણે ચાળીમાંથી ભાતનો દાણેદાણો પૂરો કર્યા છતાં તેની ભૂખ મટી નાહ. નવીન પાસે જમવા બેઠો હતો. ચાળી ખાલી જોઈને જાને કહ્યું, “કૃષ્ણને થોડો ભાત મુક તો.” “મુકું છું,” કહી કાદમ્બિની ઉઠીને જલોજલ ભરેલી એક ચાળી ભાત લઈ આવી અને બધા તેની ચાળીમાં દાલવ્યો. ખડખડ હસીને બોલી, “થયું હવે! આ હાથીને ખોરાક ફરેજન પૂરો પાડતાં આપણી તો કેહીએ ખાલી થશે! સાંજે દુકાનેથી બે મણુ જાડા ચોખા એકલી આપજો, નહિ તો દેવાળું કાઢવું પડશે, આ કહી દઈ છું તમને.”

મર્મભેદી લજ્જાથી કૃષ્ણાનું મોં વધારે નીચું નમ્યું. તે પોતાની માનો એકનો એક છોકરો હતો. દુઃખીયણ મા પાસે ગ્રીષ્મા ચોખા ખાવા પામ્યો હતો કે નહિ તે તો કોણ જાણે, પણ પેટ ભરી ભાત ખાવાના વાંકે જઈ તેને લાજથી નીચું મોં ધાલવું પડ્યું ન હતું એ તો નક્કી છે. તેને યાદ આવ્યું ખાવું હોય તેના કરતાં હજારમણું ખાય તોપણ માનો છવ તૃપ્ત થતો ન હતો. તેને યાદ આવ્યું, પેલે દહાડે કનકલા અને માંજો લેવાને માટે થોડો ભાત વધારે ખાઈને તેણે મા પાસે વેસા મેળવ્યા હતા.

તેની બહે આંખને ખુણેથી મોટાં મોટાં આંસુનાં ટીપાં બાહ્યની ચાળીમાં નાઠુંજ કરવા લાગ્યાં, અને તે જ ભાત

તે માથું નીચું ધાલી ગળવા લાગ્યો. ડાબો હાથ ડિપાડી આંખ લૂછવાનીયે હિંમત ચાલી નહિ, રખેને મોટી બહેનની નજર પડે ! થોડી વાર પહેલાં જ ખોટું ખોટું રડવાના વાંક માટે તેણે હપકો ખાધો હતો. એ જ બચે તેના પારાવાર માતૃશોકને પણ ઉભો થતો દાખી રાખ્યો.

૨

બાપીઠા ઘરના બંને ભાઈઓએ ભાગ વહેંચી લીધા હતા. પાસેનું બે માળનું ઘર વચલા ભાઈ વિપિનનું હતું, નાનો ભાઈ ધણા વરસ ઉપર મરી ગયો હતો. વિપિનનો પણ અનાજ-આવસનો વેપાર હતો. તેની અવસ્થા પણ સારી હતી. પણ મોટા ભાઈ નવીનના જેવી નહિ. છતાં એનું ઘર પણ બે માળનું હતું. વચલી વહુ હેમાંગિની શૈલેરની સ્ત્રી હતી. દાસી ચાકર રાખી, ભોંકાને જમાડી, ઠાકડમાળમા રહેવાનો શોખ હતો. પૈસા બચાવી ગરીબીમાં રહેવાને રાજ ન હોવાને લીધે ચારેક વર્ષ ઉપર બંને દેરાણી જેઠાણી લડીવહી જુદી થઈ હતી. ત્યાર સુધીમાં છઠ્ઠાક વહવાડ પણ અનેક વાર થયેલી, અનેક વાર પાછી, રહાટ વહાટ થયેલી, છતાં એકબીજાની વચ્ચેની ખટાશ કદિ મટી ન હતી. કારણ તે ખટાશ મટાડવી એ જેઠાણી કાદમ્બિનીના એકલીના હાથમાં હતું. તે પાછી થયેલી હતી એટલે બરોબર સમજતી હતી કે કુટેલું હાંફતું સંઘાય નહિ; પણ દેરાણી એટલી પાછી ન હતી એટલે તેને એ સમજે ન હતી. ઝગડો-અથમ તે જ કરી નાંખતી. પણ તે મટાડવાને માટે, વાતો કરવા માટે, ખવાડવા માટે, અંદર અંદરથી મુંઝાણ એક દિવસ આસ્તે આસ્તે પાંસે જઈને ખેંચતી. આખરે બે હાથની વચ્ચે ત્રીજું માથું કરી, રોષ કઠણી, વાંક કમુલ કરી જેઠાણીને પોતાને ઘેર લઈ જઈ

વહાલ કરતી. આવી રીતે દેરાણી જોડાણીના ફેટલાયે દિન વીત્યા છે.

આજે ત્રણ સાડાત્રણ વાગે હેમાંગિની આ ધરમાં આવીને ઉભી રહી. કુવાના ચાળામાં ખેસી તડકે “કૃષ્ણો સાયુ દધને એક ટગલો કપડાં ધોતો હતો. કાદમ્બિની દૂર ઉભી ઉભી ઓછે સાયુએ અને વધારે હાથના જોરે કપડાં ધોવાની કળા શીખવતી હતી. દેરાણીને જોઇને જ બોલી ઉઠી, “અલિ ! આ છોકરો એવાં તો મેલાંદાટ કપડાં લઇને આવ્યો છે !”

વાત સાચી હતી. કૃષ્ણના મેંવું લૂલ કાનીનું ધોતીયું પહેરી અને ઉપરણું ઓઢી કોઇ બહેનને સાસરે જાય નહિ. એ બન્ને તો ધોવાનાં હતાં જ, પણ ધોખીને ન આપવાને લીધે વધારે ધોવાજોગ તો થયાં હતાં પુત્ર પાંચુગોપાળનાં ત્રણ ચાર અને તેના પિતાનાં ત્રણ ચાર. કૃષ્ણો જોગજોગે હમણાં તે જ ધોતો હતો. હેમાંગિની તો એક આંખ નાંખતાની સાથે જ સમજી ગઇ કે કપડાં કોનાં છે. પણ તેનો મથિરો ન કરતાં પૂછ્યું, “આ છોકરો કોણુ દિદિ ?” આ પહેલાં પોતાના ધરમાં બેઠાં આડી નજર કરીને, તે બધું જાણી ગઇ તો હતી જ. દિદિ ગુંચવણમાં પડી છે એમ જોઈ પાછી બોલી, “વાહ ! સુંદર છોકરો છે ! મ્હોંની છબિ તો તમારા જેવી જ છે દિદિ. મારા જાણ્યામાં તમારે પીયેર કોઇ નથી કેમ ?” કાદમ્બિનીએ કસાણું, ચઢેલું મ્હોં કરી જવાબ આપ્યો, “હા. મારો સાવકો ભાઇ. અરે કૃષ્ણ તારી બાબહેનને પણ તો લાગ. હાય, હાય ! કેવો અનાડી છોકરો છે ! મોટરાંને પણ લાગવું જોઇયે તેયે તારી જણ્યતી ન શીખવી ગઇ ?”

કૃષ્ણો હાંફજો શંફજો ઉઠીને આવી કાદમ્બિનીને જ પણ પડવા જાય છે ત્યાં તેણે ધમકાવી નાંખ્યો, “મુઓ તું થતો.

પહેરે! મૂંઝા છે શું ? કેને પગે લાગવાનું કહ્યું અને કેને આવીને પગે લાગ્યો ! ”

સાચે જ આવ્યો ત્યારથી હાલતાં અને ચાલતાં તિરસ્કારથી તેની હાડછેડ થયા કરવાને લીધે તેનું મગજ ખરાબ થઇ ગયું હતું. તેની ઝાળથી ગભરાઇ, દિડ-મૂઠ બની હેમાંગિનીના પગ આગળ આવી તેણે માથું નમાવ્યું કે તરત જ તેણે હાથ વડે ઉઠાડી તેને ચિયુકરપર્શ કરી આશીર્વાદ દીધો, “ થયું, થયું, ભાઇ, જીવતો રહેજે. ” કૃષ્ણા મૂઠની માથેક તેના મ્હેં સામું જોઈ રહ્યો. આ મુલકમાં આવી રીતે કોઇ બોલી શકે છે એ જાણે તેના મનમાં જ ઉતરી શક્યું નહિ.

તેના તે કુંડિત, બીત, અસહાય મુખ સામે જોતાં વાર જ હેમાંગિનીનું અંતર જાણે આઘાત લાગી રેવા લાગ્યું. પોતાનો ઉબરો ન રોકી શકવાથી તરત જ તે હતભાગ્ય અનાથ બાળકને તેણે પોતાની છાતી સરસો ચાંપ્યો, તેનું થાકેલું પરસેવાથી ગળતું કપાળ પોતાના લુગડાને છેડે લગ્યું, અને જોડાણીને કહ્યું, “ અરે રે, એની પાસે તે કપડાં” ધોવરાવાય દિદિ? એક માણસ કેમ નથી રાખી લેતાં ? ”

કાદગિની સડક જ થઈ ગઈ, તરત જવાબ ન દઇ સટીક પશુ કાણુમાં સાવધ થઇ, ચીડાઇને બોલી, “ અમે કાંઈ તમારા જેવાં મોટાં માણસ થોડાં જ છીએ જે મારા ઘરમાં દશ વીશ દારી ચાકર હોય. અમારા ધરીશના ઘરમાં તો—”

વાત પૂરી થાય તે પહેલાં જ હેમાંગિનીએ પોતાના ઘર તરફ જોઇ પોતાની છોકરીને બોલાવીને કહ્યું, “ ઉમા શિવુને જરા આ ઘેર મોકલ તો, મા, મોટા ભાઇ અને પાંચુના મેલાં કપડાં તળાવે ધોઈ દ્વાવી સૂકવી દે. ” જોડાણીના તરફ શરીને

બોલી, “આ વેળ કૃષ્ણો અને પાંચુગોપાળ મારે ઘેર જન્મશે, દિદિ. નિશાળેથી આવે કે તેને મેકલજો, તેટલી વાર હું આને લઈ જઈ છું.” કૃષ્ણાને કહ્યું, “એમની માફક હું પણ તારી દિદિ થાકું કૃષ્ણા, ચાલ મારી સાથે.” કહી તેનો હાથ પકડી પોતાને ઘેર મઠી.

કાદમ્બિનીએ વાંધો લીધો નહિ. એટલું જ નહિ પણ હેમાંગિનીએ મારેલું આવડું મોટું મ્હેણું પણ મૂંઝે મ્હેડે પચાવી મઠી. કારણ એ હતું કે મ્હેણું ગારનારી એક વેળનો ખરચ પણ બચાવી મઠી હતી. કાદમ્બિની પૈસા આગળ આંધળી બીંત હતી. દૂઝણી ગાય પાડુ મારે તો તે સહી લે એવી હતી.

૩

રાત્રે કાદમ્બિનીએ પૂછ્યું, “શું ખાધ આબોરે કૃષ્ણા ?” કૃષ્ણો શરમાઈ મ્હેં નીચું ધાલી બોલ્યો, “લુચી” * “શેની સાથે ખાધી ?” કૃષ્ણો તેમનો તેમ રહી બોલ્યો, “લાલ મચ્છીના માથાનું શાક, સન્દેશ અને રસગુ—”

“એ હે ! વાર, મઝલી વડુએ મચ્છીનું માથું કેને પીરસ્યું હતું ?”

આ પ્રશ્નથી કૃષ્ણાનું મ્હેં એકદમ ફિફું પડી ગયું. ઉભો થયેલો છરો જોઈને દોરડે બાંધેલાં પથુના પ્રાણુ જેમ ઉડી જાય, તેમ કૃષ્ણાની છાતીમાંથી પણ પ્રાણુ ઉડી જવા લાગ્યા. તેને અચકાતો જોઈ કાદમ્બિની બોલી, “તારી થાળીમાં કેમ ?”

કોઈ મારે શુન્દેગારની માફક કૃષ્ણાએ મ્હેં નીચું ધાલ્યું. પાસે ઓટલા ઉપર બેસી નવીન હુકો પીતો હતો. કાદમ્બિની તેને ઉદ્દેશીને બોલી, “મકું, સાંભળો છ કે ?” નવીને “હા” કરી ટુંકે પતાવી, હુકાનો દમ માર્યો.

કાઠજિનની ગરમ થઇ બોલવા લાગી, “સગી કાકી, પોતીકું માણસ ! તેને વહેવાર તો જુઓ ! પાંચુબોપાળ મારો લાલ માછલીના માથાનું નામ સાંભળી ગાંડો ગાંડો થઇ જાય છે તે શું જાણતી નથી ? ત્યારે તેને શું સૂઝયું જે તેની ચાળીમાં ન પીરસતાં, તેણે અનાડીની ચાળીમાં અમૃત પીરસ્યું ? અરે કૃષ્ણા, સન્દેશ, રસમુલ્લા ખુબ ધરાધન ખાધાં ને ? સાત જનમમાં કદિ એ તે આંખેયે દેખ્યાં નહિ હોય.” સ્વામીની તરફ જોઈને બોલી, “જેનું” બાતને ઠાંગર પેટ બરાચ તેના પેટમાં લુચી સન્દેશ વળી શા ? પણ હું તમને કહી દઉં છું કે મઝલી વડુ કૃષ્ણાને બગાડે નહિ તો મને કુતરી કહીને બોલાવજો.” નવીન ચૂપ રહ્યો. કાશ્વ પોતાની સ્ત્રી જીવતી જામતી છતાં મઝલી વડુ તેને બગાડી ‘શકસે’ એવી અસંભવ વાત તેના માન્યામાં નહોતી આવતી. પણ તેની સ્ત્રીને પોતાને વિષે વિશ્વાસ ન હતો; ઉલટો સોળ આની બચ હતો કે સાદી, સીધી, જોણીબાલી સમજી ગમે તે તેને છતરી લઈ સકે. એટલે નાના બાઇ કૃષ્ણાની માનસિક ક્ષમતિ અને અવનતિ પ્રતિ તે દિવસથી તે ચાર આખ રાખવા લાગી.

બીજે જ દિવસથી બે ચાકરમાંથી એકને રજા આપવામાં આવી; કૃષ્ણા નવીનની અનાજની દુકાને કામ કરવા લાગ્યો. ત્યાં તે તોળતો, વેચતો, ચાર પાંચ કાસ પૈસે ચાલી નમૂના લઈ આવતો, બપોરે નવીન જામવા આવે ત્યારે દુકાન સંભાળતો. બપોર વેળાએ નવીન ખાઈપી, વામકુલી કરી પરવારી દુકાને ગયા પછી કૃષ્ણા જામવા આવ્યો હતો. તે વેળા ત્રણ વાગ્યા હતા. કૃષ્ણા તળાવમાં ન્હાઇ આવી જુએ છે તો દિદિ સુતી હતી. તે વેળા તેને ભૂખ એવી કઠડીને લાગી હતી કે

પાશામાંથી પથ્થુ કાઢીચો. કાઢી લાવવાની હિંમત કરે.
થુ દિદિને બોલાવી ઉઠાડવાની તેની હિંમત ચાલી નહિ.

રસોડાને ઓટલે એક કોરે ગુપચુપ દિદિની ઉંઘ ઉડવાની
પાશામાં તે બેઠો હતો. એકાએક સાદ સાંભળ્યો, “કૃષ્ણા ?”
! સાદ તેના કાનને ઓટલો તો મધુરો લાગ્યો ! મ્હોં ઉંચું
રી જોયું. બાબહેન તેના બીજા માળના દીવાનખાનાની
દરીએ ઉભી હતી. કૃષ્ણાએ એક વાર તેના તરફ જોષ
કોં નીચું નમાવ્યું. થોડી-વારે હેમાંગિની નીચે આવી, સામે
બી રહી પૂછવા લાગી, “ કેમ આટલા બધા દિવસ થયાં
જાણતો નથી ? અહીં એમ ગુપચુપ કેમ બેઠો છે, કૃષ્ણા ?”
! કે તો જૂખથી જ આંસુ આવતાં વાર ન લાગે, અને તેમાં
લાવો રોહાર્દ કંઠસ્વર, પછા શું પૂછવું ? તેની બન્ને
પાંખમાંથી પાણી વહેવા માંડયું. તે નીચું ધાલી બેસી રહ્યો,
તર દઈ ચક્રો નહિ.

વચલી કાકીને બધાં છોકરાં ચાહતાં. તેનો અવાજ
બુળી કાદમ્બિનીની નાની છોકરી ધરમાંથી બહાર નીકળતાં
જૂમ પાડી ઉઠી, “ કૃષ્ણા મામા, રસોડામાં તમારો બાત
કયો છે, જમી લો ને. બા બાપીને સુતી છે.” હેમાંગિની
ડૂંઢે થઈ બોલી, કૃષ્ણા હજી જમ્યો નથી ? તારી મા
બીને સુતી છે શું ? હેં કૃષ્ણા, આજે આટલું બધું મોડું
ન થયું ?”

કૃષ્ણા નીચું જ ધાલી રહ્યો. છોકરીએ જ તેના વતી જવાબ
ધા, “ કૃષ્ણા મામાને રોજ જ આટલું મોડું થાય છે. બાપા
બાપીને દુકાને જમ ત્યારે તો એ ઘેર જમવા આવે.”
માંગિની હવે સમજી કે કૃષ્ણાને દુકાને કામે વળખાડવામાં

આવ્યો છે. તેને બેસાડી રાખી ખવાડવામાં આવે એવી આશા તો તે રાખતી ન હતી. પણ એક વાર વખત તરફ જોઈ, એક વાર આ જૂખ્યાતરસ્યા બાળકના દેહ સામું જોઈ, તેની આંખમાંથી આંસુ આવ્યાં. લુગડાને છોડે આંખ લૂછતી લૂછતી તે ઘરમાં ચાલી ગઈ. ઘડીક પછી વાટકો ભરી દૂધ લઈ આવી. રસોડામાં પેસતાં જ ચમકી મ્હોં ફેરવી ઉભી રહી. કૃષ્ણો જન્મવા બેઠો હતો, એક પિત્તળની થાળીમાં ઠંડા, સૂકા ભાતનાં મામણાં હતાં. એક બાળું થોડી દાળ હતી, અને કંઈક તરકારી જેવું હતું. દૂધ મળ્યાથી તેનું કરમાયલું મ્હોં હાસ્યથી છલકાઈ ગયું.

હેમાંગિની પારણાની બહાર નીકળી ઉભી રહી. કૃષ્ણો ખાઈ રહી તળાવે મ્હોં ધોવા ગયા ત્યારે જરા ડોકીયું કરી જોયું તો તેની થાળીમાં એક કહેવાનો દાણો સુદાં ભાતનો ન હતો. જૂખની જ્વાળામાં તેણે જે પીરસેલું હતું તે બધુંય સાઈ થઈ હતું.

હેમાંગિનીનો છોકરો લલિત પણ લગભગ કૃષ્ણાના જેવડો જ હતો. પોતે ન હોય તો પોતાના છોકરાની આવી અવસ્થામાં શી દશા થાય તેની એકાએક કલ્પના કર્યાથી રેવાનો હ્રોમે તેના કંઠ આગળ આવી ઉભરાવા લાગ્યો, તેને દબાવી તે ઘેર ચાલી ગઈ.

૪

શરદીને લીધે હેમાંગિનીને મહીં મહીંથી તાવ આવી જતો, તે બે દિવસ રહી એની મેળે જ ચાલ્યો જતો. થોડા દિવસ પછી આ જ રીતે જરા તાવ આવવા જેવું જણાવાથી દીવા વખતે તે બાળાનામાં પડી હતી. ઘરમાં કોઈ ન હતું.

એકાએક જણાવું કે જાણે કોઇક અવિશ્વસ સાવધાનતાથી કમાડની લાગમાં ઉભું રહી ડોહાયાં કરી રહ્યું છે. જૂઝ પાડી, “કોણ રે ત્યાં ઉભું, લલિત ?”

કોઇએ જવાબ ન આપ્યો. ડરી જૂઝ પાડી. લાગમાંથી જવાબ આવ્યો, “હું.” “હું કોણ ? આવ ધરમાં આવીને બેસ.” કૃષ્ણો ડરતો ડરતો ધરમાં આવી દીવાલને અડીંગીને ઉભો રહ્યો. હેમાંગિની ઉઠીને બેઠી થઈ. સ્નેહથી તેને પાસે બોલાવી પૂછ્યું, “કેમરે કૃષ્ણા ?” કૃષ્ણો જરા વધારે પાસે જઈ, પોતાના મેલા ધોતીયાના છેડામાંથી અધપાકું જમરખ બહાર કાઢી બોલ્યો, “તાવ ઉપર એ સારાં છે.” હેમાંગિની આશ્ચર્યથી હાથ લાંબાવી બોલી, “ક્યાંથી લાવ્યો રે ? હું કાલની લોકોની કેટલીયે ખુશામત કરું છું, કોઇ નહિ લાવી શક્યું.” કહી જમરખ સાથે જ કૃષ્ણાનો હાથ પકડી સોડમાં બેસાડ્યો. કૃષ્ણાએ શરમ અને હરખના શેરડા પડેલું મ્હોં નીચું કર્યું. આ જમરખની ઝડપ ન હતી, હેમાંગિની ખાવાને માટે પશુ અધીરી રહી ન હતી, છતાં આ બે શોધી લાવવા માટે બપોરના વખતનો બધો લડકો કૃષ્ણાએ માથા ઉપર વેઠ્યો હતો. હેમાંગિનીએ પૂછ્યું, “હેં કૃષ્ણા, તને કોણે કહ્યું કે મને તાવ આવે છે ?” કૃષ્ણાએ જવાબ ન દીધો. “તને કોણે કહ્યું અત્યા, જે મને જમરખ ખાવાનું મન છે.” કૃષ્ણાએ એનાથે જવાબ ન દીધો. પ્રથમ જે મ્હોં નીચું કર્યું તે ઉંચું કર્યું જ નહિ. છેકરો અતિશય શરમાળ અને બીરૂ સ્વભાવનો હતો તે હેમાંગિનીને પહેલેથી જ ખબર હતી. એટલે તેણે તેના માથા ઉપર હાથ ફેરવી, વહાલ કરી, “હાહા” કહી બોલાવી, બીજા અનેક મુકિત વડે તેનો બચ બાંગી તેની પાસેથી

અનેક વાતો બહુ લીધી. બારે શોધખોળ કરી જમરખ લાવવાની વાતથી માંડીને તે તેના ગામની વાત, તેની માની વાત, અહીં ખાવાપીવાની વાત, દુકાનમાં શું કામકાજ કરવું પડે છે તેની વાત,—એક પછી એક વિમતવાર સાંભળી લઈ, આંખ લૂછી બોલી, “આ તારી બાબહેનનાથી કશું છાતું ન રાખવું હો, કૃષ્ણા; જ્યારે જે જોઈએ તે ગુપચુપ આવીને લઈ જવું, હો. લઈ જશે ને?”

કૃષ્ણાએ અનન્યથી માથું હલાવી કહ્યું, “સાહે.”

સાચો સ્નેહ કેવો થાય તે કૃષ્ણા દુઃખી મા પાસે શીખ્યો હતો.

આ બાબહેનમાં તેનો સ્વાદ ચાખી કૃષ્ણાનો રૂંધાઈ રહેલો માતૃસૌક આજે ગળી, ઝંરી ગયો. છૂટી વેળા તે બાબહેનના ચરણની રજ માથે અડાડી બાંહે હરખથી ધરતી પર પગ ન રહેતો હોય તેમ બહાર આવ્યો.

• પણ તેની દિદિને કકળાટ દિવસે દહાડે તેની વિરુદ્ધ વધતો જ જવા લાગ્યો. કારણ તે સાવધા માનો છોકરો હતો, તે નિરાધાર હતો—જરૂર જણાયે અપજાના બચે તેને વિદાયે નહિ કરી શકાય, કાંઈને આપીયે ન દેવાય. ઝૂંટલે જ્યારે તેને રાખવો જ પડવાનો છે, ત્યારે જેટલા દિવસ તેનાં હાડકાં ટકી રહે ત્યાં સુધી કસી કસીને તેનું તેલ કાઢવું એ જ બરોબર.

ધરમાં આવતાંની સાથે મોટી બહેને તેને લીધો, “આખી પાછલી પહોર દુકાન છોડી ક્યાં ગયો હતો રે, કૃષ્ણા?”

કૃષ્ણા ચૂપ રહ્યો. કાદમ્બિની બચાનક રૂપ ધારણ કરી બોલી, “બોલ જલદી.” કૃષ્ણા તોપણ નિરુત્તર રહ્યો.

મૌનથી જેની રીસ ઉતારી શકાય તેવાં માણસોમાંની કાદગિની ન હતી. એટલે તેની પાસે બોલાવવા માટે તે અતિશય જીદ કરવા લાગી, છતાં બોલાવી ન શકવાથી તેના ક્રોધ અને રોષનો કાંઠો રહ્યો નહિ. આખરે પાંચુગોપાળને બોલાવી તેની પાસે તેના બન્ને કાન ફરી ફરી અમળાવડાવ્યા અને રાત્રે તેને માટે ચોખ્ખા ઓચાં નહિ.

આધાત મમે તેટલો સખ્ત હોય, સામો પ્રત્યાધાત થાય નહિ તો તે લાગતો નથી. પર્વતશિખર ઉપરથી ફેંકવામાં આવ્યા છતાં પણ હાથપગ ભાંગતા નથી; ભાંગે માત્ર ત્યારે જ કે જ્યારે પગ જે કંઠણુ જૂમિ ઉપર પડે તે જૂમિ તે વેગની સામે પ્રત્યાધાત કરે છે. કૃષ્ણાનું પણ તેમ જ બન્યું હતું. માના મરણે જ્યારથી બે પગ મુકવાનું સ્થાન સુધ્ધાં તેને માટે રહેવા દીધું ન હતું, ત્યારથી બહારનો કોઈ પણ આધાત વાગી તેને ધૂળ ભેગો કરવાને સમર્થ ન હતો. તે દુઃખીનો છોકરો હતો, પણ તેણે કદિ દુઃખ જાણ્યું ન હતું. મહેણાંટાણાં અને હાડછેડનો તેને અગાઉ પરિચય ન હતો, પણ અહીં આવ્યો ત્યારથી કાદગિનીએ દીધેલું અપરંપાર દુઃખ તે અત્યાર સુધી અનાયાસે સહન કરી શક્યો હતો, તે માત્ર પગ તળે કરો. ઉભા રહેવાનો આધાર ન હતો તેથી જ. પણ આજે તે સહન ન કરી શક્યો. આજે હેમાંગિનીના માતૃસ્નેહની સુકઠિન જૂમિ ઉપર ચડી તે ઉભો રહ્યો હતો, એટલે આજનાં અત્યાચાર અને અપમાને તેને એકદમ ધરાશાયી કરી નાંખ્યો. માદીકરો આ નિરપરાધ, નિરાશ્રિત બાળકને શિક્ષા કરી, અવહેલના કરી, અપમાન કરી, દંડ દહ ચાલ્યાં ગયાં. તે અધારામાં પૃથ્વીશય્યા ઉપર પડી આજે

અનેક દિવસ પછી પાછો માને સંભારી, બાબહેનનું નામ લઇ, ડુસ્કે ડુસ્કે રોવા લાગ્યો.

૫

ખીજે દિવસે સવારે જ કૃષ્ણો એકાએક અળગે અળગે પગલે ઘરમાં પેસી હેમાંગિનીના પગ આગળ બિછાનાની એક કોરે બેઠો. હેમાંગિની પગ જરા ખેંચી લઇ બેઠી, “ દુકાને ગયો નથી કૃષ્ણ ? ”

કૃષ્ણ—આ, ચાલ્યો.

હેમાંગિની—મોઢું ના કર, દાદા, હમણું ને હમણું જ. નહિ તો આ ધડીએ પાછી ગાળાગાળી શરૂ થશે.

કૃષ્ણાનું મુખ જરા લાલ થયું, જરા ફિકકું પડ્યું. “ જાડું છું. ” કહી તે ઉઠી ઉભો થયો. જરા આમતેમ કરી, કાંઈ બોલવા જતાં જતાં ચૂપ જ રહ્યો.

હેમાંગિની તેના મનની વાત જાણી ગઇ હોય તેમ બેઠી, “ કાંઈ કહેવું છે, મને ? ”

કૃષ્ણો નીચું જોઇ અતિ ક્રોધાળ સ્વરે બોલ્યો, “ કાલે કશું ખાધું નથી, બાબહેન—”

“ કાલનો ભૂખ્યો છે ? શું કહે છે, કૃષ્ણ ? ” થોડી વાર હેમાંગિની સ્તબ્ધ થઈ રહી, બન્ને આંખ આંસુએ ભરાઇ ગઇ, અને આંસુ ટપટપ પ્રડવા લાગ્યાં. તેનો હાથ પકડી ખેંચી, પાછો એક વાર સોડમાં બેસાડી, એક પછી એક બધી વાત સાંભળી લઇ બેઠી, “ કાલે રાત્રે જ કેમ નહિ આવ્યો ? ”

કૃષ્ણો મૂંગો જ રહ્યો. હેમાંગિની છોડા વતી આંખ લુછી બેઠી, “ મારા સમ, ભાઈ, આજથી મને તારે તારી મરી ગયેલી મા સમજવી. ”

વેળાસર બધી વાત કાદમ્બિનીને કાને ગઇ. તે પોતાના રમાંથી મજલી વડુને બૂમ પાડી બોલી, “બાઈને હું શું થી ખવડાવી શકતી જે તમે આટલી બધી વાત, મ્હોડે ચડીને ને કહેવા ગયાં ?”

બોલવાનો ઢંઢ જોઇને હેમાંગિની સળગી ઉઠી. પણ તાનો બાજ ઢાંકી બોલી, “મ્હોડે ચડીને કહેવા ગઇ હોઈ” એ તમાં બોલું શું ?” કાદમ્બિનીએ પૂછ્યું, “તમારા છોકરાને લાવીને જો હું એવું કહું તો પછી તમારું માન કેટલું ? વાર ? તમે એમ એને હુલામણું કરશો તો એ મારા બુમાં શી રીતે રહે, તે કહેશો ?”

હેમાંગિનીથી હવે રહેવાયું નહિ. બોલી, “દિદિ, પંદર જી વરસ એક ઘરમાં રહ્યાં—હું તમને ઓળખું છું. બૂખે રીતે પહેલી તમારા પોતાના છોકરાને સળ કરો, અને ત્યાર જી પારકાના છોકરાને કરો તો હું આમળ થઇને કશું લેવા આવીશ નહિ.”

કાદમ્બિની દિડમ્બ થઇ બોલી, “મારા પાંચુઓપાળની થે એની સરખામણી ? દેવતાની સાથે વાંદરની સરખામણી ? ૧૮લા પછી તમને વધારે બોલવાનું બાકી શું રહ્યું છે તે જ ! વિચાર થાય છે મજલી વડુ !”

મજલી વડુ—“કોણ દેવતા અને કોણ વાંદર તે હું જાણું પણ હવે હું કશું કહેવા મામતી નથી. એટલું જ કહું છું તમારા જેવી નિષ્કૂર, તમારા જેવી લાજ વગરની બેરી પતમાં મેં બીજી જોઈ નથી.” કહી પ્રત્યુત્તરની વાટ ન જોઇ ! બારી બંધ કરી દીધી.

તે જ દિવસે સંધ્યાકાળ પહેલાં, એટલે પુરુષો ઘેર આવે તે વખતે, મોટી વડુ પોતાના ધરના આંગણમાં ઉભી રહી, પોતાની દાસીને સંબોધીને ઉંચે અવાજે ગર્જવા લાગી: “હવેસરાતનો કરનારો જ આનો તોડ કાઢશે. માના કરતાં માસીની દાઝ ભારે! મારા ભાઈનું મન હું નહિ સમજું, પારકાં સમજે! કદિ ભણું થવાનું નથી—ભાઈબહેનની વચ્ચે ઝગડો કરાવી ઉભાં ઉભાં તમારો જોવામાં ધધર રાજ નહિ રહે એ લખી આપું છું.” કહી તે રસોડામાં ચાલી મઠ.

બન્ને દેરાણી નેઠાણીની વચ્ચે આ પ્રમાણે બાળાગાળી, શાપ પ્રતિશ્લાપ, અનેક વાર અનેક રીતે થઈ ચુક્યાં છે, પણ આજે જરા મરમી વધારે હતી. અનેક વાર હેમાંગિનીએ સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું ક્યું હતું, ન જણ્યું ન જણ્યું ક્યું હતું, પણ આજે તેનું શરીરે સાઈ ન હતું એટલે ઉઠીને બાજી આગળ ઉભી રહી બોલી, “આટલામાં જ કેમ ચૂપ થઈ ગયાં, દિદિ? ભગવાને કદાચ સાંભળ્યું ન હોય—હજી થોડી વાર માઈ સત્યાનાથ જય એવી કામના કરોની—મોટા ભાઈ ઘેર આવે અને તેઓ એ બધું સાંભળે, એઓ ઘેર આવી બધું સાંભળે.—આટલામાં જ શું હાંશી ગયાં?”

કાદમ્બિની આંગણમાં દોહી આવી ઉંચે જોઈ ધારોં પાડી હતી, “મેં કંઈ કેમ સત્યાનાથ મથેલીનું નામ મ્હોડે આણ્યું છે?” હેમાંગિનીએ ઠંડી રીતે જવાબ દીધો, “મ્હોડે આણવાનું કાંઈ સહેલું થાય છે શું? તમે શાં પુણ્ય કર્યાં હોય ને માઈ નામ મ્હોડે આણો? પણ તમે શું એમ માને છો કે તમે જ કાલ્યાં અને આખી દુનીયા માંડી? ધરમાં ભરાઈને કોનાં કપાળ બાળો છો તે શું કાલને ખબર પડતી નથી કે?”

કાદમ્બિની હવે પોતાના સ્વરૂપમાં પ્રગટ થઈ. મ્હોંના ચાળા પાડી હાથપગ ઉછાળી બોલી, “ખબર પડે જ તો. જેનો વાંક હોય તેને લાગે. અને તમને જ ખબર પડતી હશે અને મને નહિ પડતી હોય ? કૃષ્ણો! જ્યારે આવ્યો ત્યારે સાત તમાચા ચોડ્યા છતાં ચું કરતો નહિ. જે કહેતી તે મૂંઝે મ્હોડે કરતો.—આજે બપોરે કેને જોરે કેવો જવાબ દઈ મયો, પૂછી જુઓ આ પ્રસન્નની માને.” કહી દાસીને બતાવી.

પ્રસન્નની મા બોલી, “તે વાત સાચી છે, મઝલી વહુ મા. આજ તે બાણું છોડીને ઉઠી ગયો એટલે મા બોલ્યાં, “આ ધાન નહિ ખાય તો જમને ઘેર જવું પડશે. આટલો છણુકો કેના ઉપર કરે છે?” તે બોલ્યો, “મારી બાબહેન છે ત્યાં સુધી કોઈથી ડરતો નથી.”

કાદમ્બિની ઝાંસો કરી બોલી, “કેમ થયું હવે તો ? કેના જોરે આટલો છણુકો, કહો તો ખરાં ? આજે માફ કહી દઉં છું, મઝલી વહુ, એને તમારે ધડીએ ધડીએ બોલાવ્યા નહિ કરવો. અમારી બાબહેનની વાતમાં વચ્ચે ન પડશો.”

હેમાંગિની કશું બોલી નહિ. સરસીયું સાપની માફક ફેણ કાઢીને કરડયું છે સાંભળી તેના વિસ્મયની સીમા રહી નહિ. બારીએથી આવી, શાન્ત બેસી વિચારવા લાગી કે કેટલું બધું દુઃખ પડ્યું હશે કે આટલે સુધી મામલો જઈ શક્યો.

પાણું માથું દુઃખી તાવ જેવું જણાવવા લાગ્યું, એટલે સુવાના વખત પહેલાં પથારીમાં આવી સળની માફક પડી. તેનો સ્વામી ઘરમાં આવી તેની સ્થિતિ જોયા વિના ખીજાંબને બોલવા લાગ્યો, “બાબીના બાઇને લીધે આજે વળી શું નવું જમાવી

આવી ? કોઇનું માનવું નહિ, સાંભળવું નહિ, જ્યાં કોઈ અભાગીયા કપાળકુટેલા જોયા કે તરત જ તેને માટે કમર કસવી ! રોજ રોજ મારાથી આટલું તોફાન નહિ સહન થાય, મઝલી વહુ. આજે ભાભીએ મને ન કહેવાય એવાં એવાં વચન સંભળાવ્યાં. ”

હેમાંગિની કંટાળેલે સ્વરે બોલી, “ ભાભી કહેવા જેવું ક્યારે બોલે છે જો આજે તમને ન કહેવા જેવું કહ્યું ? ”

વિપિન બોલ્યો, “ પણ આજે તેમનું કહેવું બરોબર જ હતું. હું તારો સ્વભાવ જાણું છું તો. સેવાના ધરમાં રાખાલ છોકરાને માટે પણ તે આવું જ કયું હતું, મોતી કામારના બાણેજની કેવી સરસ વાડી તારે લીધેજ. હાથમાં આવેલી ચાલી ગઈ, ઉલટા પોલીસને અટકાવવા ધરના સો દોઢસો કાઢવા પડ્યા તે જુદા. તું તારૂં પોતાનુંયે સારું માફું સમજતી નથી. આ સ્વભાવ તારો ક્યારે જશે ? ”

હેમાંગિની હવે ખેડી થઈ. સ્વામીના તરફ જોઈ બોલી, “ મારો સ્વભાવ જશે લાકડાંમાં, તે પહેલાં નહિ. હું જે છોરાંની મા રહી, મારે બચ્ચાં કચ્ચાં રહ્યાં, માથા ઉપર ભગવાન રહ્યો. આથી વધારે હું મોટેરાંની ફરીયાદ કરવા માગતી નથી. મને અસુખ થાય છે—હવે મને બોલાવશો નહિ—તમે જાઓ. ” કહી અંગ ઉપર ધાખજો ખેંચી લઈ પાસું ફરી સુઈ ગઈ.

વિપિનની પ્રગટ રીતે તો વધારે પૂછપરછ કરવાની હિમ્મત ન ચાલી. પણ મનમાં મનમાં આ ઉપર અને ખાસ કરી પેલા જીવ સેવા બેઠેલા અભાગીયા ઉપર આજે ખુબ ચીડાયો.

બીજે દિવસે સવારે બારી ખોલતાં જ હેમાંગિનીના કાનમાં જોડાણીના ધાંટા સંભળાવા લાગ્યા. તે સ્વામીને ઉદ્દેશીને ખોલતી હતી, “છોકરો કાલથી ભાગતો ફરે છે, જરા તપાસ ન કરી ?”

સ્વામીએ જવાબ દીધો, “પડેને ચૂલામાં, તપાસ કરેલે શું વળે ?”

ત્રી આપું ફળીયું સાંભળે એટલો ધાંટો કાઢી ખેલી, “તો પછી લોક મોં દુખવશે અને મામમાં રહેવું અઘરું થઈ પડશે. આપણું દુરમન કંઈ મામમાં એાછાં નથી. ક્યાંક પડી આપડી મુઝો, મરી બરી ગયે, તો આખા ઘરને જલમાં જવું પડશે, એટલું કહી દેઉં છું.”

હેમાંગિની બધું સમજી અને તરત જ બારી બંધ કરી નીસાસો નાંખી બીજે ક્યાંક ચાલી ગઈ.

બપોરે રસોડાને એટલે બેસી રાટલા ખાતી હતી, એટલામાં એકાએક ચોરની માફક અળગે અળગે પગલે ફૂણો આવી ઉભો રહ્યો. તેના વાળ લૂખા અને મોં સૂકું હતું. “ક્યાં બાગ્યો હતો રે, ફૂણા ?”

“બાગ્યો ન હતો. કાલે રાત્રે દુકાને ઉઘી ગયો હતો, ઉંધ ઉડી ત્યારે જોડું છું તો મધરાત થયેલી. જૂપ લાગી છે, આમહેન.”

“ચેલે ઘેર જઈને ખા, જા.” કહી હેમાંગિની ખાવા લાગી.

પડીક ગુપચુપ ઉભો રહી ફૂણો જતો હતો. હેમાંગિનીએ એને બોલાવી પાસે બેસાડ્યો, અને ત્યાં જ આસન નાંખી, રસોઈ કરનારીને બાત પીરસવાનું કહ્યું.

તે અર્ધાએક જમી રહ્યો હશે, એટલામાં ઉમા બહારથી ગભરાયલી અકળાયલી દોડતી આવી ઇશારો કરી જણાવ્યું, “બાપા આવે છે !”

છોકરીનો હંમ જોઈ મા ચકિત થઈ ગઈ, બોલી, “તેમાં તું આમ કેમ કરે છે ?”

ઉમા કૃષ્ણાની પાછળ આવી ઉભી હતી. ઉત્તરમાં તેના તરફ આંગળી કરી બતાવી, આંખ મ્હોંને ઇશારો કરી બોલી, “ખાય છે ને ?”

કૃષ્ણાએ કુતૂહલથી મ્હોં ફેરવ્યું હતું. ઉમાની કિંકરિત દષ્ટિ, બચયુક્ત મ્હોંના ઇશારા તેની નજરે પડ્યા. ક્ષણમાં તેનું મ્હોં શિક્કું પડી ગયું. તેના મનમાં શો ત્રાસ ઉત્પન્ન થયો હતો તે તે જ જાણે. “બાબહેન, બાબુ આવે છે.” કહી તે ભાત છોડી રસોડાના બારણાની લાગમાં જઈ ઉભો. તેની દેખાદેખી ઉમા પણ ખીજે ક્યાંક ભાગી. એકાએક ધરધણી આવી પડે અને ચોરો જેમ વર્તે તેમ આ લોકો વર્તવા લાગ્યાં. પ્રથમ હેમાંગિનીએ દિડમ્મટની માફક એક વાર આ બાબુ, એક વાર પેલી બાબુ જોયું, પછી થાકેલીની માફક દીવાલને અડીંગી-ઢગલો થઈને બેસી પડી. લાજ અને અપમાનનું શળ જાણે તેની છાતીની આ પારથી પેલે પાર સોંસફ ચાલ્યું ગયું. ખીજ જ ક્ષણે વિપિન આવી ઉભો રહ્યો. સામે સ્ત્રીને આમ બેઠેલી જોઈ પાસે આવી ઉદ્વિગ્ન મુખે પૂછવા લાગ્યો, “એ તે શું, થાળી મ્હોં આગળ રાખી આમ બેઠી છે ?”

હેમાંગિનીએ જવાબ ન દીધો. વિપિન વધારે અધીરો થઈ બોલ્યો, “પાછો તાવ આવ્યો કે ?” હાંડેલા ભાતની

આળી તરફ નજર પડતાં બોલ્યો, “આમાં આટલો ભાત છાંડી કોણુ ઉઠી ગયું ? લલિત કેમ ?”

હેમાંગિની દેહાર થઈ બોલી, “ના તે નાહ—પેલા ધરવાળો કૃષ્ણો જન્મતો હતો. આમરાથી ડરીને પારણાની લાગે સંતાયો છે.”

“કેમ ?”

હેમાંગિની બોલી, “કેમ તે તો તમે સારી પેઠે જાણો છો. અને તે જ એકસોડું નહિ, તમે આવો છો એ ખબર દહને તરત જ ઉમા પણુ જીવ લઇને નાહી.”

વિપિન મનમાં મનમાં સમજ્યો કે સ્ત્રીની વાત આડી શટી છે. તેથી જ જાણ્યામાં સીધે રસ્તે પાડવાને માટે હસતાં હસતાં બોલ્યો, “એ છોકરી શાં દુઃખે ભાગી ?”

હેમાંગિની—“કોણુ જાણે ? જાણ્યામાં માનું અપમાન આંખે દેખવું પડે એમ ડરીને જ ભાગી.” પછી જરા નીસાસો નાંખી બોલી, “કૃષ્ણો પારકાનો છોકરો તે તો સંતાય જ. પેટની છોકરીને સુદાં બરોસો ન પડ્યો કે તેની માને કોમ્પને બોલાવી કડછી ભાત પીરસવાનો અધિકાર છે.”

હવે વિપિન સમજ્યો કે વાત ખરે જ આડી શટી છે. એટલે રખેને કદાચ એકાએક વાત વધી જાય એમ ડરી, આ સંપાટાને સામાન્ય હસવામાં કાઢી નાંખી, આંખ મીંચી, માથું હલાવી બોલ્યો, “ના, તમને તો કશો અધિકાર ન મળે, બીખારીને મૂઠી ચોખા આપવાનોયે નહિ ! પણુ એ વાત જવા દો. કાલથી માથું તો દુખ્યું નથી ને ? અને લાગે છે કે સહેરમાંથી કેદાર દાકતરને બોલાવી મંગાવું—નહિ તો એક વાર કલકતા—”

અસુખ અને ચિકિત્સાની પૂછપરછ અહીં જ બંધ થઈ.

હેમાંગિનીએ પૂછ્યું, “ઉમાના દેખતાં તમે કૃષ્ણને કાંઈ કહ્યું હતું?”

વિપિન જાણે આકાશમાંથી પડ્યો. “એ? ક્યારે? ના. ઓહો—પેલે દિવસે જાણે કહ્યું હતું એમ યાદ આવે છે—ભાભી ચીડાયાં હતાં—દાદા ચીડાયા હતા—ઉમા, જાણ્યામાં, ત્યાં ઉભી હતી.—તું જાણે છે—”

“જાણું છું.” કહી હેમાંગિનીએ વાત બંધ કરી. વિપિન પોતાના ઓરડામાં ગયો કે તરત જ કૃષ્ણને બહાર બોલાવી તેણે કહ્યું, “કૃષ્ણ આ ચાર પૈસા લઈ દુકાનેથી ચણા ખમરા ખમરા લઇને ખાજે, જા. જૂંપ લાગે ત્યારે ફરી મારી પાસે આવીશ નહિ, ભાઈ. તારી બૂબહેનની એટલી તાકાત નથી કે તે પારકાના છોકરાને બે કડછી ભાત ખવડાવી શકે.”

કૃષ્ણે ગુપચુપ ચાલ્યો ગયો. ઓરડામાં ઉભો ઉભો વિપિન તેના સામે જોઈ ક્રોધથી દાંત પીસતો હતો.

૭

પાંચ છ દિવસ પછી એક દિવસ પાછલે પહેરે વિપિન અતિશય ચીઠાયેલે મ્હોડે ઘરમાં આવી બોલ્યો, “આ બધું શું માંડ્યું છે, મઝલી વહુ? કૃષ્ણ તારો શું સગો થાય છે જ, પારકા છોકરાને લઇને દિનરાત પોતીકાં પોતીકાં વચ્ચે લડાઈ મચાવ્યા કરે છે. આજે જોયું કે દાદા મુઠાં ભારે ખીજમલા છે.”

થોડા દિવસ પહેલાં પોતાના ઘરમાં બેઠી બેઠી મોટી વહુએ સ્વામીને ઉપલક્ષ્ય કરીને અને મઝલી વહુને લક્ષ્ય કરીને ઘાંટો પાડી જે અપશબ્દોનાં બાણ વર્ષાવ્યાં હતાં તેમાંનું એકે બાણ તેનું નિજાન ચૂક્યું ન હતું. બધાંયે બાણોએ હેમાંગિનીને

વીધી નાંખી હતી અને પ્રત્યેકની અણીમાં જેટલું ઝેર ભરેલું હતું તેટલી જવાળા પણુ ભરેલી હતી. પણ ધરમાં જેઠ બેઠેલા છે જાણી હેમાંગિનીને સહન કરવા સિવાય, પ્રતિકાર કરવાનો ખીન્ને રસ્તો મળતો ન હતો.

પહેલાંના દિવસોમાં ચવનો જેમ ગાય મોખરે રાખી રજપૂત સેના ઉપર બાણો વર્ષાવતા, અને તેમ કરી યુદ્ધમાં જ્ય મેળવતા તેમ મોટી વડુ પણ મઝલી વડુને તેવી જ યુક્તિથી હંદાવતી હતી.

સ્વામીની વાતથી હેમાંગિની બડબડ કરતી સળગી ઉઠી. બોલી, “શું કહો છો ? તેઓ સુદાં ચીડાયા છે ? એટલી બધી વિચિત્ર વાત એકાએક પાન્યામાં નથી આવતી. હવે શી રીતે તેમની ચીડ ઉતરશે વાર ?”

વિપિન મનમાં મનમાં ચીડાયા, પણ બહાર ક્રોધ પ્રગટ કરવાનો તેનો સ્વભાવ નહોતો, એટલે મનનો ભાવ ગુપ્ત રાખી સહજભાવે બોલ્યો, “હજાર વાત હોય તોયે મોટેરાંના સંબંધમાં શું—” તે પૂરું કરે તે પહેલાં હેમાંગિની બોલી, “બધું જાણું છું, બાળક નથી જે મોટેરાંની માનમર્યાદા રાખવી ન જાણું. પણ છોકરાને હું ચાહું છું એટલા જ કારણે મને જોઈ જોઈને તે લોકો દિનરાત તેને વીખ્યા કરે છે.” તેનો કંઠસ્વર જરા નરમ લાગ્યો, કારણુ એકાએક જેઠના સંબંધમાં કટાક્ષયુક્ત વચન બોલી તે મનમાં ને મનમાં પસ્તાતી હતી. પણ તેનામાં પણ આગ સારી પેઠે બડકી રહી હતી, એટલે ક્રોધ સંભાળી શકી નહિ. વિપિન ગુપ્ત રીતે પેલાંઓના પક્ષમાં હતો; કારણુ આ એક પારકાના છોકરાને લઇને નાહકનો મોટા ભાઈની સાથે ઝગડો કરવો તેને પસંદ ન હતો. એટલે જો જરા શરમાઇ

છે એમ જોઈ પોતાને લાગ મળ્યો છે માની, જોરથી બોલ્યો, “વીંધવા બીંધવાનું કશુંયે નહિ. તેઓ પોતાના છોકરાને શિક્ષા કરે છે, કામ શીખવે છે તેમાં તું વીંધાય તે શું કામ આવે ? ઉપરાંત ગમે તે તેઓ કરે, મોટરાં રહ્યાં.”

હેમાંગિની સ્વામીના મુખ તરફ જોઈ પ્રથમ જરા વિસ્મયમાં પડી. કારણ આટલાં પંદર સોળ વરસ ધર ચલાવ્યું તે દરમિયાન પોતાના સ્વામીની એટલી બધી બ્રાતૃભાક્ત તેણે આ પહેલાં કદિ જોઈ ન હતી. પણ બીજી જ ક્ષણે તેના અંગે અંગમાં ક્રોધ પ્રગટી ઉઠ્યો. બોલી, “તેઓ મોટરાં તોયે હું છોકરાની મા છું. ગુરુજન પોતાનું માન પોતે જ ખોઈ બેસે તો હું શી રીતે તે મેળવી આપું ?”

વિપિન બહુયામાં કાંઈ જવાબ આપવા જતો હતો, પણ અટકી ગયો. બારણાં બહાર કુંઠિત કંઠસ્વર થતો વિનમ્ર અવાજ સંભળાયો, “બાબહેન !” સ્વામી-સ્ત્રીની આંખે ઝાંખ મળી. સ્વામી જરા હસ્યો, પણ તેથી કાંઈ પ્રીતિ છવાઈ નહિ. સ્ત્રી નીચલો હોઠ દબાવી બારણા આગળ જઈ નિઃશબ્દ કૃષ્ણાના મ્હોં સામું જુએ છે કે તરત જ તે આનન્દથી ગળી જઈ જે શબ્દ તરત મ્હોંમાં આવ્યા તે બોલ્યો, “કેમ છો બાબહેન ?”

હેમાંગિની ધડીક તો બોલી ચઢી નહિ. જેને માટે સ્વામી સ્ત્રી વચ્ચે હમણાં જ તકરાર થઈ હતી, તેના જ એકાએક સંમુખ આવ્યાથી તકરારનો બધો ક્રોધ તેના જ માથા પર ઢલ્યો. હેમાંગિની ધીમે પણ કઠોર સ્વરે બોલી, “અહીં શું દાટ્યું છે જે રોજ રોજ આવ્યા કરો છો ?”

જ્યુની છાતી ધડકી ઉઠી. આ કઠોર કંઠસ્વર સાંચે

જ એટલે બધા કઠોર લાગ્યો કે તેના ગમે તે હેતુ હોય તો પણ તેમાં સરનેહ પરિહાસ ન હતો એમ સમજી લેવામાં આ અભાગીયા છોકરાએ પણ વિલંબ કર્યો નહ.

બચથી, વિસ્મયથી, લજ્જાથી તેનું મુખ કાળું પડી ગયું. તે બોલ્યો, “ ખબર લેવા આવ્યો હતો. ”

વિપિન હસીને બોલ્યો, “ તારી ખબર લેવા આવ્યો હતો ! ” આ હાસ્યે જાણે ચાળા પાડી હેમાંગિનીનું અપમાન કર્યું. ચમદાયેલી જુજંગિનીની માફક સ્વામીના મુખ તરફ એક વાર જોઈને જ આંખ ફેરવી લઇ બોલી, “ હવે અહીં નું આવીશ મા—જા.”

“ સાફ ” કહી કૃષ્ણે તેના મુખની કાલિમા હાસ્યથી ઢાંકવાનો પ્રયત્ન કરતાં, મુખ વધારે કાળું, વધારે વ્હીણું કરી નીચું જોઇ ચાલ્યો ગયો.

એ વ્હીણાપણાની કાળી છાયા હેમાંગિની પોતાના મુખ ઉપર લઇ સ્વામીના તરફ વળી, એક વાર જોઈ, ઉતાવળે પગલે ઓરડામાંથી બહાર નીકળી ગઇ.

૮

પાંચ છ દિવસ થઇ ગયા છતાં હેમાંગિનીનો તાવ ઉતરતો ન હતો. કાલે દાકતર બોલાવવામાં આવ્યો હતો. છાતીમાં શરદી ઉતરી ગઇ છે. સંધ્યાકાળનો દીવો ધડીક ઉપર જ સળગાવવામાં આવ્યો હતો. લલિત સારાં કપડાં પહેરી તેના ઓરડામાં જઈ કહેવા લાગ્યો, “ મા, દત્તને ત્યાં પૂતળાંનો નાચ થવાનો છે, જેવા જઈ ? ” મા જરા હસીને બોલી, “ હું લલિત, તારી મા આ પાંચ છ દિવસ થયાં પડી છે તેની પાસે આવીનેયે એક વાર બેસતો નથી ને ? ” લલિત શરમાઈ

ઉશીકા પાસે જમને બેઠો. મા સ્નેહથી દીકરાને બરડે હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં બોલી, “ હું સારી ન થાઉં, મરી જાઉં તો શું કરશે ? ખુબ રડશે કે ? ” “ જા જા, સારી થઈશ.” કહી લલિતે માની છાતી ઉપર હાથ રાખ્યો. મા છોકરાનો હાથ હાથમાં લઈ ચૂપ રહી. તાવમાં આ સ્પર્શથી તેના અંગેઅંગને ટાંકક વળી. મનમાં થયું કે એમની એમ ઘણી વાર પડી રહું. પણ જરાકમાં લલિત ઉઘો નીચો થવા લાગ્યો. પૂતળાંનો નાચ કદાચ શરૂ થઈ ગયો હશે એવા ભયથી તેનું ચિત્ત અસ્થિર થઈ રહ્યું હતું. બાળકના મનની વાત સમજી જઈ, મા મનમાં મનમાં હસીને બોલી, “ વાઈ જા, જોઈ આવ, બહુ રાત કરીશ મા.” “ ના મા, એમ જાણ્યું કે પાછો ફરીશ.” કહી લલિત ઓરડામાંથી બહાર નીકળી પડ્યો. પણ ઘડીકમાં પાછો ફરી આવી બોલ્યો, “ મા, એક વાત કહું ? ” મા હસતાં હસતાં બોલી, “ એક રૂપિયો જોઈયે ? પેલા બાપલામાં છે, જા લે. જો, વધારે મા લઈશ.”

“ ના મા રૂપિયો નથી જોઈતો. કહું, તું કરશે ? ”
મા ચકિત થઈ બોલી, “ રૂપિયો નથી જોઈતો ? તારે શું છે ? ”

લલિત જરા પાસે આવી હળવે હળવે બોલ્યો, “ કૃષ્ણા-મામાને જરા આવવા દેશે ? ઘરમાં નહિ આવે. કંબર આગળથી જ એક વાર તને જોઈને ચાલ્યો જશે. કાલેયે બહાર આવીને બેઠા હતા, આજે આવીને બેઠા છે.”

હેમાંમિની અકળાઈ બેઠી થઈ—“ જા જા લલિત, હમણાં ને હમણાં બોલાવી લાવ. અરે ! બેસી રહ્યો છે. તમે કાંઈએ મને કહ્યું પણ નહિ ? ”

“ આવતાં ડરતા હતા. ” કહી લલિત ચાલ્યો ગયો. મિનિટેક પછી કૃષ્ણો ધરમાં આવી નીચું ધાલી દીવાલને અડીંગીને ઉભો રહ્યો. હેમાંગિનીએ બોલાવ્યો, “ આવ ભાઈ, આવ. ” કૃષ્ણો તેમનો તેમજ નિશ્ચલ ઉભો રહ્યો. એટલે તે પોતે ઉઠીને કૃષ્ણાનો હાથ ઝાલી બિઝાનામાં લપ્ત ગઈ. તેની પીઠ પર હાથ ફેરવી બોલી, “ હેં કૃષ્ણા, વઢી હતી તેથી બાબલેનને બૂલી ગયો હતો, કેમ ? ” એકાએક કૃષ્ણો ડુસ્કે ડુસ્કે રોધ પડ્યો. હેમાંગિની જરા ચકિત થઈ, કારણ કે કાંઈક કદિ તેને રોતો જોયો ન હતો. અનેક રીતે તેને વઢો, મારો, પીટો તોપણ તે માથું નીચું ધાલી મૂંગો જ રહેતો, કદિ કોઈના સામે આંખમાંથી આંસુ પાડતો ન હતો. તેનો આ સ્વભાવ હેમાંગિની સમજતી, એટલે જ અતિશય આશ્ચર્યચકિત થઈ બોલી, “ જા જા, રૂએ છે શાનો ? છોકરા વળી કાદ રોતા હશે ? ” ઉત્તરમાં કૃષ્ણો ધાતીયાનો છેડો મ્હોંમાં દાખી જમતેમ રોવું દબાવી બોલ્યો, “ દાકતર કહી ગયા કે જાતીમાં શરદી ઉતરી છે ? ”

હેમાંગિની હસી—“ એટલા સાર ? રામ રામ ! તું તે કેવો છોકરો ? ” કહેતાં કહેતાં તેની પોતાની આંખમાંથી ડબડબ બે આંસુ ખર્ચા. તે ડાબે હાથે લૂછી નાંખી, તેના માથા ઉપર બીજો હાથ ફેરવી વહાલ કરતી બોલી, “ શરદી ઉતરી છે—હા કહ્યુંસ્તો ! જો હું મરી જાઉં તો તું અને લલિત ખાંધ પર ચડાવી ગંગામાં પધરાવી આવજો—કેમ આવશે ને ? ”

“ મકું, મઝલી વહુ કેમ છે આજે ? ” કહી મોટી વહુ બારણા આગળ આવી ઉભી રહી. ધડીકે કૃષ્ણાની સામે કરડી નજરે જોઈ રહી બોલી, “ અરે વાહ ! સવારી તો અહીં

આવેલી છે ! અને વળી એ શું ? બાબહેનની પાસે રોષ હેત થઇ રહ્યું છે કેમ ? ઉલ્લુ અમારો તો ફેટલા ઢાંગ કરી બાણે છે.” થાકીને હેમાંગિની હમણાં જ તકીયે અહીંંગી, પડખે સુતી હતી. તીરની જેમ ઝબકી ઉઠી બોલી, “ દિદિ, મને છ સાત દિવસ થયાં તાવ છે. તમારે પગે લાગું છું, આજે તમે જાઓ.”

કાદમ્બિની પ્રથમ તો આભી જ બની ગઇ. પણ તરત જ પોતાને સંભાળી લઇ બોલી, “ તમને તો કહેતી નથી, મજલી વડુ ! પોતાના બાઇને વડું તેમાં તમે શું કરવા મારવા દોડો છો ?”

હેમાંગિની—વડવાનું તો રાતદિવસ ચાલ્યા જ કરે છે—થેર જઇને વડજેની. અહીં મારા મ્હેં આગળ વડવાની જરૂર નથી, વડવા દહિં એમ પણ નથી.

“ કેમ, તમે ઘરમાંથી કાઢી તો નહિ મુકાને ?”

• હેમાંગિની હાથ જોડી બોલી, “ મને બારે અસુખ થાય છે, દિદિ, તમારી આગળ બે પગ વચ્ચે ત્રીણું માથું કરું છું, ચૂપ રહો, નહિ તો જાઓ.”

કાદમ્બિની—મારા પોતાના બાઇને વઢી નહિ શકું ?.

હેમાંગિની—થેર જઇને વડજે.

“ તે તો આજે સારી પેઠે થશે. આજે માઈ જેટલું કાઢવું હોય તેટલું કાઢજે.—કમજાત જૂઠું આવ્યો છે ક્યાં કનો ! કહ્યું ગાયનું દોરકું નથી, કૃષ્ણા બે આંટી ચણનું દોરકું બાંગી આપ. તો કહે, ના, દિદિ, તમને પગે લાગું છું, પૂતળાંને નાચ જોઈ આવવા દોની. આ પૂતળાંને નાચ જ થાય છે તો !” કહી કાદમ્બિની ધમ ધમ પગ કરતી ચાલી ગઇ.

હેમાંગિની થોડીક વાર સડક થઇ બેસી રહી, પછી પથારીમાં પડી બેઠી, “ કેમ પૂતળાનો નાચ જોવા નહિ ગયો, કૃષ્ણ ! ગયો હોત તો આ બધું થાત ? જ્યારે તને તે લોકો આવવા દેતાં નથી, બાપ, ત્યારે હવે આવીશ નહિ મારી પાસે, હો. ”

કૃષ્ણે કશું બોલ્યાઆલ્યા વિના હળવે હળવે ચાલ્યો ગયો. પણ તરત જ પાછો આવીને બોલ્યો, “ અમારા ગામના વિશ્વાલાક્ષી મહાદેવ બહુ જગૃત ભગવાન કહેવાય છે, બાબહેન. એની બાધા રાખો તો બધું અસુખ અસુખ મટી જશે. રાખોની, બાબહેન. ” હમણાં જ નાહકનો ઝગડો થઇ જવાથી હેમાંગિનીનું મન બારે દુઃખી થયું હતું. ઝગડા તો ચાલ્યા જ કરતા હતા — પણ તેથી નહિ. આવું એક ખાસું સરસ બહાનું મળ્યાથી પેલા અભાગીયાની શી દુર્દશા કરવામાં આવશે, એ જ વાત ખરી રીતે તેના મનમાં ઉચકાયા કરતી હતી, અને તેથી તેની છાતી અકળાટ અને નિરર્થક ક્રોધથી ધમધમી રહી હતી.

કૃષ્ણે પાછો આવતાં જ હેમાંગિની બેઠી થઇ, અને પાસે બેસાડી તેના પર હાથ ફેરવતી ફેરવતી રોષ પડી. આંખ લૂછી બેઠી, “ હું સારી થઇને તને છાનીમાની બાધા મુકવા મોકલીશ, હો. જઇશને એકસો ? ”

કૃષ્ણે હરખથી બંને આંખ પહોળી કરી બોલ્યો, “ શું છે એકસો જતાં ? આજે એક રૂપિયો આપીને મને મોકલોને. કાલે સવારે જ બાધા મુકી આવી તમને પ્રસાદ લાવી આપીશ. તે બાધા કે તરત જ તમારું અસુખ મટી જશે. મોકલોની, બાબહેન, આજે જ ! ”

હેમાંગિનીએ જોયું કે તેની ધીરજ રહેતી ન હતી. બોલી,
“પણ કાલે આવ્યા પછી પેલાં તને મારીને અધમુઓ કરશે તે.”

મારજીડની વાત સાંભળી કૃષ્ણા પહેલાં તો જરા અચકાયો,
પણ બીજી જ ક્ષણે પ્રકુલ્લ થઇ બોલ્યો, “હો મારતાં ! તમે
સારાં થશો ને.”

ફરી હેમાંગિનીની આંખમાંથી આંસુ પડ્યાં. બોલી,
“હે, કૃષ્ણા. હું તારી કાંઈએ થતી નથી, છતાં તને મારે
માટે આટલું કેમ લાગે છે ?”

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર કૃષ્ણા છી રીતે દે ? હેમાંગિનીને શી
રીતે ખબર પડે કે તેનું પીડિત આર્ત હૃદય દિવરાત રોષ રોષ
તેની માને દૂંઢયાં કરતુ હતું. જરા વાર તેના મ્હોં સામે જોઈ
રહી બોલ્યો, “તમને સાઈ થયું ને, બાળહેન—છાતીમાં ચરદી
ઉતરી ગઇ છે ને—તેથી.”

હેમાંગિની હવે જરા હસીને બોલી, “મને ચરદી ઉતરી
ગઇ છે તેમાં તને શું ? તને શા સાઈ એટલી ચિંતા થાય છે ?”

કૃષ્ણા ચકિત થઈને બોલ્યો, “ચિંતા ના થાય,
બાળહેન ? છાતીમાં ચરદી ઉતરે તે બહુ ખરાબ કહેવાય છે.
અસુખ વધી જાય તો પછી ?”

“તો પછી તને બોલાવી મંગાવીશ. પણ બોલાવું નહિ
ત્યાં સુધી આવીશ ના, હો, બાપ.”

“કેમ બાળહેન ?”

હેમાંગિની દૃઢભાવે માથું હલાવી બોલી, “ના, તને
હવે મારાથી આવવા નહિ દેવાય. ન બોલાવ્યા વિના આવશે
તો હું બહુ ચીડાઇશ.”

કૃષ્ણાએ તેના મ્હોં સામું જોઇ પૂછ્યું, “ત્યારે કહો, કાલે સવારે ક્યારે બોલાવશે ?”

“કાલે સવારે જ પાછું તારે આવવું છે ?”

કૃષ્ણા ઝંખવાણો પડી બોલ્યો, “ત્યારે સવારે નહિ તો બપોરે આવીશ—હેં, બાબહેન ?” તેની આંખમાં, મુખ ઉપર એવો એક વ્યાકુળ વિનતિભાવ છવાઇ રહ્યો કે હેમાંગિની અંતરમાં દુઃખી થઇ. પણ હવે તેને હૈયું કંઈ ન કરવું પાસવે એમ ન હતું. સૌએ મળી આ નિઃસ્પૃહ, એકલવાયા, અસહાય બાળક ઉપર જે અત્યાચાર શરૂ કર્યો છે તેમાં કોઇ કારણે વધારો કરેલોયે પાસવે એમ ન હતું. કદાચ તે ખમી શકતો હોય; બાબહેનને ત્યાં આવળ કરવાની સજ્જતિ મેં તેટલી સખ્ત થાય તે અમવામાં તે કદાચ પાછો પડે નહિ, પણ તેથી પોતે શી રીતે તે સહન કરવું ?

હેમાંગિનીની આંખ શાડીને આંસુ નીકળવા લાગ્યાં; છતાં તે મ્હોં ફેરવી રક્ષા સ્વરે બોલી, “મને તું સંતોર મા, કૃષ્ણા, જા અહીંથી. બોલાવું તો આવજે, નહિ તો જ્યારે ત્યારે આવીને મને સંતોરીશ મા.”

“ના, સંતોરતો તો નથી.” કહી બચતી, લગ્નિજત મુખ નીચું કરી ઝટપટ કૃષ્ણા ચાલ્યો ગયો.

હવે હેમાંગિનીની બન્ને આંખમાંથી આવણુ ભાદરવો વરસવા લાગ્યા. તેને સ્પષ્ટ જણાવા લાગ્યું જે આ નિરુપાય, અનાથ બાળક મા વિનાનો થઇ તેને જ મા સમજી વળગી રહ્યો છે; તેના અંચળને જરા સરખો છેડો માથા ઉપર ખેંચી લેવા માટે કંઠાળની માફક કાંકાં મારતો ફરે છે !

હેમાંગિની આંખ લુછી મનમાં ને મનમાં બોલી, “ કૃષ્ણા, ભાઈ, તું આવડું મ્હોં કરીને ગયો; પણ તારી બાબહેન તારા કરતાંયે અપંગ છે તે ! તને જોરથી ખેંચી છાતી પર લઈ લેવાની તાકાત તેનામાંયે ક્યાં છે ? ”

ઉમા આવીને બોલી, “ મા, કાલે કૃષ્ણા મામા ઉધરાણી ઉપર ન જઈ, તમારી પાસે આવીને બેઠા હતાને તેથી મોટા કાકાએ તેમને એવા તો માર્યા કે નાકમાંથી—”

હેમાંગિનીએ તેને ધમકાવી નાંખી, “ વાર, થયું થયું, જા તું અહીંથી.”

એકાએક ધમક ખાઈ ઉમા ચમકી ઉઠી. કશું બોલ્યા વિના ધીરે ધીરે ચાલી જતી હતી. માએ બોલાવીને પૂછ્યું, “ અરે સાંભળ તો ! નાકમાંથી બહુ દોહી પડ્યું તું શું ? ”

ઉમા પાછી આવીને બોલી, “ ના, બહુ નહિ; થોડું.”

“ વાર, તું જા.”

• ઉમા બારણા આગળ જ જઈને બોલી ઉઠી, “ મા, આ તો કૃષ્ણા મામા અહીં જ ઉભા છે.”

કૃષ્ણાએ સાંભળ્યું. જાણ્યામાં આને જ રજા માગ્યા બરોબર માની ડોકું કાઢી, ચરમાઈ, હસીને બોલ્યો, “ કેમ છો, બાબહેન ? ” હોભથી, દુઃખથી, અભિમાનથી હેમાંગિની પછડાઈ હોય તેમ ધાંટો પાડી બોલી, “ કેમ આવ્યો અહીં ? જા, જા કહું છું જલદી. જા અહીંથી.”

કૃષ્ણો મૂઠની માથે વકાશી રહ્યો. હેમાંગિની વળી વધારે તપીને બોલી, “ હજી ઉભો છે, અભાગીયા ? ગયો નહિ ? ”

કૃષ્ણો મ્હોં નીચું કરી “જલ્લું છું” કહી ચાલ્યો. મધો-
તેના ગયા પછી હેમાંગિની સળની માફક બિછાનાની એક
બાળુએ પડી. અસ્ફુટ, કુદ્દ સ્વરે બોલી ઉઠી, “એક સો વાર
કહું છું” અભાગીયાને કે મારી પાસે આવીશ નહિ—તોયે
‘બાબહેન !’ શિવુને કહી દે તો ઉમા કે એને હવે ધરમાં
ન પેસવા દે.

ઉમાએ જવાબ ન દીધો. ધીરે ધીરે બહાર ચાલી ગઇ.
રાત્રે હેમાંગિની સ્વામીને બોલાવી રાતે રાતે સ્વરે બોલી,
“કદિ તમારી પાસે કશું માગતી નથી—આજે આટલું અસુખ
છે તો એક બીજા માણું છું, આપશો ?”

વિપિને શંકાયુક્ત સ્વરે પૂછ્યું, “શું જોધ્યે છે ?”

હેમાંગિની બોલી, “કૃષ્ણા મને આપો—એ બિચારો
બહુ દુઃખી છે—એનાં માખાપ નથી—એને પેલાંઓએ મારી
નાંખ્યો છે, એ હવે મારાથી દેખી શકાય એમ નથી.”

વિપિન જરા હસીને બોલ્યો, “ત્યારે તો આંખ બંધ
કરી રાખવી, ખીજું શું ?” સ્વામીના આ નિષ્કુર કટાક્ષથી
હેમાંગિની સળથી વીધાઈ ગઈ. બીજી કાઠ અવસ્થામાં તે આ
સહી નહિ શકત, પણ આજે ન જાણે દુઃખથી પ્રાણ બહાર
નીકળી ગયા છે તેથી જ એ સહન કરી લઇ હાથ જોડી
બોલી, “તમારા સમ ખાઈને કહું છું, હું એને પેટના દીકરાની
માફક ચાહું છું. આપો મને—એને મોટો કરીશ—ખવડાવીશ
પહેરાવીશ—પછી તમારી ઇચ્છા હોય તેમ કરજો. મોટો થાય
પછી હું એકે શબ્દ નહિ બોલું.”

વિપિન જરા નરમ થઇ બોલ્યો, “તે તે શું મારા કોઠારમાંનું

અનાજ થોડું છે જે તને આણી આપું ? પારકાને ભાઈ, પારકાને ઘેર આવ્યો છે—તેમની વચ્ચે પડી આટલું દર્દ તને શા સાર થાય છે ?”

હેમાંગિની રોધ પડી. ધડીક પછી આંખ લૂછી બોલી, “તમે જો ધારો તો મોટા ભાઈ અને દિદિને કહીને એને સહેલાઈથી લઈ આવી શકો. તમારે પણ પડું છું, એ લાવી આપો મને.”

વિપિન બોલ્યો, “વાર, ધારો કે તેમ થઈ શકે તોપણ આપણે એવા મોટા ભાણસ ક્યાંના કે પારકો છોકરો પાળીયે ?”

હેમાંગિની બોલી, “પહેલાં તમે મારી જરા સરખી વાત પણ ન ટાળતા. હવે મારો શો અપરાધ થયો છે જે આટલી વિનવણી કરીને કહું છું—કહું છું કે મારા પ્રાણ નીકળી જાય છે—તોયે આટલી જરા સરખી વાત ટાળતા નથી. તે અભાગીયો પડ્યો એટલે શું તેને તમે બધાએ મળી મારી નાંખવો ? હું તેને મારી પાસે આવવાનું કહીશ, પછી જોશું એ લોકો શું કરે છે.”

વિપિન આ વખતે ચીડાયો. બોલ્યો, “હું ખવડાવી નહિ શકું.” હેમાંગિની બોલી, “હું ખવડાવી શકીશ. હું શું ધરમાં કંઈ જ નથી, જે પોતાના છોકરાને ખવડાવી પહેરાવી ન શકું ? હું કાલે જ તેને લાવીને મારી સોડમાં રાખીશ. દિદિ અને તે લોકો જોર કરે તો હું તેને થાણામાં દારોગાની પાસે મોકલી દઉં.”

સ્રીની વાત સાંભળી વિપિન ક્રોધથી, અભિમાનથી ધડીક વાર દિડમૂઠ બાંધી બોલ્યો, “વાર, તે તો જણાસેને.” કહી બહાર ચાલ્યો ગયો.

બીજે દિવસે મળરહેથી જ વરસાદ પડતો હતો. હેમાંગિની બારી ઉઘાડી આકાશ તરફ જોતી હતી. એકાએક પાંચુ-મેાપાળનો ઘાંટો સંભળાયો. તે બરાડા પાડી બેસતો હતો, “મા, તમારો અકલવાન બાપ પાણીમાં બીંજતો બીંજતો આવ્યો છે.”

“તે અનાડી ક્યાં છે? આ કું ચાલી.” કહી કાદમ્બિની હોકારો કરી ઝોરડામાંથી બહાર નીકળી. માથા ઉપર પંચીયું નાખી આગલે બારણે દોડી મઠ.

હેમાંગિનીની છાતી જાણે કાંપી ઉઠી. લલિતને બેસાવીને તેણે કહ્યું, “જ તો બાપ, પેલે ધરને આગલે બારણે જો તો, કૃષ્ણો મામે ક્યાંથી આવ્યો?”

લલિત દોડતો ગયો અને ધડીકમાં ખબર લઈ આવ્યો, પાંચુ દાદાએ તેને અંગુઠા પકડાવી ઉભો રાખ્યો છે, અને તેના ઉપર બે છટ મુઠી છે.”

હેમાંગિની કરમાલે મ્હોડે પૂછવા લાગી, “તેણે ક્યું શું ને?”

લલિત બેસ્યો, “કાલે બપોરે તેને રખારીને ત્યાં ઉધરાણી ઉપર મોકલ્યો હતો. તેની પાસેથી ત્રણ રૂપીયા લઈ આવ્યો હતો, તે બધા ખરચી હમણાં આવ્યો.”

હેમાંગિનીએ ન માન્યું. બોલી, “કાણે કહ્યું કે તે રૂપીયા તેણે વસુલ કર્યા હતા?”

“લક્ષમણ રખારી પોતે જ આવીને કહી ગયો છે.” કહી લલિત વાંચવા ચાલ્યો ગયો. બે ત્રણ કલાક મુઠી કાંધે મરબડ સંભળાઈ નહિ. દરેક વાગે રસોઈ કરનારી બેંક રાટલી મુઠી મઠ હતી તે ખાવા બેસવાની હેમાંગિની તૈયારી કરતી હતી,

જીવામાં પોતાના જ ધરની બહાર કુચ્છેત્ર મચી રહ્યું હતું. જોડાણની પાછળ પાંચુગોપાળ કૃષ્ણના કાન પકડી 'ચાલ, ચાલ' કરી ખેંચતો હતો, સાથે જોડ પણ હતો. પોતાના વરને બોલાવવાને માટે પણ દુકાને માણસ મોકલવામાં આવ્યું હતું.

હેમાંગિની આકુળબ્યાકુળ થઈ માથા ઉપર લુગડું ઝોલી, ધરની એક બાજુએ જઈ ઉભી રહે છે, તેટલામાં તો તેના જોડે તપેલે અવાજે સર કર્યું, "તમારે લીધે અમારાથી આ ધરમાં નહિ રહેવાય, મજલી વહુમા. વિપિનને કહો કે અમારા ધરના પૈસા આપી ધર ખંડી લે, એટલે અમે બીજે ક્યાંક ચાલ્યાં જઈએ."

હેમાંગિની આશ્ચર્યચકિત થઈ નિઃશબ્દ ઉભી રહી, એટલે જોડાણી યુદ્ધ ચલાવવાનો ભાર પોતાના માથા ઉપર લઈ બારણાની બરોબર સામે આવી, હાથ મ્હોં ચલાવતી બોલી, "મજલી વહુ, હું જોડાણી એટલે મને પણ કુતરી બિલાડી માને તો બલે, પણ હજાર વખત કહ્યું તમને, મજલીના લોકને બતાવવાની હોંશમાં ને હોંશમાં મારા બાઇને બગાડો નહિ, ચડાવી ન મુકો. કેમ, મેં કહ્યું હતું તેમજ થયું ને? અરે, બે દિવસ લાડ લડાવવાં રહેલાં છે, પણ લાંબા દિવસ તમારાથી ભાર ન લેવાય. તે તો અમારે જ ઉપાડવો પડશે.."

આમાં માત્ર કડવાશ અને હલ્સો છે એટલું જ હેમાંગિની સમજી; બીજું કશું નહિ. મૃદુ સ્વરે પૂછ્યું, "શું થયું છે?"

કાદમ્બિની વળી વધારે હાથ મ્હોં હલાવી બોલી, "બહુ સરસ થયું છે. કાંઈ કસર નથી રહી. તમારી શીખામણના પ્રતાપે ઉધરાણીના પૈસા ચોરતાં શીખ્યો છે. હજી બે દિવસ પાસે બોલાવીને બે શીખામણ વધારે આપોની, એટલે પેટી તોડતાં અને ખાતર પાડતાં શીખશે."

એક તો હેમાંગિની વ્યાધિચરિત્ર હતી, તેમાં આ નીચ કટાક્ષ અને જૂઠો આરોપ, એટલે તે જ્ઞાન ખોઈ ખેડી. આ પહેલાં કદિ કોઈ કારણે તે જેઠની સામે ખોલેલી નહિ. પણ આજે ન રહેવાયું. મૃદુ સ્વરે બોલી, “ મેં શું એને ચોરી કરતાં કે ઘાડ પાડતાં શીખવ્યું છે દિદિ ? ”

કાદમ્બિની કરારે બોલી, “ શી રીતે ખખર પડે કે તમે શીખવ્યું છે કે નથી શીખવ્યું. આવો સ્વભાવ એનો પહેલાં નો નહોતો; હવે જ કેમ થયો છે ? આટલી છાનાંછપાં તમારી સાથે જ કેમ વાતો ચાલે છે, અને આટલાં લાડ તમે શા સારે લડાવો છો ? ” કેટલાયે દિવસનાં એટલાં થઈ રહેલાં ઝેરવેરને આજે માર્ગ મળ્યો, એટલે તે નીકળી આવ્યું છે— એમ જો કોઈ જોતું હતું તે સમજી શક્યું.

ઘડીક માટે હેમાંગિની જ્ઞાનશૂન્યની મારફત સ્તબ્ધ થઈ રહી. આવો નિષ્કૃર આઘાત, આટલું ભારે નિર્લજ્જ અપમાન માણસ ખીજ માણસને વિષે કરી શકે છે એ તેના સમજવામાં જ ન આવી શક્યું. પણ એ તો એક ક્ષણ માટે જ. ખીજ જ ક્ષણે તે મર્મહિત સિંહણની મારફત બને આંખે અમિ વરસતી બહાર નીકળી. જેઠને સામે ઉભેલા જોઈ છોડો જરા માથા ઉપર વધારે ખેંચ્યો, પણ ક્રોધ સંભાળી શકી નહિ. જેઠાણીને કોશીને મૃદુ છતાં કઠોર સ્વરે બોલી, “ તમે એટલાં બધાં નીચ છો કે તમારી સાથે વાત કરતાંયે મને કંપારી છુટે છે. તમે એટલાં બધાં નિર્લજ્જ છો કે આ છોકરાને હજી ભાઈ કહી ઓળખાવો છો. માણસ જનાવર પોપી તેને પણ પેટ ભરી ખવડાવે છે, પણ આ અભાગીયા પાસે હજાર જાતનાં હલકાં કામ કરાવતાં છતાં પણ તમે આજ સુધીમાં એક દિવસ પણ પેટ ભરી

ખાવા દીધું નથી. હું જો ન હોત તો આટલા દિવસ એ કશું ખાવાનું ન મળવાથી મરી જત. એ જુખથી ટળવળતો મારી પાસે આવતો, લાડ કરવા આવતો ન હતો.”

જેઠાણી બોલી, “અમે ખાવા આપતાં નથી, એની પાસે વૈતરાં કરાવીએ છીએ, અને તમે જ એને ખવડાવીને જીવડાવ્યો છે કેમ ?”

હેમાંજિની બોલી, “હા એમ જ. આજ સુધીમાં તમે કદિ એને બે વેળા ખાવતું આપ્યું નથી.” કેવળ મારકુડ જ કરી છે, અને બને તેટલો જુએ માર્યો છે. તમારાથી ડરીને હજારે વખત મેં એને આવતાં અટકાવ્યો છે, પણ જુખ ન રોકાય અને મારે ત્યાં ખાવાનું મળે નથી જ દોડયો દોડયો આવે— ચોરી ધાડ પાડવાનું શીખવા નહિ. પણ તમે લોકો એટલાં જ્યાં લોહીતરસ્યાં છો કે તેમે આંખે દેખી શકતાં નથી.”

હવે જેઠે જવાબ દીધો. કૃષ્ણાને સામે ખેંચી આણી તેનાં ધોતીયાનો છોડો છોડી, એક કેળના પાંદડાનો દડીયો ખઢાર ઠાઠી ફોધથી બોલી ઉઠ્યો, “અમે લોહીતરસ્યાં કેમ ? એના તરફ અમીદદિ રાખતાં નથી ! તે તમે પોતે તમારી નજરે જુઓ. વઢુમા, તમારી શીખામણના પ્રતાપે એણે અમારા રૂપીયા ચોર્યાં. તમને સારૂ થાય તે માટે કોઇ એક ઠાકુરશીને બાધા ચડાવી પ્રસાદ લઇ આવ્યો છે. આ લો.” કહી તેણે બે સન્દેશ અને કુલપાતરી દડીયામાંથી ઠાઠી આપી.

કાદમ્બિની કપાળે ડોળા ચડાવી બોલી, “જો માડી ! કેવો કુપો સચતાન, કેવો કુતારો છોકરો ! વાર, મઝલી વઢુ, તમે જ હવે કહોની, શા સાર એણે ચોરી કરી ? એ શું અમારા ભલાને માટે ?”

હેમાંગિનીને કોષમાં બાન રહ્યું નહિ. મૂળમાં તો તેનું શરીર સાફ ન હતું, તેમાં આ બૂઠા આરોપ. તે ઉતાવળે પગલે કૃષ્ણાની સામે ગઇ. તેના બંને ગાલ પર ફડાફડ તમાચા ચોડી બોલી, “હરામખોર ચોર, મેં તને ચોરી કરતાં શીખવ્યું ? કેટલીયે વાર તને મારા ધરમાં આવવાની મના કરી છે, કેટલીયે વાર તને કાઢ્યો છે. મને ચોક્કસ લાગે છે કે તું ચોરી કરવા માટે જ જ્યારે ત્યારે આવીને ડોહીયાં કરતો.”

આ પહેલાં ધરનાં સૌ માણસ ત્યાં આવી બેમાં થયાં હતાં. શિવુ બોલ્યો, “મેં જાતે જ જોયો હતો, મા, પરમ દહાડે રાત્રે એ તમારા ધરની સામે અંધારામાં ઉભો હતો. મને જોધને જ એ ભાગી ગયો, હતો. હું આવી નહિ પહોંચ્યો હોત તો જરૂર તમારા ધરમાં આવીને ચોરી કરત.”

પાંચુગોપાળ બોલ્યો, “જાણે ખરેખરે કાઢીનું શરીર અસ્વસ્થ—એટલે દીવા વખતે છતાં જ સુષ જાય. એ તે કાંઈ જોછો ચાલાક છે ?”

મઝલી વહુના કૃષ્ણા પ્રતિના વર્તનથી કાદમ્બિની આજે એટલી તો પ્રસન્ન થઈ કે તેટલી આ સોળ વરસમાં કદિ નહિ થઇશ્ચોય. અત્યંત આનન્દિત થઇ બોલી, “બગલગત મુઓ ! શી રીતે જાણું મઝલી વહુ, જે તમે એને ધરમાં આવવાની પણ મના કરી છે ! એ તો બધે એમ કહેતો ફરે છે કે બાબહેન મને માના કરતાં વધારે ચાહે છે.”

આખો દીયો ભરી નિર્માળ જોરથી ફેંકા દઇ બોલી, “ત્રણ ફીયા ચોરી કરી ક્યાંકથી બે’ક કુલ ખરીદી લઇ આવ્યો—હરામખોર, ચોર !” ધરમાં જઈને મોટાભાઈએ ચોરને સજા કરવાનું શરૂ કર્યું. શું નિર્દય

પ્રહાર ! કૃષ્ણા બોલેયે નહિ, રૂવેયે નહિ ! આ બાળુ મારે તો પેલી બાળુએ મ્હોં ફેરવે, પેલી બાળુએ મારે તો આ બાળુએ મ્હોં ફેરવે.

ભારે હેલભરેલું ગાડું ખેંચનારા પાડા કાદવમાં ખુંચી જઈ જેમ માર ખાય તેમ કૃષ્ણાએ મૂંગે મ્હોડે માર ખાધા. એટલે સુધી કે કાદમ્બિનીએ સુદ્ધાં કળુલ કર્યું કે “હા માર ખાતાં શીખ્યો છે ખરો !” પણ ભગવાન જાણતો હતો કે અહીં આવ્યાં પહેલાં તેનું ગરીબ સ્વભાવને લીધે કદિ કાદમ્બિનીએ તેના શરીર પર હાથ અડાડ્યો ન હતો.

હેમાંગિની પોતાના ઝોરડામાં બધી બારીઓ બંધ કરી લાકડાની મૂર્તિની માફક બેઠી હતી. ઉમા માર જેવા ગધ હતી. તે જોઈ આવીને બોલી, “મોટી કાકી કહેતાં હતાં, કૃષ્ણા મામા મોટા થશે ત્યારે ડાકુ (ધાડપાડુ) થશે. એના ગામમાં કોઈ ઠાકુર છે—”

• “ઉમા ?” માના આંસુથી ભાંગેલા અવાજે ઉમા ચમકી ઉઠી. પાસે આવી ડરતાં ડરતાં પૂછ્યું, “કેમ મા ?”

“હે, હજી તેને બધાં મળીને મારે છે ?” બોલી તે બોંબ ઉપર ઉબડી પડીને રોવા લાગી. માને રોતી જોઈ ઉમાયે રોવા લાગી. પછી પાસે જઈ પોતાની ઓઢણીને છેડે માની આંખ લૂછતાં લૂછતાં બોલી, “પ્રસન્નની મા કૃષ્ણા મામાને બહાર ખેંચી લઈ ગઈ છે.”

હેમાંગિની કશું બોલ્યાવ્યાલ્યા વિના ત્યાં જ તેમની તેમ પડી રહી. બે ત્રણ વાગે ખુબ ટાઢ વાઈ તેને ભારે તાવ ચડ્યો. આજે અનેક દિવસ પછી અજ ખાવા બેઠી હતી—તે અજ ત્યાંનું ત્યાં એક બાળુએ પડી સૂકાવા લાગ્યું.

દીપા પખત પછી વિપિન પેલા ધરમાં બાબીની પાસે બંધી હકીકત બધી કોધથી સ્ત્રીના ઝોરડામાં પેટા હતો, થયું ઉમાએ તેની પાસે જઈ કાનમાં કહ્યું, “મા તાવથી અબૂલ પડ્યાં છે.” વિપિન ચમક્યો. “એ શેણે? આને તથુ ચાર દિવસ થયાં તાવ તો નહોતોને.”

વિપિનને અંદરથી સ્ત્રી માટે ભારે પ્રેમ હતો. કેટલો પ્રેમ હતો તે ચાર પાંચ વરસ ઉપર મોટા બાપથી જુદો રહ્યો ત્યારે જણાઈ બયું હતું. બહાવરો બહાવરો ઝોરડામાં પેસી જુએ છે તો તે હજી છૂજ ઉપર પડી હતી. મબરાહ હુકાવીને પચારીમાં સુવડાવવા માટે શરીર પર હાથ ચુકતાં જ હેમાંગિની આંખ ઉઘાડી ધડીક વાર સ્વામીના સાથું જોઈ રહી. એકદમ તેના બને પગે વળગી રોષ પડી, “કૃષ્ણને રાખી લો, નહિ તો આ મારો તાવ હવે નહિ મટે. મા દુર્ગા અને કોઈ રીતે માફ કરવાનાં નથી.” વિપિન પમ ખેંચી લઈ, તેની સોડમાં ખેસી ઢોના માથા ઉપર હાથ ફેરવતો ફેરવતો તેનું સાન્ત્વન કરવા લાગ્યો. હેમાંગિની બોલી, “રાખશો?”

વિપિન પોતાની આંખ લૂછી બોલ્યો, “તારી મરજી હોય તેમ કરશું, તું એક વાર સારી તો થા.”

હેમાંગિની કશું વિશેષ બોલ્યાઆલ્યા વિના ખિજાનામાં જઈને સુતી. તાવ રાત્રે જ ઉતર્યો. બીજે દિવસે સવારે ઉઠી વિપિન તાવ ઉતરેલો જોઈ બહુ રાજી થયો. હાથ મ્હોં ધોઈ, નાસ્તો કરી દુકાને જવા નીકળતો હતો.

હેમાંગિની આવીને બોલી, “માર ખાધ કૃષ્ણને બારે તાવ આવ્યો છે. તેને હું મારી પાસે લઈ આવું છું.”

વિપિન અંતરમાં અત્યન્ત ચીડાઈ બોલ્યો, “ તેને અહીં લાવવાની શી જરૂર છે ? જ્યાં છે ત્યાં જ રહેવા દેતી ! ”

હેમાંગિની ઘડીક વાર થોભી બોલી, “ કાલે રાત્રે તમે વચન આપ્યું હતુંને જે તેને રાખશો. ”

વિપિન તિરસ્કારથી માથું હલાવી બોલ્યો, “ હા, અંહ ! એ કોણ જાણે ક્યાંનો છે—તેને ઘરમાં આણીને પોષવો ! તુંયે ખરી ! ”

કાલે રાત્રે સ્ત્રીને અત્યન્ત અસ્વસ્થ જોઈ જે વચન આપ્યું હતું તે આજે તેને સ્વસ્થ જોઈ તેણે જ મિથ્યા કયું. છત્રી બગલમાં ઘાલી ઉઠીને ઉભો થઈ બોલ્યો, “ ઘેલી થા મા. મોટા ભાઈ વગેરેને ભારે માફું લાગશે. ”

હેમાંગિની શાન્ત દૃઢ અરે બોલી, “ મોટા ભાઈ વગેરેને માફું લગાડી શું તેને મારી નાંખી શકશે ? કે હું લઈ આવીશ તો સંસારમાં શું કોઈ તેને અટકાવી રાખી શકશે કે ? મને બે છોકરાં હતાં, કાલથી ત્રણ થયાં. હું કૃષ્ણાની મા ”

“ વાર તે થઈ રહેશે ” કહી વિપિન ચાલ્યો જતો હતો. હેમાંગિની સામે આવી ઉભી રહી, “ આ ઘરમાં તેને નહિ લાવવા દો ? ”

“ ખસ, ખસ. શું ઘેલી ચાય છે ? ” કહી વિપિન કેળા કાઢી ચાલતો થયો.

હેમાંગિનીએ ખૂસ પાડી, “ શિવુ, એક બળદગાડી લઈ આવ, હું પીયર જઈશ. ”

વિપિન સાંભળી મનમાં મનમાં હસી બોલ્યો, “ અરે વાહ ? ડરાવવા માગે છે ? ” કહી દુકાને ચાલ્યો ગયો.

કૃષ્ણા ચોકની એક કોરે ષાટેલી સાદડી ઉપર તાવમાં પડ્યો હતો. તેનું શરીર ફાટતું હતું અને બપુયામાં છાતીના

દરદથી બેહોશની જેમ પડ્યો હતો. હેમાંગિનીએ જામને જૂમ પાડી, “કૃષ્ણા !”

કૃષ્ણા જાણે સૌથી દોષ તેમ તડાક કરતો બેઠો થઈ બોલ્યો, “બાબહેન ?” ખીજ જ ક્ષણે સલજજ હાસ્યે તેનું મુખ ભરાઈ ગયું. જાણે તેને કાંઈ અમુખ બમુખ હોય જ નહિ એવી સીતે હોંસમાં ને હોંસમાં ઉભો થઈ, ઘોતીયાને છેડે માદડી ઉપરની ધૂળ ઝાડતાં ઝાડતાં બોલ્યો, “એસો.”

હેમાંગિની હાથ પકડી તેને છાતી સરસો ખેંચી બોલી, “હવે બેસવાની નહિ, દાદા, ચાલ મારી સાથે. મારે પીયર તને આજે મુકી આવું.”

“ચાલો.” કહી કૃષ્ણાએ તેની બાંજેલી સાકડી બમલમાં મારી અને શરેબો ઘોતીયાનો કકડો ખાંધ પર નાંખ્યો.

પરના પારણા આગળ બળદગાડી ઉભી હતી. હેમાંગિની કૃષ્ણાને લઈ ચડી બેઠી. ગાડી મામ છોડી આગળ નીકળી જઈ હતી એટલામાં ખૂસો સંભળાવાથી ગાડીવાને ગાડી ઉભી રાખી. પરસેવા નીંગળતા લાલચોળ મ્હોડે વિપિન આવીને ઉભો રહ્યો. ભયથી પૂછવા લાગ્યો, “ક્યાં ચાલ્યાં, મઝલી વહુ ?”

હેમાંગિની કૃષ્ણાની તરફ આંગળી કરી બોલી, “આને મામ.”

“ક્યારે આવશે ?”

હેમાંગિનીએ મંબીર દદ સ્વરે જવાબ દીધો, “ભગવાન જ્યારે પાછાં લાવે ત્યારે જ તો.”

“એટલે ?”

હેમાંગિની પાછી કૃષ્ણાને બતાવી બોલી, “ ક્યાંય આનું ઠેકાણું થાય તો જ તો એકલાં આવી શકાશે, નહિ તો એને લાખને રહેવું પડશે.”

વિપિનને માદ આપ્યું કે જે દિવસે મોતી લોહારના અનાથ બાણેજનો બાપ વેચવા માટે તે એકલી બધા લોકોની વિરુદ્ધ ઉભી થઈ હતી તે દિવસે તેના મુખ ઉપર આવે જ આવ હતો, અને તેનો કંઠસ્વર આવે જ હતો. મનમાં લાખ્યું કે આ મઝલી વડુ જોવી નથી કે જેના વિચાર ડોળા કાઢી ધમકાવી બદલાવી શકાય.”

વિપિન નમ્ર સ્વરે બોલ્યો, “ માદ કરો, મઝલી વડુ, પાછાં વળો.”

હેમાંગિની હાથ જોડી બોલી, “ મને તમે માદ કરો. માફ કામ થયા વિના હું કદિ ઘેર આવવાની નથી.”

વિપિન ઘડીક વાર ઓના શાન્ત દંઠ મુખ સામે નિઃશબ્દ જોઈ રહ્યો. પછી એકદમ વચ્ચે પડી કૃષ્ણાનો જમણો હાથ પકડી લાઇ બોલ્યો, “ કૃષ્ણા, તારી બાબહેનને તું ઘેર લઈ ચાલ.” બાઈ, હું સોમન્દ ખાઉ છું, હું જીવું ત્યાં મુઘી તમે બને બાઈ બહેનને હવેથી કોઇને જીદમાં પાડવા નહિ દઉં. ચાલ આવ, તારી બાબહેનને લાખને ચાલ.”

આ જ લેખકની લખેલી
ગૃહસ્થાપનની કથા

વિરાજ વહુ

અપાય છે

૨૬

